

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (182) июль–август 2015 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёломню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2015

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАРГЪА – 80 ЖЫЛ

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР: АНЫ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ

Литература – терек кибикди. Терекге кюч-къарыу, кенглик, бийиклик берген бутакълары эселе, сёз искусствону агъачын субай этип, анга жашау да, бийиклик да алдыргъан жазыучуладыла. Литератураны агъачын жасагъан, аны къанын жюрютген жазычуланы терекни бутакълары бла тенгleshдиррге, алагъа ушатыргъа да боллукъду. Бу да кертиди, терекни бутакълары бирча болмайдыла: бирлери жашил чапыракълы, бийикге учунганла, башхалары – аз эсленгенле. Терекни агъачында жангы чирчикле да аз тюбемейдиле.

Литератураны жашауу да алайды: анга жишиллик бла ёсюм берген жазыучула бирча туюлдуле.

1960 жылланы ал кезиулеринде сёз искусствобузну жишиллендирген, аны жилигин айнытхан жазыучула эки къауум эдиле: литературагъа 1930 жыллада келгенле бла отуз жылдан сора чыгъармачылыкъ ишге къошулгъанла.

Тамата тёлю бла байламлы (Къулийланы Къайсынны айтмасакъ) адабият, эртте тохташдырылгъан төреледен азатланмай, юйренген ызы бла бара эди. Инсан урушну, колхоз къурулушну, озгъан заманны суратлауда, партиягъа бла къыраллыкъгъа кёз къарамларын ачыкълауда жангырыу къууандырырча туюл эди. Заман да алай эди: 12–13 жылны ичинде, жюрек жарсыуларын айтыргъа онглары сыйырылып, зинданда тургъанча кечинген жазыучула чыгъармачылыкъны терегин жашнатмагъандыла деп, даулагъан терс болур эди. Бютюнда 1940–1950 жыллада социально-саясат сапарыш, суратлау-эстетика мардалык орус халкъны литературасына окъуна тузакъ салып тургъанларын эсге алсакъ, башында айтылгъанны толу ангыларыкъбыз.

Улуу Ата журт урушдан сора 10–15 жылны ичинде «совет къыралда» жашау «чюйреликсизди» деген терс оюм да суратлау оюмгъа такъырлыкъ сынатыр ючюн къалмагъанды. Анга кёре, совет жазыучула, малкъар халкъны келечилери да ичлеринде болуп, насыйхат, чакъырыу неда жарыкъландырыу чыгъармаладан азатланып, усталыкъларын тынгылы ачыкълаялмагъандыла.

Аллай къыйын кезиуде келген эдиле малкъар литературагъа бусагъатда аны атын махтау бла айтдыргъан поэтле, жазыучула. Орта Азияда бла Къазахстанда ёсген 18–20-жыллыкъла, туугъан жерлерине тансыкылыкъда аякъланганла. Ана тиллерин къосеп, ана тиллеринде китапла окъургъа термилген жаш адамла. Аны бла бирге орус тилни, орус литератураны да тынгылы билип, «менсиликлерине» чып тюшюрмегенле.

Миллет литератураларын не бек къубултсала да, аны кемчиликлерин да эслеген жютю тёлю.

Халкъны ниет ырысхысыны кемчиликлерин кёре билмеклиг'а фахму бла байламлыды. Фахмулула итинедиле миллет маданиятха къошумчулукъ этерге бла аны жюриюшон жангыртыргъа. Ол жыллада басмаланган эдиле бюгюнледе литератураны тёрюнде олтургъан жазычуланы биринчи китаплары да: «Къаяда гюлле» (Зумакъулланы Т.), «Жюрегими тебиую» (Мокъаланы М.), «Жолгъа чыгъама» (Бабаланы И.), «Жаным сенсе» (Тёпеланы А.), «Эрттен» (Гуртуланы С.) эм башхала. Аланы хар бири литературабызда жангы сёз эди, жангы жыр, терекни агъачын жашиллендирген, аны кёрюмдюсюн айбатлагъан жангы бутакъла кибики.

Гуртуланы Бертни жашы Элдарны «Тенгле» деген биринчи китабы да 1960 жылла башланган кезиуде чыкъгъан эди. Мычымай ёсюп, айнып, литератураны терегини кюннге, бийикге да тартдыргъан бутагына ушап. Къысха заманны ичинде жаш жазычуну фахмусу, жашнап, энчи, бийик терек боллугъун белгилеген китап эди ол.

Андан бери 40 жылдан аслам заман озгъанды, жазычуну да ана, орус, немис, тюрк тилледе кёп китаплары басмалангандыла. Элдар малкъар литературагъа къысха чам, масхара хапарны чынтты устасыча келгенди. Алай чыгъармачылыкъ ишни къайсы тюрлюсю да анга тынгылы бойсунадыла. Къысха хапарла, новеллала, повестъле, романла – барысы да Гуртуланы Элдарны жазычулукъ ишинде толу шартлангандыла. Гуртуланы Элдар сабийлени, энди акъылбалыкъ бола келген адамланы ашау-жашауларын, къылыкъларын ачыкъларгъа да устады. «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде жазычуну ол энчилиги тынгылы белгиленгенди. Алай бу чыгъармада авторну мураты жаланда сабийлени иги къууумларын, татлы умутларын кёргозтюп, сыфатларын суратлау бла чекленмейди: сабийле сынагъан къыйынлыкъланы шартлай, аланы юслери бла миллет сынагъан кюйсюз жашауну, сталинчи заман малкъар халкъгъа берген артыкълыкъланы да ачыкълайды. Ол аман заман бир-бир сабийлени, уллайгъан адамланы да кюйсюз, хурметсиз этгенин да Гуртуланы Элдар жашырмайды. Онбешжыллыкъ Айтекни бла аны атасыны сыфатлары, ол жаны бла кимни да ийнандырырча, толу суратлангандыла. Болсада, уллу жазычу кёп тюрлю шартлагъа эс бурады, анга кёре кёп тюрлю чыгъармаланы да аякъландырады. Алай аны жазгъанларында энчи окъуучула айырма суюген, авторну аты сагъынылгъанда, бек алгъа эсинге келген чыгъармалары боладыла. Ол чыгъармала жазычуну мухуру кибикидиле, аны инсанлыгъын, оюм къолайын, суратлау-эстетика излемин ангыларгъа болушхан. Аллаи чыгъармала литературагъа бла окъуучуланы эслерине терен синггенлери бла байламлы жазычуну атын айтыр орунуна чыгъарманы атын неда чыгъармаланы атларын сагъынып да чеклениуюкюле.

Биз не ары-бери десек да, жазычуланы хар жазгъан чыгъармалары окъуучуланы юреклерине жол табып, эслеринде тохташып бармайдыла. Кёп чыгъармаладан бир къаууму жазычуну атыча эшитиле эсе, аны фахмусуну белгисича ангылашына эсе, айхай да, ол къууанырча ишди, ол жазычулукъ насыпды дерге тийишлиди.

Гуртуланы Элдарны да бардыла аллай чыгъармалары, окъуучуну ич маданиятына къошулуп, къайда, не заманда сагъынылсала да, олсагъат танылып къалгъанла. Сёз ючюн, «Къобузчу Марзият», «Азретни къууанч кюню» неда «Хасанны хапарлары», «Къарт эшекни къадары».

Элдарны башха чыгъармалары осалдыла да, окъуучуну эсинде туйюлдюле дегенден айтмайбыз биз аны – ол тюрлю хапарлары, авторну фахму, усталыкъ даражасына окъуучуланы эртте сагъайтып, жол нёгерлери болуп къалгъандыла демекликден айтабыз. Экинчи жаны бла къарагъанда уа, ангылауу тохташхан окъуучуну суратлау-эстетика жаны бла ёз ёлчеми, излеми да болгъанлары кертиди. Баям, Элдарны биз сагъынган чыгъармалары аны излемлерин тынгылы шартлайдыла. Къыхсасы, суратлау чыгъармаланы жашырын кючлери уллуду. Иш анда да туйюлдю – Гуртуланы Элдар искусствону кючюн терен ангылайды, аны аллында жууаплылыгъын сезмеклиги да сылтаусузду. Ол себепден жазуучуну кёп чыгъармаларында искусствогъа, бютюнда музыкагъа уллу эс бурулады.

«Азретни къууанч кюню» деген хапарында Бетховенни «Ай сонатасыны» макъамы эшитилгенлей турады. Аллай ариу да, къыйын да макъамны окъуучу эшитирча этерге Элдар керексиз базынып къалмагъанды. Музыка тауушлагъа энчи белгиле табып, аладан жыйышдырылгъан сыфат къурагъаны бла чекленмей, урушда уллу хорлам бла байламлы жигитни сезим байлыгъын, жүрек къууанчын ачыкъларгъа бойсундуруп ючюн сабыр усталыкъ керек эди. Ол усталыкъ «Къобузчу Марзият» деген хапарны тынгылы жарытады.

Эки чыгъарма да, инсанлыкъгъа бла ёхтемликге, тазалыкъгъа бла адеплиликге махтау салгъан бла къалмай, малкъар халкъ къыйынлыкъ, азапла сынап, урунууда баш кётюрмей келген миллет эсе да, бийик искусствону кишиден кем суймегенди деген ниетни ачыкълайды. «Азретни къууанч кюню» деген хапарда кесин дунияны тутуругъу сунуп тургъан немисли офицер Бетховенни музыкасын жаланда ёз башына ёлчем этерге кюрешеди. Азретча жесир инсан, тау тыгъырыкълада ёсген жаш Бетховенни атын эшитгенди деп окъуна ийналмайды ол. Нек дегенде, музыка – бийик искусстводу, бийик искусство уа кёп санлы, кючлю миллетлени даража юлюшлериди деп, анга ийнанып, алай жашайды немисли офицер. Алай Азрет бла офицерни жашырын даулашларында таулу жаш хорлап чыгъады.

«Къобузчу Марзият» деген чыгъармасында да таулу къызны ариу къылыкълылыгы, фахмусу, суймеклиги, инсанлыгъы музыканы юсю бла ачыкъланадыла. Музыканы терен ангылап, аны кючю бла тынгылагъанланы къууандыра билмеклик жаланда фахмуну шарты туйюлдю, ол бек алгъа бийик адамлыкъны, тазалыкъны шартыча кёргозтюледи. Инсанлыгъы болмагъан адамгъа музыка бойсунмайды, инсанлыкъгъа сангырау анга да сангырауду деген ниетни Гуртуланы Элдар «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде да ачыкълагъанды.

Осал къылыкълы, адепсиз Айтек къобуз согъаргъа юйренирге кёп кюрешгенди, алай бир тюекни да басаргъа тюзелалмагъанды. Аны къы-

лыкъсызлыгындан тийреде сабийле, къоншула къалай юрке эселе да, къобуздан чыкъгъан къатыш-къутуш тауушла да андан алай юркедиле.

Жюрек нюрден бла тазалыкъдан азат инсан адамла бла келишим табалмайды. Ол себепден Айтекни тобукъларында ариу къобуз, эси, жаны болгъаннга ушап, инжилген этеди, Айтекни келишимсизлиги анга азап чекдиреди.

Гуртуланы Элдар, айтханыбызча, чыгъармачылыкъ ишге биринчи атламын этгенли къыркъ жылдан озгъанды. Болсада, жазыучу заманны саркъыууна хорлатып, ызындан бошуна къарамагъанды. Ол угъай, хар озгъан жылын жангы китабы бла белгилеп, заманны терклигин селейтирге базыннганды: бюгюнледе Элдарны тюрлю-тюрлю тилледе чыкъгъан китаплары кёплеге белгилидиле.

Гурту улу жашауну кенгден, теренден да кёрюп, аны хар айланмасын тынгылы ачыкъларгъа итиннген жазыучуду. Кюлкюге, чамгъа тийишли окуяла, урунуугъа суюмеклик, иш юсюнде чыныкъгъан инсан къылыкъла («Къызылкъанат тангларым» деген роман, сёз ючюн) миллет жашауну жарсыулу, бушуулу да бетлери («Къош да бара-бара тюзеледи», «Къарт эшекни къадары»), инсан уруш («Жанбермез Асланбий»), Уллу Ата журт уруш («Ёр жол»), малкъар халкъны узайгъан тарых жашауу («Шамсудин къаласы») – быллай темала барысы да, Элдарны чыгъармачылыкъ ишинде тынгылы суратланып, аны жазыу ызыны, ёнюню энчилигин шартлагъандыла. Болсада, Гурту улу малкъар литературагъа сабий хапарланы («Хасанны хапарлары», сёз ючюн), чам новеллаланы устасыча къошулгъанды. Жазыучуну ол жаны бла уллу къыйынын, аны бла бирге бизни сёз искусствобузгъа келген жангылыкъны унутургъа керек туююлду.

Элдарны «Балтаны багъасы», «Мёлекледе къонакъда», «Шайтан арба», «Акъ телефон» деген эм башха къысха хапарлары, айтханыбызча, окъуучула ийнакълагъан чыгъармаладыла. Ала барысы да чам, кюлкюлю хапарлача жюрюйдюле, кесамат сёзю да анга кёре айтылады. Ол кертиди, Элдар кёп новеллаларын чам халда, кюлкюлю илишанланы сайлагъанча жазады.

Болсада, Гурту улу ачыкълагъан, окъуучусуна билдирген фикир кюлкюге бла чамгъа тийишли туююлдюле, аны кесин да, бизни барыбызны да жарсытхан шартланы юслеринден жазады ол. Тюзюн белгилегенде уа, жашауну къылыкъ-ылыкъ илишанларыны юслеринден чам этген халда хапарлайды Элдар. Алай чам, кюлкю суратлау мадарла бла танылгъан инсан къылыкъла чыгъарманы окъуп бошагъандан сора жарсытадыла окъуучуну. Юлгюге айтханда, «Акъ телефон» деген новеллада аны баш жигити Азнаур Бекболатовичди – «бир учрежденияны таматасы («начальниги»)). Телефон салыннганды деп, къууаннганына кёре, эштада, уллу оноу этген къуллукъчу туююлду. Болсада, аны атын къубултуп айтадыла: «къоншулары, ахлулары да суйген». «Хурметли Азнаур Бекболатович», – дейди автор да.

Кертиди, Элдар «хурметли» деген сёзюн не магъана бла айтханын, анда чам да, терслеу да болгъанын биз ангылайбыз. Алай «таматаны» фатарына акъ телефон салынмаса, окъуучу аны танымай да къалыр эди,

аны оспарлыгъын бла малкѣзлюгюн, гудучулугъун бла кесинден кьалгъанланы учуз этерге итиннгенин жюрегини теренинде жашырып тургъанын. Былайда Элдарны хапары кѣп затны юсюнден сагъышландырады. Бютюнда жамауат аллай инсанлагъа тѣзюп, тѣзген угъай да, таматалыгъына ышанып жашагъаныны юсюнден. Тѣзюмлюк – ол иги шартды, алай бир-бирледе тѣзюмлюк сансызлыкъгъа ѳтюп кетеди. Сансызлыкъды Азнауурчалагъа жамауатны тонаргъа онг берген.

Тийреде жашагъан адамла, кьоншула ангылаялмагъан хыйлалыкъ бла адепсизлик, эртте-кеч болса да, туурагъа чыкъмай кьалмайдыла. Бир-бирледе уа халсызлыкъны бетин ачыкъларгъа аз зат окъуна тамамлыкъ этеди. Бютюнда ол халсызлыкъны эссиз, жукъа адамны баш шарты эсе. Аны белгилегеним: гитче болумланы, окуяланы, неда аз шартны юсю бла адамны кѣз кьарамын, ич дуниясын ачыкъларгъа итинмеклик Гуртуланы Элдарны энчилиги. Усталыгъын белгилеген энчилиги.

«Шайтан арба» деген хапарын Гурту улу былай башлайды: «Барды мени бир татлы тенгим. Аны аты Мурадинди. Таный да болурсуз ол инженер жашны. Аламат адамды, сейирлик жашды. Аныча жарыкъ кѣллю, татлы сѣзлю, хар заманда да огъурлу, таукел жашны бизни шахарда излеп айлансанг да, тапхан къыйынды».

Андан ары да жазычу Мурадинден махтау сѣзлерин аямайды, аны таныгъанлагъа ол кьаллай кѣрюне эсе да, автор да кеси атындан аллай суратлау бояуланы тийишдиреди. Алай, адамла иги сунуп, махтау, аперимлик да берип тургъан инсанла асламында эки бетли да, терс ниетли да боладыла – жашауну жарсыулу шартлары аны бла байламдыдыла. Бир-бирле кеслерини ич чийлерин, жекбашлыкъларын уста жашырып, танышларын алдап, атларын кьолайлылагъа бла сабыр акъыллылагъа чыгъарып, алай кечиннгенлери кертиди. Элдарны жигити Мурадин аллай «огъурлу, билимли» адамладанды. Айтхан сѣзлери, «тыш кѣрюмдюсю» бла этген ишлери бир бирге келишмеген жигитни аллайлыгъын кѣргюзтюп, «баш ауун» ташлатыр ючюн жазычу аны «шайтан арбагъа» миндирирге керек эди.

Гуртуланы Элдар малкьар литератураны фахмулу, тынгылы келечилеринден бириди, малкьар халкьны сѣз искусствосу уа, Россейни литературалары айныгъан жол бла барып, айный, ѳсе келгенди. Аланы жарсытхан соруула бизни литературабызны да жарсытхандыла. Россейде жашагъан миллетлени сынаулары бирди, бир халкьгъа келген кемлик неда жетишим башхасын сансыз этип кьоймагъанды. Темаланы алып кьарагъанда да, сѣз ючюн, уллу энчилик болмагъанды. Октябрь революция, инсан уруш, колхоз кьурау, ызы бла Уллу Ата журт уруш дегенча темалагъа кьайсы миллет литература да сакъ эди. Ол угъай, баш темала болуп, ачыкълана келгендиге ала.

Литературала ол затла бла чекленмегенлери да кертиди.

Бютюнда искусствону жашау бла байламлыгъын, ол жашауда социально-саясат тарыхха кѣре айныгъанын эсге алсакъ, темала бир бирлерин алышындыра баргъанларын ангыларыкъбыз.

Аны айтханым, 1960-чы жыллада Россейде кѣп тюрлениуле болгъандыла, илму-техника ѳсюп, элде жашагъанланы асламы шахарлагъа

кѣчюп. Илму бла техниканы кыстау айныгъаны, эллилени, табийгъатдан бла жерден айырылып, сахар жашауну сайлагъанлары, жамаут сезимни, инсанланы эслерин, кыылыклары да тюрлендирмей кыоярыкъ туююл эдиле. Алай ол тюрлениулени барысын да кыабыл кѣрюрча болмагъанлары да белгилиди.

Илмуну, техниканы ѳсгенлери, эл жашауну сахар жашаугъа алышыннганы адамланы кѣп жаны бла жютю, кыолайлы этгенлери бла кыалмай, аланы кыылыкларыны иги илишанларындан да айыргъаны, жерге, табийгъатха сууукъ кыаратып, узакъ ѳморледен бери сакъланып келген адет-кыылыкъгъа сансызлыкъ сынатып. Адамла, кыоншулукъну бла ахлулукъну, жюрек халаллыкъны унута башлап, асыры нени да тергеучюле, кыырс жюреклиле, адепсизирекле да болгъанларын ачыкъ айтыргъа тийишлиди.

Ким не десе да, жашауну тутуругъу жюрек жумушакълыкъ бла инсанланы бир бирлерине сакълыкларыды, намыс, адеп жаны бла жамаутны бийик умутларыды. Алай заманны кыстаулугъу миллетни бийик умутларындан, аны бетин чыгъаргъан тѳрелеринден да айырып, жашауну татыусуз этгенин ангылап, жазыучула жарсыгъанларын чыгъармалада ачыккълагъандыла. Бютюнда орус халкыны жазыучулары. Излеген, термилген умутларына бла адет-кыылыкъ тѳрелерине сахарда таянчакъ табалмай, эл жашаугъа эс бургъандыла. Жаш тѳлю кыачып, урунуудан да айырылып, кыурда тамата тѳлю сакълап кыалгъан эллини юслеринден жазып, орус миллетни бурун заманладан бери келген тѳрелерини, адежлик бла ариу намысны юслеринден жазгъандыла. Сѳз ючюн, В. Распутин («Последний срок»), С. Крутилин («Липяги»), В. Белов («Привычное дело»), В. Астафьев («Последний поклон») дегенча. Бусагъатлада орус литератураны ол бутагъына «деревенская проза» дейдиле.

Бир-бир кесаматчыла эл прозагъа («деревенская проза») С. Залыгинни («На Иртыше»), М. Шолоховну («Поднятая целина»), М. Алексеевни («Хлеб – имя существительное») дагъыда ала кибик колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы да кыошадыла. Болсада, ол терс оюмду: колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы бла «эл прозаны» борчлары бир туююлдюле. «Эл проза» деп биз элде жюрюген ариу адетлеге, тѳрелеге, ол жаны бла умутлагъа жораланнган чыгъармалагъа айтабыз. Эл – урунуугъа, жерге, миллет тѳрелеге сыймекликни уясыды, кыаласыды дейдиле жазыучула. «Эл прозада» жазыучулары озгъан заманнга (сабийликлерине), бешиклери тебиретилген арбазлагъа, кыачан эсе да жюрюген кенг орамларына, жолларына термилиулери да уллуду. Кѣп орус жазыучула, сахарладан туугъан эллерине барып, эллерин, кыарт-кыарыусуз ата-аналарын, ахлуларын тансыккълап, алай кыурайдыла чыгъармаларын (Солоухин, Шукшин, Астафьев, сѳз ючюн).

Илму-техниканы айныуу, сахарны сайламакылыкъ малкыар халкыны жашауну башы бла озуп кетгендиле, жетежакылары болмай десек, биз окыучулары алдар эдик. Заманнга кѳре, миллетни билими, илмуда неда бийик окыу юйледе окыугъан адамларыны санлары, бир халкыдан артха кыалмай, ѳсгенди. Жаш тѳлюню, элде тохташыр, межам-журт кыулар онгу болмай, сахарланы (Нальчик, Бахсан, Нарткыала) сайлагъаны

белгилиди. Жылдан-жылгъа эл жашауну сакълагъан, анга тутурукълукъ этген хунерледен (малчылыкъ, къойчулукъ дегенча) ёнгелегенле, шахарда ана тиллерин унута, адет-къылыкъ тёрелерине сакълыкъларын селейте, алдана баргъанлары да ётюрюк туююлдо.

Анга кёре, бизни миллетибиз башхала бла байламлыды. Алагъа келген илму-техника ёсюу, шахарчылыкъ малкъар халкъдан да кенгле къалмагъандыла. Игимиди ол огъесе аманмыды деген соруула чыгъадыла. Шахарчылыкъ бла жерчиликни неда узакъ ёмюрледен бери келген иш усталыкъны, хунерлени башхалагъа алышындырыу малкъар халкъгъа не къошады, не къоратады? Жашау ол халда барса, тау намыс, адет-къылыкъ тёреле, жүрек халаллыкъ сакъланырламы огъесе миллетни миллет этген шартла юзюлюрлеми? – быллай соруула, малкъар халкъны жазычуларын да жарсытып, литератураны «эл проза» деген бутагъын тамырландыргъандыла.

Сёз ючюн, элинден, жеринден айырылып, шахарда ишсиз-кючсюз тургъанланы бушуулу къадарларын Тёппеланы Алим кесини «Туманда ажашхан акъ тайым» деген повестинде терен да, уста да ачыкълагъанды. Чыгъарманы жигитлери – жаш тёлнюю келчилери бир тюрюлю миллет даражагъа сыйынмагъан къылыкъсызлыкъны кёргюзтедиле. Ёз миллетини топурагъындан айырылып, аны тёрелерин сакълаялмагъанла, айхай, адамлыкъдан чыгып, къайсы халкъгъа да палах келтирден артха турмайдыла, малны, табийгъатны аяй билмейдиле. Жүрек къатылыкъ, динсизлик, иймансызлыкъ – ол жаш тёлнюю илишанларыдыла. Болса да, Алимни повестини баш жигити Асиятды. «Туманда ажашхан акъ тайым» деп жазычу анга айтады. Жашауну алдаулу шартлары кёп болгъан, тынч жолуна термилеп, Асият «къыйын тузакъгъа» тюшеди да, миллет даражасын, намысыны тазалыгъын тас этеди. Айхай да, ажашып, Асият шахаргъа келмесе, элинде, жеринде жашап, жамауат аллында жууаплыгъын сезсе, бушуулу къадарлы болмаз эди.

Шауаланы Хасанны «Жерни кёзлери» деген повести да эллилени жашауларына жораланнганды. Алай озгъан кюнле бла бюгюнню кюнлени байламлыкълары, жигитлерини бюгюнню къылыкъларын, ишлерин ангылатыуда урушну эсгерую авторгъа жашау кертиликни кёргюзтюрге болушады.

Повестини къурулуш тутхучу – эндиги заманны адамлары, аланы ишлери, дуняа ангыламлары, юйюр жашауларыды. Жигитлерин къауумлагъа юлешген, ич дуняларын ачыкълагъан чюйреликлени сылтауларын, тамырларын эски тёреледе излей эсе да, инсанлыкъны уллу къыймагъын, ол неден да баш болгъанын энчи чертирге унутмайды автор. Адамны инсанлыгъы уа элни аллында жууаплылыгъын сезе билгени бла ёнчеленеди. Урунуугъа кёз къарамы бла, жамауатда бла, тюзлюк ючюн сермешде жерин таба билгени бла.

Башында сагъыннганыбызча, илму-техниканы элlege ёшон ургъаны, шахарчылыкъ, къоншу миллетлени иги, осал тёрелерине шагъат болгъанлары миллетибизни кёп инсанын бузуп, асыры кюйсюз, къатыжюрекле этгенлери да кертиди. Элlege келген жангылыкъланы керти да алаMAT сунуп, ырысыгъа, мюлкге, тынч жашаугъа жан атып, огъурлулукъгъа

бла озгъан заманларына таш атхан жаш адамла, ол угъай, къартла окъуна Гуртуланы Элдарны «Къарт эшекни къадары» деген чыгъармасында чурумсуз суратлангандыла. Табийгъатха, маллагъа, юй жаныуарлагъа къарамларын ачыкълай, элде ёсюп, анда жашагъанланы кылыклары осал жанына тюрленгенлерин терен сезип, жазычу уста кёргюзтгенди. Элдарны бу чыгъармасы биз башында сагъыннган орус жазычуланы (В. Астафьев, Ф. Абрамов, В. Белов дегенча) хапарларындан бла повестелеринден кем туююлдо, ала бла бир тизмедеди.

Эллилени озгъан жашауларыны бла эндиги заманларыны юслеринден сагъышландыргъан, ол жаны бла магъанасын тас этмезлик хапарды деп, алай кесаматларгъа тийишлиди. «Къарт эшек» эл жашауну кёп тюрлю шартларыны белгисиди, кесини энчи эм жашырын магъанасы болгъан. Былайда иш эшекни орунуна тау элlege женгил машинала келгенлеринде туююлдо. Адамланы да ол жарсытмайды. Илму-техника, окъуу жетишимле бла байламлы къайсы миллетге да, бютюнда аз санлы халкълагъа, эслилик, миллет энчиликlege сакълык келмей, оспарлык бла гынттылык хорлап баргъаны жарсытады Гуртуланы Элдарны.

Илму-техниканы айныгъаны, жашау тынчылык келтирип, адамны онгун ёсдоренликге, аны хатасы да аз туююлдо миллет адетlege, терелеге, инсанлыкыгъа. Аны айныгъаны бла байламлы аз санлы миллетлени энчи дуниялары, гъаршларында жулдузлары ёчуле, мутхузлана тургъанлары белгилиди. Элдар анга сакълыкыгъа чакъырады.

Жангыз шартны неда инсан къадарны юсю бла жамаутха, ол угъай, халкъга келген бушуулу ишлени тынгылы суратлау даражада кёргюзте билмеклик Гурту улуну чыгъармачылык усталыкларындан бириди. Сёз ючюн, «Саутуда ёчулген жулдузчукъ» деген хапарында Элдар кызыл аскерчиле жойгъан акъылбалык болмагъан кызычыкны къадарын кёргюзтеди. Керти да, «жулдузчукъча» ёчулген кызычыкны эм аны къарт атасы Кичибатырны кёребиз. Ол кюн кёп эллилени кёклеринде жулдузлары къаралып, саулайда малкъар халкъны гъаршы ёзгерип, бушуулу бет алгъаны ажымсыз кёргюзтолгенди.

* * *

1980–1990 жыллада малкъар литератураны жарсытхан, аны эсин кесине бургъан темала кёп тюрлю болгъандыла. Алай ол темаланы кенгертиуню жолундан кетмеген эсе да, тинтип, терен ангылатыуну, тынгылы суратлауну амаллырын излеген жолну сайлагъанды.

Анга кёре, ол арагъа чыгъаргъан проблемалары да къыйматлыдыла. Россей Федерацияны халкъларына жетезаклыклары болгъан, тынгылы тохташхан суратлау оюм, тарых кёз къарам жашауну къыйын сорууларына тынгылы жууап табаргъа онг бергендиле. Бютюнда инсан бла табийгъат, социально-саясат жашау, инсан бла уруш, къыраллык бла инсанны къадары дегенчалагъа. Ол жаны бла алып къарагъанда, Гуртуланы Элдарны «Акъ къарда кюзгъун къанаты» деген повести бусагъатдагы малкъар литератураны махтаулу чыгъармаларынданды. Революция бла социализмни бушуулу къадарларына жораланнган повесть.

Башында сагъыннганыбызча, социализмни ниети тюз эди, алай жарсыулу къадары кесини керти инсанларын, уланларын таныялмай, къабыргъаларын жарашдырып жашагъан эки бетлилеге оздуруп ышаннганы бла байламлыды. Адамларын ишлерине кёре багъалмай, жалгъан сёзчулеге ийнаннганы бла. Даубашланы Шамиюх, инсан урушну къыйын кюнлеринде революцияны умутларын алдап, жанын сакъларгъа кюрешгенледенди. Аны жерлеши Башчыланы Назир партияны ниети ючюн от ичинден чыкъмай тургъанда, ол къачхынчы болуп, бугъуп, къазакъ тиширыуну межамында кечиннгенди.

Назирни бла Шамиюхну сермешлери тюзлюкню терслик бла сермешиди, революцияны уллу ниетини акъ бети бла къара бети. Шамиюх партияны алдай туруп, Назир анга къажану суюлгенди. Назир социализмни чынты кёрулушчусуду, Даубаш улу ёз къарыныны, тынчлыгъыны къулу. Алай, экисини арасында сермеш къызгъанда, партияны адамлары Шамиюх жанлы боладыла, Шамиюхха къошулуп, Назирни атын халкъны душманына чыгъарадыла да, от жагъасын тюп этедиле, кесин а – тутмакъ. Артда, Уллу Ата журт урушну жылларында, туугъан жерлерин сатханлагъа ачыкъ къошулуп, Назирни жашы Рамазанны Шамиюх илишаннга салады. Алай харамлыгъы ючюн Шамиюх малкъар халкъдан энчи бир тюрлю бир къыйынлыкъ сынамайды. Ким эди ол – партияны керти уланы, социализмни душманы огъесе, ажашып, терс жолгъа тюшген инсанмы? Къыралны закону аны билмейди да, танымайды. Даубаш улу да, жашадан юзалгъанын юзюп, кечине, къартлыкъгъа жетеди. Жаланда анга тынчлыкъ бермеген, жерге къаратхан ёз къадарыды. Миллетин сатхан, туугъан жерин алдагъан, эртте-кеч болса да, жангызлыкъ, ыспассызлыкъ сынамай къалмайды. Къыралны жумдуругъундан къутулгъанлыкъгъа, ол халкъны налатындан къутулмайды.

Бусагъатлада бир-бир литератураланы келечилери, кесаматчы алимлери Шамиюхча суратлау сыфатлагъа, аланы айыпларындан ариулап, эсли, алай бушуулу къадарлы жигитлегеча къарайдыла. Инсан урушну бла социализмни терсликлерин эртте ангылап, башха жол, башха амал излегендиле деп, акълап. Алай бла къыралны керти уланларына ыспассызлыкъ жетдиредиле да, сатхычлагъа, миллетни аягъын марагъанлагъа аперимлик бередиле. Малкъар жазычула ниет байлыкъны ол халда алмашындырыуну жолуна тюшмегенлерин белгилерге тийишлиди.

Назирча кюрешчиле алданнган эселе да, къалгъан эселе да, ийнаныуларыны, жарыкъ умутларыны ызларындан баргъандыла. Ала оймагъандыла тюзлюкню къаласын. Шамиюхчала ойгъандыла. Социализмни къара ауаналары болуп, ниетлерин, итиниулуклерин, дыккы, такъыр этип. Кесини ол оюмун Гуртуланы Элдар уста ачыкълагъанды. Аны повестини аллындан ахырына дери окъуучуну сагъайтып тургъан сыфатладан бири – къара къызгъунду. Назирни бла Рамазанны арбазларыны туураларындан кетмей, марап-къарап элгендире, ырыс этдире тургъан. Акъ къарны кёрюмдюзюнде шарт эсленнген, акъ ниетни къара жол нёгери. Аны, халкъда жюрюгенича, ырыс магъанасы болгъаны да баямды. Алай къызгъунну магъанасы андан кенгди, социально-саясат магъаналыды. Ол жаланда Назирни бла Рамазанны къызгъунлары туююлдо, коммунист

партияны, социализмни къузгъунларыды, кеслерин жойдуругъа кеслери туудуруп, аман ишлерине жол берген къузгъунлары.

Социализмни къара къузгъунлары – Шамиюхла, асыры кѣп эдиле, къуллукъ иелери болуп, уллу ниетни гитче, жесир да этгенле. Миллетлени озгъан заманларын, ниет ырысхыларын, тѣрелерин унутдуругъа къорешгенле аллайла эдиле. Жалгъан саясат жумушларын Шамиюх кибиклени озгъур «тириликлерини» къючлери бла тамамлай эдиле ала, инсанланы жууукълукъ, къюрек халаллыкъ, миллет, тарых дегенча ангыламадан айырыргъа къорешип. Иелерин танымагъан парийлени хаталарындан адамла эки бетли, эки динли болгъанлары да баямды.

Адам, инсанлыкъ энчилигин, миллет бетин тас этерге, кесини эсинден бла къылыгъындан ѳнгелеп, толусунлай къырал тежеген ниетлеге табыныргъа керек эди. Турукълача, къайсы терек къалайда тамырланганын, къалайда ѳсгенин да унутуп къойгъан адамлары болгъан халкъны ол жарсыуларын Чингиз Айтматов «И дольше века длится день» деген романында толу кѣргюзтгенди. Андан сора жайылгъанды «манкъурт» деген сѣз. Болсада, манкъуртланы къылыкълары бла сыфатлары Айтматовха дери да ачыкълана тургъандыла. Малкъар литературада да. Арт эки-юч жылда, айтханыбызча, «манкъуртлукъну» къюсюзлюгон кѣргюзтюрге бизни жазычуларыбыз бютюн тынгылы эс бургъандыла. Алайды да, Элдар малкъар халкъны бушуулу къадарына жораланган чыгъармаларында инсанлагъа къыйынлыкъ сынатхан «къызыл манкъуртлагъа» – «къызыл бѣрюлеге» эс буруп, Элдар аланы сыфатларын къурауда да жетишимли болгъанды.

Къолларына сюнголе, керохла алып тургъан аскер кийимлиени ичлеринде кѣчгюнчолеге жазыкъсынган, жумушакъ къарагъан, болушургъа къорешген адамла да аз туююл эдиле. Туугъан жерлеринден узакъда жашай, къазах, къыргъыз, узбек юйюрледе да шуѳхла, къарындашла тапхандыла кѣчгюнчоле. Ёксюзлени ѳсдюрюп, къарыусуз къартлагъа от жагъаларында жер берген, малкъар халкъгъа къыйынлыкъ тюшгенде, жашауну ол жарыкъ жанына сакъ къарап, аны чыртда эниш этмей, тап къурай билгендиле чыгъармаларын жазычуларыбыз: Тѣппеланы Алим, Гуртуланы Элдар, Гадийланы Ибрагим эм башхала да.

Болсада, къырал алагъа кесин къоруулатып, аланы уланлыкъларын излеп, артда уа ол къум аулакълагъа къыстагъан адамла кимле эдиле? Бармы эди аланы терсликлери? Бу соруула арт эки-юч жылда басмаланган чыгъармаланы баш сорууларыдыла. Соруу бирди, алай хар жазыучу анга кесича жууап излейди.

Элдарны «Ахыр тилек» деген хапары малкъар литературада тынгылы жазылгъан чыгъармаланы тизмелериндеди. Хапарны жигити къарт Батырбий кеси керегине вагондан тюшеди да, эшалондан къалып къалады. Сууукъ дуняда, кенг къарлы аулакъла къарыусуз къарт «къызыл бѣрюледен» къутулур умут этмейди. Болсада, кишилигин тас этмей, ач бѣрюлени отча жанган кѣзлерине къарайды. Сууукъ темир жол къайры баргъанын, къалайда тохтарын билмей, жангыз сөөлген Батырбийни юсоне секирирге амал излей, ашыкъмай, бѣрюле къалай келгенлерин

суратлауда Гуртуланы Элдар бушуулу чыгъарманы чынтгы даражасына жетгени кертиди.

Малкъар халкъны кюйсюз власть бла бетден-бетге сюелгени Батырбийни сангырау аулакьда «кызыл бёрюлени» кёзлерине къарап тургъанындан башха туююл эди.

Элдарны «Кёпню кёрген Къарагъач» деген хапарында бёрюле жокьдула, алай кеслерин бёрюлеча жюрютгенле аз туююлдоле: кёчгюнчюлени хар атламларын тергеп, сёзлерине, этген ишлерине сагъайгъан кырал къуллукъчула жыртхыч жаныуарлача ачыкъланадыла. Уллу, гитче деп айыртлай билмегенле сабийлени миллет тепсеулерине кыралны оярыкъ кючгеча къарагъанла. Кёчгюнчю сабийлени тепсеулерине «бандит тепсеуле» дегендиле. Болсада, хапарда кёчгюнчю сабийле зор кюч бла тюбешмейдиле, ол зорлукъ-хорлукъ этерик кюч марап-сынчылап, хазыр болуп тургъанын кёргюзтеди жазыучу. Школну директоруча, кондертни къурагъан устазча, инсанла, артыкълыкьгъа хорлатмай, адамлыкьларын сакълап, сабийлени къоруулайдыла.

* * *

Табийгъат фахму берген жазыучу насыплды. Фахмусун юркютмей, ёсдюрюп, миллетни ниет ырысхысына къошумчулукъ этген а халкъны ийнакъ уланыды. Бюгюнледе, Гуртуланы Бертни жашы Элдаргъа 70 жыл болгъан кюнледе, хар кюнюн огъурлу ишге бойсундура, ол къалай жашай келгенини юсюнден хурмет бла, ыспас бла айтыргъа керекбиз. Элдар онла бла санарча, хапарла, новеллала, повестьле жазып, окъуучуларын саугъалагъанды. Алай не айтхылыкъ жазыучуну да чыгъармалары суратлауну бийик тизмесине бирча тошюп бармайдыла. Ол жаны бла Л. Толстой, А. Чехов окъуна ёхтемленаллыкъ туююлдоле. Окъуучу дегенин жагъынлы, кючбюсюреу да бола биледи. Гуртуланы Элдарны жазыучулукъ къадары окъуучуну кючбюсюреулюгю бютюн ёсюп, къайнагъан заманы бла байламлды.

Болсада, Элдарны чыгъармачылыкъ иши кенгди, окъуучуну анда сайлау да уллуду. Бютюнда, ниет ырысхыбызны тарыхыны сайлауун эсге алсакъ, Гурту улу инсан борчун бийик даражада толтура келгенин ангыларыкъбыз. Аны белгилегенибиз: заманны жюйрюкюгюн хорлап, тёлюледен тёлюлеге ёте, Элдарны анга махтау, ыспас келтирип турлукъ чыгъармалары кёпдоле.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
профессор, филология илмуланы доктору.

ЖАЗЫУЧУНУ ЮСЮНДЕН

Гуртуланы Элдарны биринчи хапарларына окъуна республикабызда бийик багъа берилгенди. Ала окъуучулары, критиканы да ыразы этгендиле. Бизни литературабызгъа фахмулу жаш келгени баямды. Энди уа жазыучуну чыгъармаларын битеу да уллу кыралыбызда окъуйдула. Ол барыбызны да къуандыргъан ишди.

Жолунг болсун, багъалы къалам къарындашым Элдар!

Къулийланы Къайсын.

Малкъар проза кенгден-кенг жайыла барады. Бюгюнлюкде ол тюрлю-тюрлю жанрлары бла белгилиди. Аланы ичлеринде уа эслерча жерни чам хапар, кюкюлю новеллала аладыла. Жангы сёзю бла, тюрлю-тюрлю суратлау амалла таба билгени бла Гуртуланы Элдар белгили жазычула санына къошула келгени хахъды. Ол бютюнда ахшы новеллалары бла белгили болгъанды.

Алим Кешоков.

...Бу орус-монгол тилдеде бирге чыкыгъан китапта эки кыралны сабийлери сюйген жазычуларыны чыгъармаларын табарыкъдыла. Ол санда Гайдарны бла Кассильни, Мустай Каримни бла Баруздинни, Драгунскийни бла Гуртуевни хапарларын да сюйюп окъурукъдула.

Сергей Михалков.

«Жанкъозла» деген китап сейирлик жыйымдыкъды. Мында отуз белгили жазыучуну чыгъармалары басмалангандыла. Ол санда Чингиз Айтматовну, Шукурбек Бейшеналиевни, Спиридон Вангелини, Элдар Гуртуевни хапарларын энчи белгилеп айтыргъа боллукъду.

Сергей Баруздин.

Элдар бу дунягъа ышара келгенди, жарыкъ кёллю адамды. Аны бла къалмай, окъуучуларын къуандыра, кюлдюре да билген жазычуду. Ол а – уллу фахмуду, жашауда алай кёп тюбемеген хунерди.

Александр Чернышов.

Бюгюнлюкде Гуртуланы Элдарны аты битеу кыралда белгили жазычулары санында айтылады. Бютюнда ол юмористика бла сатирада белгилиди. Алай арт жыллада ол, бир талай повестьни бла романны да автору болуп, окъуучуларын къуандыргъанды. Аны чыгъармачылыкъ усталыгъы «Одиссейни къайтырын сакълай», «Чум терекле», «Акъ къарда къузгун къанаты», «Темирбаш» деген повестьлеринде, «Къызылкъанат тангларым», «Шамсудин» деген романларында бегирекда кёрюнеди.

М. Эльберд.

...Жазыучуну китапларында биз бююннго малкъар литератураны тюрлю-тюрлю жанрларыны къалай айныгъанларын эслейбиз. Элдарны чыгъармаларында миллет энчилик бла бирге жангы амал бла къуралгъан сыфатла да керебиз. Ол а, жазыучу ата журтун, тауларын сюйгени бла къалмай, таулуланы жашау халларын, ич дуняларын тынгылы, ийнаннгылы кёргюзталгъанына да шагъатлыкъ этеди. Бютюнда тиширыуларыны сыфатлары уллу усталыкъ бла ишленгендиле.

Сёз ючюн, Вера, Аслижан, Марзият, Ирина... («Уялчакъ Аслижан», «Желли къолну отлары», «Къобузчу Марзият», «Узакъдан келген жолоучу» дегенча чыгъармалада) эсде къалырча жазылгъандыла.

Казбек Кулаев.

Элдарны новеллаларын окъуй баргъанда, жазыучу бу жанрны малкъар литературада жангы бийиклеге чыгъаргъанын эслейсе. Автор кеси да ол кеси бардыргъан хапарны, аны туурасындан къарай, «семирте», кюч бере келген иесине ушайды.

Урусбийланы Фатима.

Гуртуланы Элдар жашауну теренден билген, уста суратчыды дерге боллукъду. Кёрген затын къагъытха ол турушунлай кёчюргени бла чекленип къалмайды. Сыфатлагъан жигити бла бирге жарсый, къууана, чамлана, сагъышлана да билген устады. Ала уа, айхай да, илхамлы жазыучуну шартларыдыла.

Александр Царикаев.

Гуртуланы Элдарны «Альпийская повесть», «Жанбермез Асланбий» деген чыгъармалары поэзия формада жазылгъан повестьледиле. Жашаугъа соймеклик бла жашау кертилик аланы баш магъаналарыдыла. Ала ариу ишленген, кёп тюрсюнлю суратладыла.

Александр Тверской.

ЖАЗЫУЧУГЪА КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

Хурметли Элдар Бертович!

Россейни Жазыучула союзуну правленини Секретариаты сатира, юмор, комедия жаны бла Комиссия къабыл этгенди. Сиз да ол Комиссияны членине айырылгъансыз.

Алайды да, Комиссияны ишине тири къатышып, бардырырыгъызгъа ийнанабыз. Аны жыйылыуларыны юсюнден Сизге заманында билдире турлукъдула.

Россейни Жазыучула союзуну правленинде сатира, юмор, комедия жаны бла Камисни председатели Леонид Ленч, Москва.

Хурметли Элдар Бертович!

Сизни «Хасаныгыз» гюржюлю сабийлеге берген зауукълукъ ючюн жюрек ыразылыгыбызны билдиребиз. Республикаларыбызны араларында бузлу таула сюелгенликге, чынтгы шуёхлукъга не чек, не тыйгыч жокъду. «Накадули» китап басма «Хасанны» энтга да иги тираж бла чыгъарыр умут этеди да, аны бла Сизни кызыу алгышлайбыз!

Арабызда шуёхлукъ, тенглик жашасынла!

Нора Карвалишвили, Тбилиси.

Элдар Бертович!

Тыш кыраллы тилледе чыкыгъан «Советская литература» журналны иебиз. Аны биринчи номеринде Сизни «Балтаны багъасы» деген хапарыгыз басмаланганды.

Шимал Кавказны литератураларына аталгъан бу номерни биз бютюнда суюноп хазырлагъанбыз. Ыразы болурсуз деп, умут этебиз.

Шуёхлукъ салам бла, Савва Дангулов, Москва.

Хурметли Элдар Бертович!

Берлинде «Киндербухверлаг» китап басманы ишчилери Сизни «Иммер виедер Хассан» деген китабыгызны бизде экинчи кере чыкыгъаны бла алгышлайдыла.

Кавказлы жашчыкыны, аны алаамат туугъан жерини юслеринден бу сейирлик чыгъарма немисли сабийлени кюуандыргъанды, бизни да ыразы этгенди.

*Китанны кёчюрген Марианна Шилова.
Суратларын ишлеген Бригитта Крёнинг,
Берлин.*

Хурметли Элдар Бертович!

Ара телевиденияны литература-драма программаларыны редакциясы Сизни хапар китабыгызны кесини ишинде хайырланыр умут этеди. Бир кыауум затыгызны «Наполовину всерьёз» деген бериуюбюзге салыр муратыбыз барды да, Сизден эркинлик сакълайбыз.

*Хурметли салам бла, Р. Губайдуллин,
Ара телевидение, Москва.*

Багъалы жолдаш Гуртуев!

Хапарларыгызны окъудугъузму? Окъуучуларыбызга Станиславскийни амалы бла бир кюлкю ууахты бералгъаныбыз ючюн Сизге да, кесибизге да ыразылыгыбызны билдиребиз.

Жангы, бютюнда сейирлик хапарларыгызны сакълай, Сизге кызыу саламыбызны иебиз.

Н. Удовенко, «Литературная Россия», Москва.

Хурметли Элдар Бертович!

Кесигиз кѳргенден, жаныгъыз саулай, юморну классика акъсакъалы болуп къалдыгъыз. Алай аны бла чек салып къояргъа уа жарамаз. Ол себепден, жаппа-жангы чыгъармаларыгъызны сакълайбыз. Нальчикни киосклары «Литроссияны» бу номерин чачып бошасала уа, билдиригиз да, мындан бир-эки экземпляр иербиз. Юйюгюзге да игилик!

Т.Д. Резвова, «Литроссия», Москва.

Элдар Бертович!

Ара телевидение россей жазычуланы эм иги чам хапарлары бла къараучуланы шагъырей этер муратда тийишли новеллаланы айыра башлаганды. Биринчи бериуюбюзде Сизни «Литроссияда» чыкъгъан «Огъурсуз жолоучу» деген хапарыгъызны хайырланыр умут этебиз. Аны ючюн автордан ыразылыкъ керекди.

Хурмет бла, Ара телевиденияда кюлюкю-масхара бериулену редакциясыны таматасы Н. Успенская, Москва.

Хурметли жолдаш Гуртуев Э. Б.!

Молдованы Госкомиздатыны «Лумина» китап басмасы Сизни «Хасанны китапчыгъы» деген повестигизни молдаван тилде чыгъарыргъа хазырлай турады. Энди автордан ыразылыкъ керекди. Сора, къошар-къоратыр заты болса да, алгъадан билдиригиз.

*«Лумина» китап басманы директору
К. Дамиан, Кишинёв.*

Багъалы Элдар Бертович!

Сизни айтхылыкъ китабыгъызны, таулу хлопчикни юсюнден повестьни мен украин тилге суйюп кѳчюргенме. Киевде «Весѳлка» китап басма уа аны бек уллу тираж бла чыгъарыргъа хазырлай турады.

Къарындашылыкъ салам бла, Борис Хоменко, Киев.

Хурметли Элдар!

Эм алгъа жууукълашып келген Жангы жылны байрамы бла алгъышлайма! Дюссельдорфда тюбешир муратыбыз толмай къалгъаны бек жарсытханды. Ол сен немис тилде чыгъаргъан китапны мени жашчыгъым къайтарып-къайтарып окъуйду. Биз алыкъа тюбеширбиз деген умутдама.

Къызыу салам бла, Йохан Матиас, ФРГ, Дюссельдорф.

Багъалы Элдар!

Къызыу саламым бла бирге мында орус тилде чыкъгъан романымы неме. Заман табып, бир окъу. Сени оюмунгу билирге сюеме.

Колонкада лахорларыбызны эсгере туруучума. Нальчикге да тансыкъ болгъанма. Биз таныгъан, биз суйген тенглерибиз къалайдыла? Додуланы Аскерге, Мальбахов Эльбердге менден къызыу салам!

*Сени антлы тенгинг Иосиф Мигиров, АБШ, Нью-Джерси.
Телефон тюрленмегенди.*

Багъалы Элдар Бертович!

«Современник» китап басмада чыккыган «Альпийская повесть» деген китабыгъыз бла кызыуу алгъышлайбыз. Аны Кулийланы Къайсын жазгъан ал сёзюнде авторну юсюнден айтылгъаннга биз да къошулабыз.

Ишингден къууан, багъалы шуёхубуз, жазыучулукъ жолунгда уллу жетишимли бол!

Т. Тучина, «Современник», Москва.

Хурметли Элдар Бертович!

«Россей Федерацияны культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген атха тийишли болгъанынг бла байламлы жюрегими теренинден алгъышлайма. Огъурлу ишингде жангы жетишимле эте, саулукълу, насыплы да болурунгу суйгеними айтама.

*Къабарты-Малкъар Республиканы Президентни
В. Коков.*

Салам алейкум, багъалы Элдар!

Сени бла танышханыма бек къууанама. «Ат кишнеп танышыр, адам а сёлешип танышыр», - дейдиле бизде.

...Юч жыл мындан алгъа бизде юч айдан бир чыккыган «Саланы-Радуга-Жанкылыч» деген сабий журнал ачылгъанды. Сизни «Нью-Йорк» ай сайын чыккыганын билгенибизде, къууанган, сукъланган да этгенбиз. Аперим, малкъар къарындашларыбыз! Сора сизден бир талай затха юйренирге боллугъубузну да кёргенбиз.

*Къагъытынгы сакълайма.
Алтай эсенлик бла, Кулер Тепуков, Горно-Алтайск шахар.*

Элдар Бертович!

«Молодая гвардия» китап басманы коллективи Николай Островский атлы Битеусоюз литература конкурсу Сыйлы дипломун алгъанынг бла кызыуу алгъышлайды. Насыплы, саулукълу болуп, жангы бийиклеге жетеринги суйгенибизни айтабыз.

Конкурса хорлагъанлагъа аталгъан къууанчлы ингир Москваны Политехника музейини залында 26-чы октябрде 19 сагъатда боллукъду.

*Китап басманы баш редактору А. Машовец
Конкурс редакцияны таматасы Л. Терехова, Москва.*

Хурметли Элдар Бертович!

Хапарыгъызгъа Битеусоюз радиону Биринчи программасыны «Вы нам писали» деген бериуюнде тынгыларгъа боллукъсуз. Аны 21 сагъат 20 минутда эшитиркисиз.

Салам бла, В. Егоров, Битеусоюз радио, Москва.

Нальчик, радио. Гуртуланы Элдаргъа Новороссийскден.
Битеусоюз конкурсну саугъасына тийишли болгъанынг бла кызыу алгъышлайма. Жангы бийиклеге жетеринги суйген.

Адам Шогенцуков.

Хурметли Элдар Бертович!

Сизни «Джигит я или не джигит?» деген алаамат чыгъармагъыз арсарсыз производствогъа кетгенди. Тиражы жюз минг экземпляр боллукъду. «Малыш» китап басмада ишлегенле сизни бу ахшы жетишимигиз бла алгъышлайдыла. Уллу кыралыбызны сабийлери китабыгъызны суююп окъурларына ийнанабыз.

*«Джигитни» редактору О. Муравьёва.
Суратчы В. Нагаев. Москва.*

Салам, багъалы Элдар!

«Темирбаш» деген повестинг Редсоветден ётгенди, планнга тюшгенди. Тиражы жюз минг экземпляр боллукъду. Бу китабынг да, «Хасанча», «Детгизни» эм иги китапларыны санына тюшер деп ийнама. Насып да, илхам да сени атмасынла.

*Галлия-ана (Редакцияны таматасы Г. Р. Каримова)
«Детгиз», Москва.*

Багъалы Элдар!

Ишни барыуна кёре, сен бизни эм намыслы авторларыбызны санына киргенсе. «Приключения Хаджи-абрека», «Точь-в-точь, как в жизни» деген китапларынгы ызларындан «Похвала добродетели» деген томунг да чыкъды. Аны бла алгъышлай, ызы къалын болурун суйгенибизни айтабыз. Жангы китабынгы сакълайбыз.

*«Совет Россия» басманы, бёлюмюню таматасы Е. Имбовиц,
Москва.*

Солдан оңгнга: Гулаланы Башир, Гургуланы Элдар, Толгурланы Зейтун, Шауаланы Хасан.

Суратда Гургуланы Элдар бла жазыучулары кьаууму
КъМССР-ни жазыучуларыны X съездинде.

УЗАКЪДАН КЕЛГЕН ЖОЛОУЧУ

Ханар

I

Москваны сют заводларыны иелери – белгили фабрикант Николай Бландов, къара сахтиян бла тышланган жумушакъ шинтигине олтуруп, ол тюнене врачланы келечилери къоюп кетген къагъытны энтта бир кере окъуду. Аны бети бек сагъышлыды, уллу мангылайы жыйырылыпды. Быллай кезиуледе этиучюсюча, ол жан хуржунундан алтын сагъатын чыгъарып, аны узун алтын сынжырын бармагына чѳргеп тебиреди. Бландовну фирмасыны хайыры жылдан-жылгъа ѳсе барады. Болсада битеу къыралны уллу шахарларында ол фабрикасыны бѳлѳмлерин ачар умут этеди. Муратына жетер ючюн а не тюрлю тыйгъычладан да ѳтерге хазырды.

Ишни барыуна жюйносхан Бландов ыразы болса да, аны башын жангы ишле, жангы сагъышла къайната башлагъандыла. Ол себепден Москваны залимлеринден бири Николай Бландов врачла къаууму ийген къагъытха энтта да тюрслеп къарады. «Врачла тилеген ишден манга къаллай хайыр тюшерге боллукъду? Ол мени къолумдан келлик иш а болурму?» Ол кеси кесине аллай соруула берип, ышарады. Сора, алтын сагъатын хуржуна салып, узалып, столда кюмюш къонгуроучукъну зынгырдатды. Узун арыкъ киши, босагъадан окъуна ийилип, кабинетге кирди.

– Шуѳхчугъум, жюйносхан Васильевни ингирде сагъат бешге бери бир чакъыр, маржа. «Метрополь» къонакъ юйде турады дейдиле.

– Ангыладым. Кетерге боллукъмуду?

– Хау. Айтханымча – сагъат бешге.

Бландов, врач къауумуна жууап берирден алгъа, биягъы жумушакъ шинтикге олтуруп, кѳзлерин къысаракъ этди, терен сагъышха киришди. Фирмасыны аты энди тыш къыраллагъа да белгили бола баргъаны, ай-хайда, залим фабрикантны къууандырады. Алай, битеу да дуняны, бек алгъа уа, Москваны сейирсиндирчя, бир зат чыгъарыргъа керекди. Врачланы тилеклери да жангы оюмланы андан туудургъан болурла.

Кавказ курортларында, «Суулада» солуп къайтханла сютден этилген бир ичгини юсюнден айтдыла. Ол затны дарманнга ичерге да боллугъун Бландов бу жолгъа дери да эшите тургъанды. Алай сют заводла тутханны акъылы дарман ичги чыгъарыу туююлдю. Бландов врачла тилеген ичгиден аны кесине къаллай бир хайыр тюшерге боллугъун билерге сюеди. Дагъыда бир соруу чыгъады. Москвачыла ол жахил таулула хазырлагъан затны ичген а этерлеми? Огъесе ол магъанасыз иш болупму къалыр? Бу сорууланы барына да тийишли, толу жууап эталлыкъ, айхай да, аны ышаннгылы адамы Васильев боллукъду.

Бир талай жылдан бери Васильев Бландовланы Нарсана тийресинде жау-бишлакъ заводларыны оноучулары болуп турады. Аны заводларына сютноу къарачай элледен келтириучюдоле.

Бландовну уллу темир кюбюрлерине уа жылдан-жылгъа кѣпден-кѣп ахча къуолады.

Сагъат бешге минуто минуто бла Васильев келди. Кавказ хауасы иги жарашхан жюйюсханни бетине нюр жайылыпды: хар атламында, кымылдагъанында да тирилик, таукеллик эсленедиле. Ол, кесини иеси Бландовну аллында ийилип, аны жумушакъ акъ къолун эки къолу бла кысыды, жойкъулланды, ышарды.

– Къалайса, Николай Павлович? Москваны хауасын унутмай турамыса? – деп, Бландов къонагъын, жингиригинден тутуп, жумушакъ шинтикге олтуртду.

– Былай чѣкчю, шуѣхум. Энди хапар айт. Къалайды ишни барыуу? Анда адамларымы барындан да бек санга ышанама.

Шапа къарап-къарагъынчы аракы келтирди. Эки гитче рюмкачыкыгъа къуюп, алларына салды. Бландов, рюмканы «ашырып», ызы бла ауузуна жор этди.

– Жокъду хатабыз. Иш къууандырырча барады. Тифлистен, Владикавказдан да жангы заказла алгъанма. Бары да мындадыла. Бусагъат.

– Васильев къолтугъуна кысып тургъан уллу папкасын ача тебиреди. – Кесибизден къалмаса, заказланы уа не айтдырасыз...

– Игиди, – деп бѣлдю Бландов аны сѣзюн.

– Аланы юслеринден артдаракъ сѣлеширбиз. Энди уа бу кыагъытны окъу, шуѣхум. Окъу да, оюмунгу айт. Бу иште бир затчыкъ эсленеди. Алай сени бла кенгешмей, жукъ айталлыкъ тюйюлме ансы.

Бир – кыагъытха, бир а – жюйюсханына къарай, Васильев ол москвачы врач къауумну жазгъан тилеклерин окъуп башлады. Окъуй баргъаны къадар аны кѣк кѣзлери жарый баргъанларына къарай, Бландов да ышарды, сора Васильевни арыкъ къолун сылады.

– Къалайды?

– Аламат оюмду... – деди Васильев, арсар бола, ишни болушун алыкъа толу ангылаялмай.

– Дарман айран. Аны да билеме. Ол угъай эсенг, къарачайлы бийледе къонакъда болгъанымда, кесим да аз ичмегенме. Бек ахшы ичгиди. Татымлы. Саулукъгъа да себеби барды дейдиле. Ала андан кызылбетле болуп айланадыла, ол туземце.

– Игиди, алай эсе, – деди Бландов, уллу къара столуну артына ѣте.

– Сора, шуѣхум, кел, аны къолгъа бир алайыкъ. Кавказдан келгенле да махтайдыла. Аламат ичгиди дейдиле. Мен ангылагъандан, аны сау-сузладан башхала да суйюп ичерле. Жарагъан реклама да этербиз. Сен къалай къарайса анга, фирманы эм акъыллы, эм билимли да устасы?

– Мен бек ыразыма. Алай ол ичгини къалай этилгенин билирге керекбиз. Къарачайлыла, сени фирманга баз болалмазлыкъларын да биле тургъанлай, ол сейирлик ичгини тасхасын бизге арсарсыз ачып берип къоярламы ансы?..

Аны ючюн сен кьайгы этме. Таулула, кесигиз айтычулай, бек халал адамладыла. Жашырмазла, айтырла. Жаланда ала бла селеше билирге керекди. Жюреклурине жол таба, келлерин кетюре билирге керекди. Аллай зат ючюн саурга берирге да тюшер.

– Аны юсюне уа врачла тилейдиле, саусузлагъа керекди десенг, кеслери чапдырып келтирирге да болурла, – деди ниетин терк тюрлендириучю Васильев.

– Тюппе-тюз айтаса, шуёхум, – деди Бландов. – Биз аллай «огьурлу» ишчиклеге капегибизни окъуна жоймаучубузну ала кьайдан билликдиле...

– Бландов Васильевни бетине тюрслеп къарады.

– Сора ары, сени акъылынга кёре, кимни иерге боллукъду?

Васильевни бети сагъышлы болду. Ары барып, ишни кьолгъа алырча устала Бландовну фирмасында азмы эдиле! Болсада, быллай ишде Васильев тынгылы сагъыш этмей, таматасыны ниетин толу билмей, аны аллында ауузун ачмаучу эди. Жаны-тини нени да базманнга салгъан, тёрт да, беш да ёнчелеп, тергеп, келишдирип чыкьгъан...

Бландовну кёз аллында аны завод лабораторияларында ишлеген усталаны, жаш алимлени сыфатлары ётдюле. Ол, биягъы алтын сагъатыны сынжырын бармагъына чёргеп, кабинетини терезесине жанлады. Васильев а, ауузу жарты ачылгъанлай, солууун эшитдирмей, жюйюсханни бёкем кёрюмдюсюнден къарамын алмай сюеледи.

Ахьрында Бландов ызына хыны бурулду. Жууукъ жанлап, Васильевни жерине олтурду да, сагъышлы ауаз бла айтды:

– Ол былтыр Парижде болгъан кёрмючде бишлакълары ючюн алтын майдал алгъан къызны атын унутуп турама. Полинамы эди, Иринамы?..

– Сахарова. Ирина Сахарова, – деди Васильев. – Болмагъанча хунерли, фахмулу тиширичукъ. Къаны-жаны бла да ишине берилген адам.

– Хау-хау, олду. Былай ушагъыулу затчыкъ. Французлу фабрикант тилеп кюрешгенде да, аны фабригинде ишлерге унамай кьойгъан эди. «Угъай, мен оруслума, туугъан жерим Россейди», – дегенни айтып. «Кел, таусум этейик да, бизде бир-эки жыл ишле. Жаратсанг а, кьалып кьалыргъа да болурса», – деп, ол бек къаты болгъан эди.

– Аны уа сурамагъыз. Жерин, журтун бек сюеди. Барып тохтагъан патриоткады.

– Ирина Сахарова... Асыры жаш кёрюнеди ансы, биз башларыкъ ишни анга арсарсыз буюруп кьояргъа боллукъ эди. Кавказгъа аны иерми эдик? Болушурмусуз? Хар не бла да болушуп, сынау ишлерин бардырыргъа онг тапдырырмысыз? Сизден болушлукъ болмаса, ол жукъ да эталмай кьаллыкъды. Кавказ Европа тьююлдо.

– Айхай да! Болушмай а! – Васильев ол затха асыры кьууаннгандан, тёзалмай, жеринден окъуна турду. Хар жангы ишге ол кесин сугъаргъа не бек кюрешсе да, жюйюсханни нек эсе да аны унутуп кьоюучу эди. «Энтта алаймы этип кьояр?» – деген сагъыш ушакъны аллындан окъуна аны башын кьайнагып тура эди. Алай иш тап бола баргъаннга ушайды. Ирина Сахарова жумушун жетишимли тамамласа, Васильев да кесин ол ишге, айхай да, кьошаргъа кюрешир, болгъан ахчачыгъын жангы фирманы акцияларына берир. Тамата суйгенча бармаса уа иш, аны бирсиледен

алгъа эслеп, къол жууар, терсликни ол жаш къызны боюнуна жюклер. Васильев черекге сууну теренлигин билмей секириучюледен туююлдо. Бландовну сют заводлары аны кѣп затха юйретгендиле. Биреуню къыйыны бла жашаргъа, биреуню жардан атаргъа да...

– Алай эсе, Васильев, ол Сахарова дегенни тап да, тамбла экигиз да бери сагъат оннга келигиз. Сора дагъыда бир айтырыгъым: не этеригибизни экибизден сора киши билмейди. Алайчыгъын ангыладынгмы? Алай аны юсюнден не айтыр кереклиси барды! Бош айтханлыгъымды ансы.

Васильев, башын энишге бошлап, кабинетден шыбыртсыз чыкъды. Ол, айхай да, хар нени да ангылады. Бирси фабрикантладан бу ишни былай бек жашыра эсе, Бландовну мураты уллуду. Аны жашырын мураты, кавказлыла этген айранны заводлада кѣп чыгъарып башларгъады. Болсада, Бландов уллу ишни базманнга жети кере салмай, жик-жиги бла оюмламай, тергемей, бир заманда да башламаучусун Васильев да ахшы биледи. Алайды да, муратын кишиге да билдирмез. Иш къуралса уа, бир сомун къоймай, ол угъай эсенг, ѳнкюч да алып, Москваны биринчи айран заводуну акционерлеринден бек онглусу болургъа кюрешир.

II

Сагъат оннга жетгенлей, Бландовну болушлукъчусу белги берди да, Васильев ауур эмен эшикни ачды, Иринаны алгъа ѳтме къююп, ызындан кеси атлады. Къыз бу деменгили кабинетге къоркъа-къоркъа кирди.

Фирманы таматасы аны нек чакъыргъанын Ирина билмей эди. Васильев а, аны соруууна жууап берир орунуна, кѣз къыса, нек эсе да башын булгъап, ышарып къоя эди.

Къыз кабинетге киргенде, Бландов, ашыкъмай, жеринден турду. Тиширыуну аллына атлап, жарыкъ саламлашды. Васильевге уа, башын женгил къымылдатып, шинтикни кѣргюзтюп къойду.

– Кел, жууукъ бол, мадмуазель Сахарова. Сен этген ахшылыкъны мени фирмам унутмайды. Парижде алгъан алтын майдалынг бизни барыбызны да къууанчыбыз эди. Алай андан да уллу хорламла энтта болурларына бек ийнанып турабыз.

– Мен да ийнанама, – деди къыз, уяла-иймене.

– М-да, игиди, – дей, мурулдады Бландов, суюдюмлю къызны субай белине, ариу таралгъан бал бетли чачына къарай, жаш заманын эсгере. «Нечик ариучукъду, шайтандан жаратылгъанчыкъ. Муну, кѣзюнг къыймай, ол кийик аборигенлеге да къалай ийгин? Да, охо, иш мен умут этгенча къуралса, къызны аллында борчлу болуп къалмам. Жарагъан нохтабау этерме...»

– Игиди, игиди, жюйюсхан къыз Сахарова. Сен жаш адамса, насыбынг да аллынгдады. – Бландов терен ахтынды.

Ирина уа сагъайып тынгылайды. Фабрикант аны нек чакъыргъанын билалмай, башы хайран болады. Ахырында ол, тѣзюмсюзлюк этди да, кеси алгъа сорду:

– Нек чакъыргъаныгъызны билирге сюе эдим, айып этмесегиз.

– Аны уа айттайыкь. Аны не жашырыр кереги барды? Алаймыды, жюйюсхан Васильев?

Ол кезиге дери тамата иесини ауузундан кьарамын алмай тургъан Васильев, соруудан элгеннгенча, жеринден секирип турду.

– Айхайда, алайды.

Бландов, жууукь келип, Иринаны инбашын сылады. Нек эсе да, башын булгъай, ышарды.

– Биз сени Кавказгъа иер умут этебиз. Нарсанагъа... Дарман суула да ичерсе, солугъан да этерсе.

– Къайгъыргъаныгъыз ючюн сау болугъуз, – деди Ирина.

– Ол игиди, Аллахха шукур. Алай биз сени ары жаланда солур ючюн деп иймейбиз. – Бландов, ауазын уллу жашырынны билдирген халда тюрлендирип, ишни болушун айта башлады. – Сен ол кавказ таулулада жюриоген ичгини, кесине да «айран» дейдиле, ичип кьргенмисе?

– Ичип кьрмегенме, алай аны сейирлик зат болгъаныны юсюнден а эшите тургъанма. Анамы эгечи Кавказда солуп къайтханында, аны бек махтагъан эди.

– Мен да ийнанама. – Бландов, врачланы тилеклери жазылгъан къагъытны чыгъарып, Иринагъа узатды. – Ол айран дегенлери, дохтурла айтханнга кьре, тюрлю-тюрлю аурууладан сау этерге жарагъаны бла къалмай, хар адам да суюноп ичерча, аллай татымлы затды дейдиле. Алай эсе, айтхылыкь кавказ ичгини заводларыбызда кьп чыгъарып, кьплени ыразы этер эдик. Минг адам, миллион адам, битеу Россей ичсин ол затны, алай хайырлы эсе.

Бландов, кьзлеринде жилтинле жана, Иринаны бетине тюрслеп къарады.

– Ол ишни юсюнден сени оюмунгу билирге сюебиз. Бек хунерли усталарыбыздан бири болгъан къадарда, ол ишни магъанасын сенден иги киши ангыларыкь туююлдю.

– Ол аламат иш боллукьду, – деди Сахарова, врачла жазгъан къагъытны столгъа сала. – Алай ол ичгини жашырынын къалай бла билалырбыз ансы?.. Жарагъан лаборатория, сынау ишле керекдиле. Нарсанада аллай онг боллукьмуду?

– Ол соруугъа жууапны сенден сакълайбыз... Сенден бла Васильевден, – деп къошду Бландов. – Ишни-халны толусунлай тинтип, тергеп, манга айтырсыз деп умут этеме.

– Да аны айтыр ючюн... – деп, сагъышланды Ирина.

– Угъай, – деди Бландов, аны сьзюн арсарсыз бьле. – Жол хакъыгъызны, башха жумушларыгъызны, къысхасын айтханда, хар нени да багъасын фирма тьлеиди. Быллай иште мени кьызгъанч болмаучуму барыгъыз да биле болурсуз. Билмей эсегиз а, билип кьююгъуз. Кергими айтама, Васильев? – деди Бландов, жумушакь шинтикге олтуруп тургъан къонагъына бурула.

– Кеппе-керги! – деди Васильев, жарыкь ышара. – Сизни чомартлыгыгъызны юсюнден таурухла жюриюдюле.

– Алай эсе, игиди. Экигиз да эркинсиз. Жолгъа атланыгъыз. Ишни башлагъандан сора уа хар затны юсюнден ай сайын кесиме билдире туругъуз. Кесиме. Ангыладыгъызмы?

Васильев да, Сахарова да кетдиле. Бландов, кабинетини уллу терезесине жанлап, жаз башы бет ала башлагъан Москвагъа къарайды. Кёзюне уа ол сейирлик ичги бла багъылгъан саусузла угъай, аны, Бландовну, хазнасына къошулуп тебиреген жангы миллионла кёрюнедиле. Ала, алтын болуп, аны темир бюбюрлерине къуюладыла. «Аперим, дохтурчукъла, – деди ол ичинден. – Мен сизни ыразы этерме. Алай къуру сизни угъай, битеу да Москваны сют тюкенчилерин. Бландовну эндиге дери танымагъанла да танырча этерме. Россейде угъай эсенг, битеу Европада окъуна...»

III

Гетенбаш пайтон Нарсанагъа жетгенде, жауун да тохтады. Ирина Москваны кёзюне ушамагъан бу тамашалыкъ кёкге, акъ башлары кёз къамата жылтырагъан таулагъа сейир этип къарайды. Тёшлеге, сыртлагъа къарылгъач уялача жабышып тургъан омакъ юйчюкле къалын ёсген терекле ичинде эсленедиле. Къайдан эсе да узакъдан тау сууну сабыр макъамы эшитиледи.

– Ишибиз къыйынды, – деди Васильев, – Алай хар Москвагъа баргъаным сайын, анда кёп да тургъунчу, бу аламат жерлеге тансыкъ болуп башлайма... Юйреннгенден болур. Энди кесими чынтты кавказлыгъа санаргъа эркинме. Бир къама да тагъып, жамычы да кийсем, кеслеринден сунуп къоярыкъдыла.

Ирина аны сёзлерин хазна эшитмейди. Ол Кавказны юсюнден, тау халкъланы юслеринден айтхылыкъ поэмала жазгъан Лермонтовну сыфатын кёз аллына келтиреди:

*Салам айтып келдим, Кавказ, аллынга,
Узакъ адам туююлме тауларынга.
Ала сабийликде эркетдиле,
Бийиклени сюерге юйретдиле...*

Пайтон къабыргъаларын жюзюм терекле жапхан бир къолайлы юйно аллында тохтагъанда, арбаздан шапа жаш бла бир къыз чабып чыкъдыла. Васильев алгъаракъ тюшюп, къолун Иринагъа узатды.

Бизникиле санга бек къууанырыкъдыла. Москваны юсюнден халпарларынга уа танг атхынчы тынгыларла. Бютюнда анда тиширыула кийген кийимлени жангы тюрлюлерини юслеринден айтсанг а. Бизни юйдегиз ол жаны бла битеу да Нарсананы къалтыратхан тиширыуду. Мени хуржунларымы да алай къалтыратады ансы, – деди Васильев, жарсыгъан бет ала.

Экинчи кюнню ингиринде Васильев юйюне къонакъла чакъырды. Жюзюм бла хумаллак омакълагъан къууатлы павильонда бай къуралгъан столну тегерегине Иринаны жангы танышлары олтурушдула.

Жыйылгъанланы асламы, бютюнда тиширыула, узакъдан келген къонакъ кыызга соруула бередиле, субай офицерле лакъырда этедиле. Жукъ да айтмай, алай, Иринаны кёзюне къараса, бети жангы киеуча кызыарып башлагъан жашны халын Васильев биринчи эседи. Бландовну Нарсана тийресинде заводларын сют бла жалчытып тургъан къарачайлыны – Байчоров Бекмырзаны, Васильев, айхай да, эрттеден таный эди. Бери да аны бошдан чакъырмагъан эди.

Къарачайлы жашны Иринагъа кёзю къарагъанын Васильев арсарсыз эседи. Артдаракъда къонакъ кыыз бла Бекмырзаны жууугъуракъ танышдырыгъа таукел болду. Нек дегенде, Сахаровагъа, Васильевге да буюрулгъан иште Байчоров бек керекли адамладан бири эди. Андан олтуртхан болур эди Васильев аны эм сыйлы къонакълары бла бирге.

Алай бла къонакъла, чагъырдан да иги кесек тартып, энчи ушакъларына киришгенде, жангызлай сюелип, тютюн иче тургъан Бекмырзаны кёргюзте, Васильев Иринагъа шыбырдады:

– Биз башлагъан ишге бек уллу болушлугъу тиерик олду. Келчи, игирек танышыгъыз. Битеу да Къарачайгъа белгили тукъумданды. Кеси да, къарайма да, сени жаратып тургъаннга ушайды. Уой, сурама сен бу таулуланы. Бир терк суйюп къоядыла... ариу кызыны кёрселе.

– Николай Павлович... – деди Ирина ёпкелеген ауаз бла. – Неллайла сёлешесиз? Уялтмагъыз мени бу сыйлы къонакъларыгъызны алларында.

Иринаны аллына келгенлей, Бекмырзаны мудах бети жарыды. Ол къолун мор чепкенини белинде кюмюш къамагъа салып, баш уруп, кыызгъа салам берди.

– Бек телесек, Байчоров Бекмырза, ким биледи, бизни таулагъа элтирге да болур, – деди Васильев, хыйлалы ышара. – Битеу да Къарачайда бу танымагъан жер жокъду. Ы-ы, жюйюсхан Байчоров?

– Ой, мен нечик суйюп барлыкъ эдим. Таулагъа жууукъдан къарар ючюн жаяулай окъуна атланыргъа хазырма.

– Мени элиме келирге ыразы эсегиз, бек сыйлы къонакъ этерме, – деп, Бекмырза Сахарованы бетине соруулу къарамын бурду. Сора, аны ариулугъу кёзюн къаматханча, башын энишге бошлады.

– Ирина уа, бек алгъа Васильевге бурулуп, суйюмлю ышара, айтды:

– Мен тамбла окъуна жолгъа чыгъаргъа хазырма. Келигиз, тамбла окъуна атланайыкъ Кавказ таулагъа, Лермонтов суйген таулагъа.

– Бек ахшы, – деди Бекмырза, къууанып. – Сизни эрикдирмезге кюреширме.

– Быллай ариу барышняны тилегин толтурмай къояргъа жараймыды?! Мен да ыразыма, – деди Васильев. – Жаным-тиним таулада айланган.

– Алай айтып, къонакъбай, жаш бла кыздан кечгинлик тилеп, Иринагъа да кёз кысып, бирси къонакълары таба кетди.

Бекмырза, къонакъ кызыны бал бетли чачына, аны акъ боюнуна, субай белине кёз жетдире, жангы папиросун къабындырады. Битеу кыралгъа белгили Нарсанада ол мындан ариу кыыз болмагъанына толу ийнаныпды. Иринаны булутсуз жай кёгюне ушагъан кёк кёзлерине ол биринчи къарагъанда, ауазын эшитгенде, жаш жюрегинде биринчи суй-

мекликни белгисин сезген эди. Аны туугъан жеринде ариу да, субай да кызыла азмы эдиле?.. Алай узакъдан келген кызы аны кёкюрегине ёртен салганча этди.

– Бизни тауларыбызны, шуулдап акъгъан чучхурларыбызны кёрсегиз, мени туугъан жерими сноерсиз деп умут этеме, – деди Бекмырза, Иринаны акъ къолларындан кёзюн алмай.

– Мен аланы пайтондан тюшгюнчю окъуна суйгенме. Бютюнда жуугъуракъдан кёрсем а... – дей, ышарды Ирина.

– Сюе эсегиз, Минги тауну этегине барып окъуна къайтырбыз. Онгугъуз болса уа, Домбайгъа да жетербиз. Кавказны бек ариу гюллери андадыла. Ала бары да, салам бере, сизге баш урлукъдула. Ала барысы да сизнидиле, жаратсагъыз, бюсюресегиз...

– О, алай эсе, барыргъа керекбиз. Сиз, Бекмырза, бек чомарт адам кёреме.

– Сиз мында, Кавказда, болгъан къадарда, буйругъугъуз – манга законду. Айтып кьоюгъуз. Сора «сиз» демей «сен» дерге боллукъмуду?

Бу сёзлени эшитгенде, Ирина ахтынды. Арлакъ атлап, юй аллында тахталада ёсген гюллеге къарай, сагъышлы ышарды.

– Нечик ариу гюлледиле. Бютюнда ол алайдагъы! – Ирина уллу кызыл гюлге узалды. Алай, Иринаны аллына ётюп, Бекмырза аны бууунундан сабыр тутду.

– Шинжилери бармакъларынга чанчылыргъа боллукъдула, – деп, Бекмырза уллу кызыл гюлню, кеси юзюп алып, кызыгъа узатды. Алай, гюлню ала туруп, Ирина жашны баш бармагъыны къанагъанын эследи.

– Да манга сакъ болгъанлыкъгъа, кесинги уа сакълаялмадынг да, – деди Ирина. Женгинден акъ дарий къол жаулукъчукъну чыгъарып, жашны кьолуна узалды. – Тутчу, байлагъан этейим...

– Сау бол, Ирина, – деди Бекмырза, къол жаулукъчукъну алып, кесини кьоюн хуржунуна сала. – Сау бол, муну уа манга бер, сыйлы саугъаныча.

Къонакъла кетгенден сора кесини отоуна кирип, ундуругъуна олтургъанында да, ол къушбурун, жютюкёз жашны сыфаты Иринаны кёз аллындан кетмей турду. Алай, бир кесекден эс жыйып, ишини юсюнден сагъыш этип тебиреди. Ол Бландов алгъан къагъыт — москвачы врачланы къагъытлары, жангъидан эсине тюшдю. «Ишим тап барса, Бекмырзаны болушлугъу бла къарачайлыланы ол айтхылыкъ айранлары къалай этилгенин билirme. Аллай айранны мингле бла адамла ичер онг табарла. Кёп саусузну сау этерик ол ахшы ичгини хазырларгъа юйренгинчи, мен мындан кетmem».

Чууакъ кёкде жылтырагъан сазбет айны жарыгъы терезе аллына жайылыпды. Кечеги сериуюн ачылып тургъан терезени башындан салынган жюзюм бутакъчыкъны кымылдаатады. Кызы сагъышлыды. Ол узакъ Москваны, шахарчы тенглерин эсгерди. Алай, тамбла Васильев бла бирге Бекмырзагъа къонакъгъа барлыгъы эсине тюшюп, Ирина башын жастыкыгъа салды.

IV

– «Кеч болупму кьалдым?» – деп, Ирина, кёзлерине тюшген кьалын чачын кьолу бла артха ата, жарты ачылып тургъан терезе таба атлады. Кюнню биринчи таякълары жюзюм чапыракълада чыкъ тамычыланы жылтыратадыла. Бахчачыкъда чакъгъан гюллени ийислери уа битеу да дуняны толтуруп кьойгъанчады. Ол тюненеги жаш, гюлню шинжиси бармагъын кьанатхан жаш, биягъы эсине тюшдю. Аны сыфатын эсгере, кьол аязлары бла бетин сылады, кьызаргъанымь кёрюпмю кьойдула дегенча, тегерекге кьарады. Ол кьалынкъаш, жютюкёз, кьушбурун кьарачайлы жигитни сёзлери да кьулагъына жангыдан эшитилдиде. «Сиз мында, Кавказда, болгъан кьадарда, буйругъугъуз - манга законду».

– Ирачыкъ, эрттен ахшы болсун! – дегенни эшитди Сахарова. Ол арбазда гюллеге суу кьуяргъа чыкъгъан кьатын Васильевни бийчеси Клавдия Николаевна эди.

– Эрттен сизге да ахшы болсун! Бу аламат гюллеригизге кьарап, сукъланып турама. Сиз таза да алтын кьоллу бийчесиз. Быллай ариу гюллени бир жерде да кёрмегенме. Ийислери уа – бир сейирлик, башымь тегерек айландырадыла.

– Мен да бек сюеме гюллени. Бу кьызыл розаланы уа бери биринчи келген кюнлерибизден бери ёсдюреме. Барына да кесим кьарайма, башхалагъа ышанмай.

– Аламатдыла! – деди Ирина, кертиси бла да ариу гюлледен кёзюн алалмай.

– Бюгюн таулагъа барлыгъыгъызны эшитгенме, – деди Клавдия Николаевна, Иринаны кьатына келе. – Жумушугъузну да билеме. Бу гитче шахарчыкъда жукъ жашырыр амал жокъду.

Да биз аны кишиден да жашырмайбыз. Кьарачайлыла айран уютурга юйретселе, аны Москвада кёп этип, саусузлагъа бериргеди умутубуз. Мени мингле бла саусузла сакълап турадыла. Ишибиз тап кьуралса...

– Аллах болушсун, – деди кьонакъбай кьатын. – Кесим да аз ичмегенме. Сейирлик затды. Къалай этгенлерин а билген кьыйынды. Бир белгисиз зат бла уютадыла дейдиле. Бу таулуланы кеслеринден сора, аны жашырынын хазна киши айталмаз.

– Да бир кёрейик, – деди Ирина сагъышлы ауаз бла.

– Айтырла, юйретирле деп турама... Жюйюсхан Васильев а алыкъа жукълай болур?

– Ол а, кесим уятмасам, уяна билмеучюдю, – дегенни айтып, кьонакъбай кьатын, кьолан дарий халатыны этеклерин жел этдире, юйге жёбеледи. – Мен бусагъат кёгюрчюнчюкню терк уятайм. Кёремисе аны сен...

– Охо, алыкъа эрттеди, тынгысыз этмегиз! – деп да кьычырды Ирина аны ызындан. Алай Клавдия Николаевна аны эшитмегенча этип кьойду. Кьарап-кьарагъынчы, верандада жукъусу энди аяза башлагъан эри кёрюндю.

Васильевни эски танышы Байчоров Бекмырзаны эли Нарсанадан алай узакъ туююл эди. Андан болур эди, жолоучула ашыкъмай атланды-

ла. Ирина, кёксюл плащын кийип, арбазда сакълап тургъан пайтоннга минди. Васильев да аны жанында олтурду. Жарым сагъат да озгунчу, жолоучула, Нарсанадан чыгып, тау элге баргъан жолгъа бурулдула. Жай кюн кыздыра тебирегенди.

– Пайтонну башын бир кесек кётюрейик ансы, аман кыздырып башлагъанды, – деди Васильев, гетен салкъынлыкъгъа узала.

– Угъай, алайлай кююгъуз, къайгъырмаз. Мен бу тауушлукъ табийгъатны кёрюрге сюеме. Бу жол бла уллу Лермонтов да баргъан болур... Алаймыды? – Ирина кюуанчлы бетин Васильевге бурду.

– Баргъан болур... Хау, баргъанды дейдиле, – деди Васильев. Алай москвачы - уллу капиталистни ышаннгылы шапасы - поэзиядан бек узакъ эди. Лермонтовну юсюнден хазна хапар айталмазлыкъгын биле, ол кызны эсин башха затлагъа буругъа кюрешеди.

Ариу а ариу жерледиле, алай бир-бирде бу жоллада кече жюрюген кюркюуулуду. Абирекле айланыучудула. Сенлай ариу кызланы уа, ат боюнуна алып, къачырыргъа окъуна боллукъдула.

– Ой, ол нечик сейирликди! – деди Ирина, сабийча кюуана. Сора, чынгыл къаяны тюбю бла ёте, алда акъбаш тауну жууукъда кёргенинде, асыры сейир-тамаша этгенден, жеринден окъуна турду:

*Сюйгенме, Кавказ, бийик тауларынгы,
Жигит адетлерин уланларынгы,
Къалын агъачланы жашил ауларын,
Боранланы арсар шуулдауларын.*

Энди къайда эсе да тебенде шорхулдап баргъан тау сууну тауушу аздан-аз эшитиле тебирегенди. Акъ тауланы хауасы, салкъын аяз болуп, кюлунгу-бетинги бир хычыуун сылайды. Узакъдан, уллу шахардан келген кыз а бу ариу табийгъатны сейирлик суратларына къарайды, сююнеди, аладан тансыгъын алалмайды, тюз да жомакъгъа батылып кългъанчады.

Бир кесек баргъанлай, эки ат жегилген пайтонну аллына тауну кюнлюм бетинде орналгъан ауул чыгып кълды. Юйле бири бирине кысылып ишленселе да, орамчыкъ тазады, арбазлада кётет терекчикле да бу таула ичинде орналгъан элчикге кюуат бердиле.

Пайтон элге киргенлей, къайдан эсе да эки жаланаякъ жашчыкъ жолгъа чыкъдыла. Сора ала, ызларына айланып, жолну букъусун кётюре, будуман этип, чабып кетдиле.

V

Байчоров Бекмырзаны юйюм Васильев эрттеден таныйды. Халал кюнакъбайына бу биринчи келгени туююлдо. Минг тогъуз жюз экинчи жылдан бери аны Нарсанада заводларына сют ташыучуладан бири Бекмырза болгъанын ол жолда тюбеген жашчыкъла окъуна биледиле. Аны себепли, пайтондан алгъаракъ жетип, кюнакъла келе тургъанларын ала Бекмырзагъа билдирдиле.

Шахардача ишленген юйню коридоруна чыгып турган Байчоров кьонакъларына жарыкъ тюбеди, кьолун узатып, Иринагъа пайтондан тюшерге болушду. Ючюсю да салкъын отоугъа ётдюле.

Юйдегиле олсагъат окьуна кьонакъланы сыйлар кьайгыгъа киришдиле. Бекмырза уа Иринаны тау хауасыны нюрю жайылгъан бетинден кёзюн алмайды, аны бир хычыуун эшитилген ауазына тынгылайды.

Бу узакъдан келген оруслу кьыз аны жүрегинде сүймеклик отну жандыргъанлы, Бекмырза Васильевни да эслемеген кибикди. Аны акьылы, эси да толусунлай Иринаны кём-кёк кёзлериндедиле. Къабартыда, Малкъарда да, Къарачайны уа айтмай окьуна кьой, Бекмырза тойлада кёп ариу кьыз бла тепсегенди. Аланы кёбюсю аны жаратхан болур эди. Алай таулу жашны ёхтем жүрегини тынчлыгъын алгъан а бу узакъдан келген кьыз болуп кьалды.

Иринаны сорууларына ол «хау» дегенден башха сёз табалмайды.

Бекмырзаны алай амалсызгъа кьалгъанын эслеп, Васильев ишни юсюнден сёлешип башларгъа таукел болду:

– Жюйюсхан Байчоров, биз билгенден, кьонакъла не иш бла келгенлерин кеслери айтхынчы, таулу кьонакъбайла жукъ сормаучудула. Биз а санга бек уллу иш бла келгенбиз.

– Сиз сыйлы кьонакъларымсыз, – деди Бекмырза. Айтхан Васильевге этсе да, къарамын а Иринадан алмайды. – Кьолумдан келлик болушлукъну сизден аямам.

– Бир ишегибиз жокъду, – деди Ирина да. – Сиз, таулула, бек халал, бек ачыкъ жүрекли адамласыз. Бизге болушурсуз деп толу ийнанабыз.

– Ирина Сахарованы бери ол мен сизге хапарын айта туруучу жюйюсхан Бландов ийгенди, – деди Васильев. – Москваны дохтурлары сау-сузлагъа багъар ючюн таулула этиучю айранны излейдиле.

– О-о, аллай дарманны уа чыккыр бла бир окьуна берейик, – деди Бекмырза.

– Угъай, ол азды, – деди Васильев. – Айранны Москвада кёп этерча амал табаргъа керекди. Бош айран угъай, бизге гыпы айран керекди. Атын тюзюм айтдым? Аны ичип, сау болгъанла уа сизге, таулулагъа, ыспас этип турурла. Ол нечиг огъурлу иш боллукъду. Аны мен сизге айтып да ангылаталлыкъ туююлма. Болушугъуз бу иште...

– Ол алай кьыйын иш туююлду, – деди Бекмырза, кьолун булгъай. – Юйретирбиз. Гыпы айранны урлугъун да берирбиз.

– Сау бол, – деди Ирина, сора, эслемей, Бекмырзаны кьол тышын сылады. Ол кезиуде экисини да къарамлары жууукъда тюбешдиле. Ирина кьызарды, таулу жаш а баштёбен болду.

– Хар нени да эслей билген Васильев, жаш бла кьызны абызыргъанларын кёрюп, сёзю башхагъа бурургъа кюрешди. Жүрегинде сүймеклик оту жанган Бекмырза аны сёзюн бёлмесе да, тынгылагъан а этмей эди. Иринаны сагъышлары да башха эдиле...

Къалай-алай болса да, гыпы айранны юсюнден ушакъ башланды да, олсагъат окьуна унутулуп кьалды.

Кьонакъла бла Бекмырза чучхурлагъа барып кьайтыргъа кюн да акъбаш таулагъа жетип, жолоучула кетер кьайгыгъа кирише башлады-

ла. Ол иш кеси суйгенча бармагъанына Васильев жарсыйды: алай этер амал а тапмайды. Халгъа кёре, бу суймеклик жесири болуп къалгъан Бекмырза ашыкъгъаннга ушамайды.

«Бландов бу къызы орунуна бир жыллары келген алимлеринден бирин ийсе иги боллукъ кёре эдим, – дейди ол ичинден. – Ансы бу ариука Байчоровну башын хайран этгенден бизге не хайыр? Хау, бусагъатда Бландовну айраныды дейди аны къайгъысы».

Ахырында Васильев, таукел болуп, жумушну юсюнден Бекмырзагъа жангыдан сагъынды. Тынглы жууап алыргъа суйгенин сездирди.

– Хурметли къонакъбайыбыз жойюсхан Байчоров бизни ахшы сыйлады, бу сейирлик табийгъатны кёргюзтдю. Энди жумушубузну юсюнден да бир оноулашсакъ, къалай болур эди? Москвачы шухларыбызны буйрукъларын, эсе да тилеклерин, толтуралмай къайтсакъ, жанларына тиймезми?

– Ол сиз айтхан айранны урукъларын мен табарма. Неллай бир суйсегиз – аллай бир табарма, – деди Бекмырза, Иринагъа пайтоннга минерге болуша. Сиз аны уллу ишге да санамагъыз, аны ючюн уллу къайгъы да этмегиз.

– Сау къалыгъыз! – деди Ирина, табыракъ олтура. – Бу алапат жолоучулукъну ёмюрюмде да унутмам.

– Ахшы жолгъа, Ирина! – деди Бекмырза, нек эсе да ауазы тюрленип. Ол, уллу терслиги болгъанча, Иринаны бетине мудах къарамын бурду, сора, къолун жюрек ауузуна салып, баш ийди.

VI

Кюн таула артына букъганлы, жарым сагъат чакълыдан кёп болмаз. Алай жолгъа ай жарыгъы жайылыпды. Жолоучула, пайтонну гетен салкъынлыгъын кётюрмей, сабыр ушакъларын эте барадыла.

Алайлай... Жол айырылгъан жерде къая артындан тёрт атлы чыгып, пайтонну жолун кесдиле. Аладан бири, къарап-къарагъынчы, атындан тюше да турмай, сермеп, Иринаны ат боюнуна алды. Ахы кетген Васильев жеринден тепгинчи, бетлерин жашыргъан атлыла думп болуп кетдиле...

Ирина эс жыйгъанда, аллында ушагъыулу таулу къыз бла бир къарт къатынны кёрдю. Бу адепсиз, намыссыз ишге сёз табалмагъан Ирина жилип башлады. Къарт къатын а, аны бал бетли чачын сылай, ол ангыламагъан тилде жапсаргъан ауаз бла бир затла айтады.

– Жилияма, къызым, жилияма. Санга бир тюрлю хата этерик тийюлдоле дейди, – деди ол ушагъыулу таулу къыз.

– Мен приставха тарыгъырыкъма! Бу неге ушагъан ишди?! Бусагъат мени Нарсанагъа элтигиз! – деди Ирина, кёз жашларын сюрте.

– Сен жарсыма, къызым, – деди къарт къатын, Иринагъа чын аякъны узата.

– Муну бир ич да, ишни болушун ангылатайыкъ.

– Бу неди? – деди Ирина эки уртлап. – Айранмыды?

– Айранды. Гыпы айран. Бир да болмагъанча ахшы зат. Эндиге дери ичмегенмисе? – деди таулу къыз да, Иринаны сейирсиннгенин кёрюп.

– Кесигизми этгенсиз? Мени да юйреталлыкъмысыз? – деди Ирина, бола тургъан ишлени унутуп къойгъанча.

– Айхай да, юйретирбиз. Бекмырза кеси да бек сююючюдю муну... Жаш а жашмыды! Сени асыры сюйгенден ёле турады.

– Тохта, сора мени къачыргъанла да аны адамларымыдыла? Байчоров Бекмырзаны адамларымыдыла?

– Ол сени бек сюеди. Алай, тау адетге кёре, келинни къачырып келтиредиле да, аны ючюн сен жанынгы къыйнама.

– Аха-а, – деди Ирина. – Тохта, мен анга бир тюбейим. Сюймекликни кёзюне анда кёргюзтюрме. Мен а аны кёзбау сёзлерине ийнанып...

Тюз ол кезиуде юйге Бекмырза кирип келди. Ол белги бергенлей, къарт къатын да, таулу къыз да, ауузларындан сёз чыгъармай, бирси отоугъа кетдиле.

– Ирина, мени кёз жарыгъым, айып этме... Мен сени тюз да биринчи кёргенимлей окъуна сюйгенме. Сенсиз манга жашау жокъду. Бу къылыкъсыз адет а... аны кесим да жаратмайма. Алай... Сен манга кечгинлик бер...

– Жюйюсхан Байчоров, – деп бёлдю Ирина аны сёзюн, – мен сизни адепли адамгъа санап, ийнанып, ышанып, элигизге къонакъ болуп келгенме. Сиз а... Быллай намыссыз иш... Бусагъат мени Нарсанагъа элтигиз! Бусагъатчыкъдан!

Байчоров Иринагъа жукъ айтхынчы, арбазда киши ауазла эшитилдиле. Ала Васильев келтирген бегеуолле эдиле. Тёрт деу киши, беллеринде да узун къылыклары, кёп сёлеше турмай, Бекмырзаны юйден чыгъардыла. Башы жабылгъан пайтоннга элтип, экиси эки жанына олтуруп, олсагъат Нарсана таба кетдиле. Аланы ызларындан Васильев, Ирина, къалгъан эки бегеуол да атландыла.

Ирина жукъ айтмай барады. Бир жанындан алып къарагъанда, бу намыссыз ишни ачыуу аны жюрегинден кетмегенди. Бирси жанындан а... Бекмырза аны керти да сюйгенине ол ийнана эди. Ол кезиуде жигитни мудах къарамы, тюрленнген ауазы Иринаны эсине энтта да тюшдюле. Къыз экили бола башлады. Энди жашха сюд этериклери хакъды. Аны тюрмеге окъуна атарла... Сибирьге иерге да боллукъдула. Бу чырайлы жашны нёгерлерини абирек адетлерини хаталарындан эшиги жабыла турады... Алагъа адет болгъанлыкъгъа, Россейни законлары бу ишни бир да кечмезле. Осал иш болгъанды...

Васильевни жарсытхан а башха затды. Сюд болса, шагъатха аны да чакъырырла, болгъан ишни айтыргъа тюшер. Къызны къутхарыргъа жан атмай, тюзюнлей Нарсанагъа къачып келгенин эшитгенлей, кёп тюрлю болмачы хапарла жаярла. Алай Васильевни неден да бек жарсытхан а башха зат эди. Толу беш жылы ичинде ол Байчоровну таныгъан бла къалмай, аны бла бирге ишлеп тургъанды. Бекмырзаны гиртчилигини хайырындан Бландовну Нарсанада заводларына сют тохтаусуз келип тургъанды... Араларында бир тюрлю къайгъы-къаугъа болмай. Байчоровну къутхарыргъа керекди. Алай не амал бла? Законла бла демлешген алай къыйматлы иш туююлдю. Амал, амал керекди.

Ол амал жаланда Иринаны къолунда болгъанын Васильев биледи. Аны себепли ол сёзню узакъдан башлады:

– Сен кьайгы этме, Ира, – деди Васильев. – Жажил абирекни терслигине жолукъдурурла. Ансы асыры озуп тебирегендиле.

– Бекмырзагъа энди сюдмю этерикдиле? – деди Ирина. – Байчоровну тюрге атаргъа да боллукъдула да?

– Аны уа несин айтдыраса! Сибирьге иериклери уа хакъды. Желбаш абирекни мардасыз кьайнагъан кьанын анда бек терк сууутурла. Кепге жьярла. Анда кьонакыгъа чакъыра, француз чагырла бла сыйлай турмазла. Кёрдюнгмю аны сен! Мен тели уа, анга ышанып...

Ирина сагъышлыды, жукъ айтмайды. Бекмырзагъа жаны ауруп башлагъанын ол энди ачыкъ сезеди. «Энди, адетлерине кёре, суйген кьызын кьачыргъаны ючюн ол керти да жоюлупму кьала болур?» Нарсанагъа дери Ирина тынгылагъанлай келди.

Ингирде, юйдегиле чай ичерге жыйылгъанда, Ирина Бекмырзаны юсюнден сёзню башлады:

– Атасы, анасы уа бармыдыла Байчоров жюйюсханны?

– Билмейме, болурла дейме, – деди Васильев сансыз ауаз бла, Байчоровну кьадары энди аны хазна кьайгы этдирмегенча.

– Аны... аны кьутхарыргъа керекди, – деди Ирина ахырында. – Не этип да... аны азат этерге керекди. Сибирьге, тюрге да тюшмезча. Ангылаймысыз мени айтханымы?

– Не амал бла? – деди Васильев, кьарамын аллында чайдан алмай. – Жандармаланы кьолларына бир тюшгенни азатлагъан алай тынч иш туююлду.

– Билмейме... – деди Ирина жарсыгъан ауаз бла. – Мени шагъатха чакъырса, аны терслиги жокъду дерикме.

– Ха-ха! Алай бла уа сюдню бек ийнандырырса. Терслиги жокъду, ол мени кьачырмагъанды, мен кесим кьачырылгъанмамы дериксе?

Ирина Васильевни бетине жарсыулу кьарады.

– Биз аны кьутхарыргъа керекбиз. Мен бусагъатдан окъуна сюдюню юйюне барама. Ашырыгъыз мени ары. Айтайым ишни болушун, ангылатайым, тилейим.

– Коленька, сен асыры ташжюрек адамса, – дей кьошулду ушакъгъа Васильевни бийчеси Клавдия Николаевна. – Сюдю культурна кишиди. Быллай барышня тилесе, эримей кьалмаз. Алай сен да кёл этдирсенг а, иш тап болуп кьаллыкъды.

– Айып этме ансы, Ирина, сен ол жашны керти окъуна суйюп тура болурса дейме. Алаймыды? Алай эсе, ачыкъдан айт да кьой. Мен суймеклик ючюн Элбрусну тёппесине да чыгъарыкъма.

– Алай окъуна болсун!.. Аны кьутхарыргъа керекди. Тилейме, болушугъуз. Мени хатамдан адам ачырын суймейме. Аны жилий тургъан анасыны кёз жашлары...

Иш Васильев суйгенча бара эди. Ахырында ол да ниетин билдирди:

– Кертисин айтсам, Ирина, ол жашха мени да жаным ауруйду. Сора жюйюсхан Бландовну буйругъун толтурургъа бизге аныча киши да болушаллыкъ туююлду. Бютюнда энди. Ол биз айтханны суйюп этерикди. Аллай иши кечилсе, ол не буйругъубузну да тамам этерикди.

– Тюппе-тюз айтасыз! Бизге Байчоров не бла да болушурукъду... Мен анга... толу ийнаныпма. Николай Павлович, сиз алакат дипломатсыз. Келигиз, тамбла окъуна ишни къолгъа алайыкъ.

Экинчи кюн Васильев да, Ирина да Нарсананы сюдюсю ишлеген махкемеге бардыла. Иринагъа: «Сен былай тур», – деп, сюдюню кабинетине Васильев кеси кирди. Бир кесекден Иринаны да чакъырдыла. Айрысакъал къарт сюдю, къызыны аллына чыгъып, аз ышара саламлашды.

– Мен ангылагъандан, сиз ол Байчоров деген таулуну къутхарыргъа суююп турасыз. Алаймыды, жюйюсхан Сахарова?

– Хау, – деди Ирина, – мени таза жюрекден суюген адамгъа къажакъ тауруп, мен сюдде жукъ да айталлыкъ туююлме. Ол жашны аманлыкъ-чыгъа санамайма.

– Сора сиз Байчоровну ол намыссыз ишин тюзгеми санайсыз да?

– Угъай, – деди Ирина. – Ол терсди. Терсди да, мен анга... тазир салдырыргъа сюеме. Сизден тилеригим да олду, жюйюсхан сюдю.

– Ол тукъумдан иги кесек ачка юзерге боллукъду. Жашларын къутхарыр ючюн а, ала уллу даулаша турмазла деп оюм этеме.

– Ангыладым... – деди сюдю, Иринагъа ышарып къарай.

– Алай жюйюсхан Байчоровну ахчасы манга керек туююлду. Мени тукъумум да жарлыланы санында жюрюмейди, – деди Ирина Сахарова таукел халда. – Манга гыпы айранны урлугъундан он фунт келтирсе, терслигин кечеме. Ол айран дегенлерини жашырынын билирге сюеме. Ол жюйюсхан Бландовну да буйругъуду.

Васильев да, сюдю да къюлдюле. Ахырында сюдю, сагъыш эте кетип, сюдюню ахыр буйругъун айтханча, жеринден тауруп, былай айтды:

– Жюйюсхан Сахарова, мен сизни Москвадан не жумуш бла келгеннигизни билеме. Ол огъурлу ишди. Алайды да, бу затны сиз суюгенча тамамларгъа къюреширме. Жашны эркин этдирирме. Мен ангылагъандан, кесигиз да Байчоров Бекмырзаны... м-м-да, кечгинлик беригиз.

...Экинчи кюнню ингиринде Васильевни юйюню аллында пайтон тохтады. Андан бир таулу жашчыкъ тюшдю да, уллу мияла орунну алып, Иринаны сурай, арбазгъа кирди.

– Бу неди? – деп, шапа къыз бишген пиринчге ушагъан гыпы урлукълагъа сейир этип къарады.

– Бу айранны урлугъуду. Иринагъа Бекмырза ийгенди. Быланы да ол ийгенди, – деп, жашчыкъ къып-къызыл гюл къысымны узатды.

– Бусагъат жюйюсхан Сахаровагъа элтейим!

Жашчыкъ арсарсыз ызына бурулуп кетди.

Ирина, сыйлы саугъаланы алып, арбазгъа къарагъанда, пайтон кетип тура эди. Сейирлик гюллени вазагъа сала тауруп, къысымны ичинден къагъыт журун тюшдю:

«Багъалы Ирина, мени жарыкъ жулдузум, кёз жарыгъым, – деп жазылып эди къагъытда. – Бу сен суюген гюллени жюрегимден саугъа этип иеме. Эрттен сайын, быланы къызыл нюрлерине къарай, ким биледи, къайда эсе да таулада сени жанындан суюген Байчоров Бекмырза жашагъанын эсгере туурса...»

Хар эрттен сайын шапа къыз Иринагъа жангы гюл къысым келтире эди. Алай, гюллени ийгеннге ыспас этейим деп, Ирина арбазгъа чыкъгъынчы, пайтон мычымай кетип къала эди.

...Тюгел жыл да озгунчу, ол дарман айран Москваны тюкенлеринде сатыла башлады. Аллай тюкенлени бирини терезесини аллында, бал бетли чачы ариу къысылып, кёккёз, субай къыз тохтады. Аны кёзюне тапкалада тизилип тургъан акъ шешала угъай, Кавказ таулары акъ тёпелери, ол таулу жаш ийиучю къызыл гюлле да кёрюне эдиле.

НАМЫСДАН НАМЫС ТУУСА

«...жашау тамыры бла тюрленгенди.
Адамла адыллы, намыслы болгандыла.
Урлагъан азды. Улутха алгъан да жокъну орунундады...»
Улутха дегенинг, тюзюн айтханда, бек тюрленгенди».

Михаил Зошенко. 1932.

Адам улуну кесинден эсе, дейдиле, аны къанлы душманлары алгъа жаратылгандыла. Иги да алгъа. Адам алагъа къажар сермеш къурай тебирегенли уа, дейдиле, кёп минг жылла озгандыла. Бу сермешледе эки да жанындан кёп къоранч тюше келгенди. Ахырында уа, адам онглуракъ болуп, ишни-халны теркирек ангылап, душманыны сатырларын тозурата башлагъанды.

Холера, ёлет, эминамы дейсе, была – бу палах затла, ууатылгъан жыйынлары чач-тюк болуп, тюзге къачхандыла, ызларына къайтып, адам бла демлешалмазча болгандыла. Адам улу алагъа къажар кюрешде тынгылы дарман тапханды.

Алай болгъанлыкъгъа, бир-бир ауруула, биз ала бла таукел кюреше баргъан къадарда, кеслерине жангыдан-жангы амал таба, бет сыфатларын окъуна тюрлендире, ыз ташлай, бизни алдап, хорларгъа кюрешедиле. Муратларына толу жеталмасала уа, бир-бирледе къыйнагъан да этедиле...

Улутха! «Бёркюне кёре бети», – дегенлей, аны нечик эриши аты барды. Аллай сылыкъ аты болгъан ауруудан сен не игилик табарыкъса! Сакълама бир тюрлю игилик да. Бу аман ауруу бу къаугъалы дуниягъа жаратылгъанлы ненча ёмюр, ненча минг жыл ётгенин ким айталлыкъды? Алай жерни ай, кюн да жарытып башлагъанлы бу палах зат Адам улугъа бир да тынчлыкъ бермей келеди, эркин солургъа къоймай турады.

Эртте-кеч болса да, ол бизни жашаубуздан кери кетер, ахырында уа унутулуп да къалыр. Алайсыз бизге не тынчлыкъ жокъ, не ырахатлыкъ. Алыкъын а бу жаныуар, бу ауруу бет тюрсюнюн, сыфатын, ол угъай эсе, атын окъуна бир-бирде алай уста тюрлендирип къояды, иги эслеп къарамасанг, таныйалмай окъуна къояргъа боллукъса. Ма алайды...

Алай эсе уа – кёз кёргенден, кьулакь эшитгенден да бир хапар.

– Бизни уллу махкемебизде ол ауруугъа кьажау кюрешге, – деп башлады хапарын эски танышыгъыз Жанбермезланы Доммай, – мен да таукел кирише тебиредим. Мени сёзлерим чакъгычдан чартлагъан жилтинлеге ушай эдиле. Сёлешген кезиулеримде уа кёзлеримден да аллай жилтинле чачылгъанларын кесим да сезе эдим. Улутхагъа кьажау кюрешде мен огъурсуз Чингизханнга кьажау чыкыгъан асыл жигит Джелаль-эд-Диннге окъуна ушай болур эдим.

Тюзюн айтханда, мени сёзлериме ыразы болмагъан жокъ эди. Хурметли таматабыз окъуна манга, ышара, акъыллы башын да кьымылдата, кьараучу эди. Ыразы болгъанын билдире.

Болсада кюнлени биринде талай жыл мени бла бирге махкемебизде ишлеген, сабыр акъыллы тамата тенгим, жаннетли болсун, харип, масхаралы ышара, инбашыма да кьагъа, айтды:

– Сен, бала, асыры кьанынг кьызгъандан, болгъанны кьатышдырып бараса. Къазланы бла тауукъланы бир орунга сюрюп кюрешесе. Алай жарамайды. Улутха – башха, саугъа – башха. Бу эки да сёзню араларында шарт ызланган чек барды. Иги эслеп кьарасанг. Намыс дегенинг да адетибиз. Башхача айтханда – татлы сёз. Ма былай, ётмекге сюртюп, ашап кьоярыгынг келеди быллай сёзню.

Намыс болмагъан жерде, деп юйрете эди тамата, насып да болмайды. Жангылмазгъа сюе эсенг, дегенни айтды ол, сёзню магъанасын санга ангылатып берирме. Не ючюн дегенде, дуняда сенден эсе мен кёбюрөк жашагъанма...

Алай айтып, тамата жолдашым, инбашыма бегирек кьагъып, букъуму чыгъарды. Ызы бла уа намыс этерге юйрете башлады.

Мен да, ётюрюкден не асыу, хар айтханын эте, тюз да ол юйретгенча жашай тебиредим. Иш мен сунганча кьыйын да туююл эди. «Кёз кьоркьакъ да, кьол батыр», – дегенлей, ишни башлагъан кьыйынды ансы, ызына бир тюшсенг а, аны кесигиз да биле болурсуз, байтамал бара кёреме. Бютюнда быллай иш...

Жилян кёзлю такси, мен айтхан жерге барыргъа арталлыда унамай, иеси да, мисирли фыргъауунча, олтургъанлай, мени амалымы кьурутдула. Машинаны иеси, бир тутхучсуз сылтауну да мурулдай, мен да кьажымай, сёлеше кетдик да, айтхылы устазымы насийхатлары эсима тюшюп кьалдыда. Ыхы, дедим, бу жилян кёзлюге отлукъ бла жау керекча, фыргъаууннга да намыс керекди. Ол кьобюрөкчикде жазылгъанына, дегенни айтдым, дагъыда аллай бир кьошарма.

Сёзюме табылдым. Юйге жетгенибизлей, бети жангы апасыча жылтырагъан суюдюмлю киши жоюмю машинаны арт кьобюрюнден кеси чыгъарды, юйюмю босагъасына дери элтди. Ыспас эте, ма былай, толгъан айча жарыды. Антлы тенглеча айырылдыкь. Аны мангылай жарыкьлыгы уа эсима туюрелгенлей кьалды.

Жангыча, жангы жорукъ бла жашай башлагъаныбызны биринчи атламы ол болду.

Эрттенликде, адетдеча, ишге атланама. Бирси отоудан а бу кюлтыпыс жашха тырман эте тургъан бийчени ауазын эшитеме. Ауазына кёре, битеу да дунияны палахы аны «жарлы башына» оюлуп къалгъан сунарса. Чамланмай да не этгин. Ма тамам юч жылны бу хурметсиз тапсашар халал къаныбызны бузгъанлай келеди. Бир классдан бирси классха кюнден-бутдан ётеди. Белгилери уа... Сени жауунг да аллай белгилеге къалгъа эди. Бири бириндеи сейирлик. Мен аны физкультурадан болмаса, «беш» алып бир да кёрмегенме. Ол «ючлени» уа Аллах анга жаратып къойгъан болур эди.

– Сен да бир тубечи муну таматасына, бирси аталача, – дегенни айтды жанындан тойгъан бийче.– Этер амалым тауусулгъанды. Иш былай барса...

– Намыс этерге керекди, – дедим. – Март байрамы да жууукълаша келеди. Бир амал этерме.

– Охо, не эте эсенг да эт. Мынга бир энчирек къарасынла.

Жарагъан саугъа да алып барама. Алгъышлайма къатынчыкъны, битеу болгъан гокка сёзлени бирин къоймай айтама. Намысны уа ол сёзлеге чулгъап, ариу баучукъ бла да къысып узатама. Кете туруб а айтама. Бош, былай сёз арадача:

– Ол бизни суубуруннга, э-э, ол теликагъа къатыракъ болсагъыз, бек ыразы этерик эдигиз. Аны «ючлерин» кёргеним сайын, былай, жатып, ёлюп къалырым келиучюдо. Къагы болугъуз, маржа. Тюйген окъуна этсегиз да, угъай дерик тойюл эдим. Былай таякъ бла, таякъ бла. «Ийнек аягъы бузоуну ачытмайды». Бу «ючледен» къутулмаса уа, школдан къыстап окъуна къоюгъуз.

Къатынчыкъ, сау боллукъ, бир ангылаулу затчыкъ, ниетими шарт ангылагъан эди. Ол кюнден башлап хар ыйыкъ сайын бизни аман суубуруннга сорлукъ кюнюн айтып турду. Ызы бла уа жашны китапчыгъында мюйюшлю «гёртле» бла тогъайсырт «бешле» да орнала тебиредиле. Энди жаш, окъуу бла кесин бек къыйнамаса да, иш багъала ала уа башлады.

Ма намыс дегенни къыйматы!

Ишлеген жеримде хар нени да билген къагъытчы къыз француз духла бла намыс этгенимде, махкеме таматабызны къатыныны туугъан кюнюн билип айтды. Мен ол къатынны таныгъан окъуна этмей эдим. Алай туугъан кюню бла алгъышларгъа барып, къолун тутаргъа айтханымда, тамата угъай деялмады.

О-о, бу жол этилген намыс бар намысланы да озгъан эди! Багъалы жюзюкчюк, сыйлы ташы да жылтырай, аны бармакъчыгъында орналгъанда, ол тиширью мени къучакълап иерге аздан къойду. О, намыс, сен этдирмезлик не барды!

Таматабыз, мени жангы къуллукъгъа ётдюрюп, солуугъа кетгенли тамам эки ыйыкъ озгъанды. Алай эсе уа, анга, хурметли таматагъа, жангы

намыс этерге заман жетип турады. Хайдагъыз, маржа, дейме тенглериме, барайыкъ да таматаны кѳрюп келейик. Жангы танышларыны алларында сыйын кѳтюрейик.

Угъай деген болмады. Аллай затны ачыкъдан ким айталлыкъ эди! «Бармай а!» – дедиле андан-мындан кишичикле. Намыс тийишли намыс болур ючюн а адетдеча ахча жыябыз. Бет суратларына кѳре бу ишге бары бирча ыразы болмагъанлары да эсленип турады. Алай кынгкъ этген а жокъду. Ким ненча бергени тизмеге салынды. Бегирек намыс этгенле кѳбюрек бердиле, азыракъ намыс этгенле уа, кесигиз ангылагъандан, азыракъ.

Тѳрт да киши болуп, машинаны арт кюбюрю да ичгиден-хандан толуп, жол кѳората барабыз. Ахырында уа оноучудан махтау-ыспас алабыз. Ачыкъдан айтып билдирмесе да, таматаны манга ыразы болгъаны кенг, акъыллы да мангылайында жазылып тура эди. Андан болур эди, ызыбызгъа атланнганыбызда, ол бирсилени кѳолларын тутуп кѳойду, мени уа, жаякъны жаякъгъа туугъан къарындашчыгъынча къучакълады.

«Намысдан намыс туады. Намыс анасы – намысды!»

Тюгел жарым жыл да озгъунчу, тамата мени дагъыда сыйлыракъ, ачхалыракъ да кѳуллукъгъа кѳчюрдю. Ол а башха намыс ючюн этилген эди. Жашы къатын алгъанда, багъалы магнитофон бла намыслагъаным ючюн...

Таматагъа кѳонакъ келсе, бирсиледен эсе мен алгъа табылама. Хар этиллик жумушну жерге салмай этеме. Кѳонакъны жумушун, таматаны жумушун да. Оноучуму ауанасы болуп къалгъанма. Уллу терекни ауанасы уа анга кѳре уллуду дейдиле.

Ма Терегим-Таматам уллу жумушу бла уллу шахаргъа, ара шахаргъа атланады! Бизни таматабыз, дейди ол, бизни махкемеге иги кѳзден къарар ючюн, анга тийишли намыс этерге керекди. Халаллыгъыбызны да билгенлей турсунла...

Уллу къагъыт кюбюрчек сыйлы ичгиледен толады. Аны элтип, таматаны сыйлы купесинде орнатабыз. Энци чулгъамда уа – кююш суу ичирилген жугъутур мюйюз. Кесими атымдан.

...Тиш докторгъа барама. Туугъан кюнлери бу айгъа тюшген докторланы атлары тизмеде омакъ харфла бла жазылыпдыла. «Туугъан кюнлери бла алгъышлайбыз!» деген сѳзле уа сары къанжалдан ишленипдиле. «Э-э,– дейме,– намыс этерге нечик тапчыкъ болуп турады! Алай бош къургъакъ сѳзле бла угъай, татлы сѳзле бла. Къургъакъ сѳзден чайынг татлы болмайды. Ыхы, конфетле алайыкъ. Угъай, басымлы намысха ол азды. Ашадынг – нундунг. Башха зат да кѳошаргъа керекди. Бир сыйлы зат. Ыхы, тап болду».

Докторум кѳууанды. Ишге бютюн таукел узалды.

«Ал», – дегенимлей, тишлерими бирин къалдырмай, суууруп чыгъарыргъа хазырды. Бек кѳл салып ишлейди. Тышында оу-шау эте сакълагъанланы да ол энди хазна истемейди.

«Аурууларынамы оу-шау этедиле! Тёзсюнле!» Ишни бошагъандан сора, ариу ышарып, мени босагъагъа дери ашырды.

«Энди келсенг, сакълай турмай, кабинетте арсарсыз кирип къал. Сенича намыслы адамланы сакълатып башласакъ, ол неге ушагъан зат боллукъду!» – дегенни да айта, тиш доктор, манга къурмашча акъ тишлерин жылтырата, бир ариу ышарды.

Быллай хычыуун намыс кёлюмю кёкге чыгъарып, тиш аурууум да энди бал къапанча кёрюне, бир ариу макъамчыкъны да мурулдай, руль артына олтурама. Башха машиналаны жанлары бла шууулдап озама. Чыракъны къызылы, жашили да манга энди неди! Нени да нек сакъларгъа керекме!.. Алай ол жырда айтылгъаныча, ахырында «къолан таягъын кёнделен узатып», мени бир огъурсуз жаш тохтатды. Къагъытларымы кёрюрге суйгенин сездирди. Ол къагъытларыма къарайды. Мен а – анга. Къыйынды жашны иши. Бу ахырзаман сууукъда орамны ортасында сюелип тургъан – адам сукъланырча иш туююлдо. Ётген-сётген машинаны тютюн ийисин жута. Болмай эсе да, жашны кёлюн кётюрейик, намыс этейик. Къызылкыулакъны аны хуржунуна, къагъытланы уа кесими хуржунума тийишдиреме. Экибиз да сёзсюз ышарабыз. Намыс болгъан жерде, кёп жаншагъанны не хайыры барды. Жюрек жюрекегге басхыч болгъан жерде. Татлы шуёхлача, эски жолдашлача, антлы тенгелча айырылабыз...

– Къызы, манга бир коробка татлы затчыкъ. Былай, дуняда болмагъанча затчыкъ. Ангъалаймыса?

– Жокъду.

– Эки коробка керекди. Экибизге экиси. Кесими атымдан...

Къамиш чачлы акъбет къызны бетчигине нюр жайылады. Ол сакъышлы къарамчыгъын кёзкёрмезге жибереди. Ариу тырнакчыкларына къарап да бир ауукъ заман турады. Сора...

– Айып этме, эгешчигим...

«Эгешчигим» айып этмейди. Игилик этеди. Мен а – намыс.

Биягъы мен, бир ариу макъамчыкъны да бурунум бла мурулдай, тюкенден чыкъдым. Кёлюм а космосдады!..

Хар не да нечик тап барады! Жашауда мени къолумдан келмез зат бармыды? Жокъду! Намыс эте билгенинг къадарда, бу жашау дегенинг жаухар минчакълача жылтырап башламаймыды!

...Алай бир кесекден а бу жылтырауукъ жашау бир кесек мутхузлана башлагъанын эследим. Некден болур, экен?

Эрттенликде, сакъал жюлюй, кюзгюге къарадым. Андан а манга бир башха адам, мен танымагъан бир хурметсиз киши къарагъанча кёрюндю. Аны жау сюртюлгенча жылтырагъан суратында жойкъуллана жылтырагъан кёзчюклери мени къозтургъа кюрешгеннге ушай эдиле...

Заман да бара, мен да жашаууму шытылы-сыйдам жолчугъун къората барама. Кюнлени биринде уа ол манга кюзгюден къарагъан кишичик, тилленип, бир тапсыз затла айта башлады: Ыхы, балачыкъ, унамаз эдинг да! Сен дуняда жашамайса. Сен мени къарангы хуржунумда жашай-

са! Эсингдемиди, ол халкъны аузунга къаратып кирпилдегенинг? «Биз улутхачыланы, фитначыланы, кѣзбаучуланы жокъ этербиз, арабыздан заранлы хансланыча къурутуп чыгъарбыз! Биз аланы бууарбыз, эзербиз, сытарбыз!..» Сен тюйюлмю эдинг ол, къутурган гурача, алай сыгъынып кюрешген? Ы-ы? Жаягъынг да нек къалтырайды? Ыразы тюйюлмюсе айтханыма? Угъай, кюзгюню къол аязчыгъынг бла сыйпап да кюрешме. Сапын бла жуусанг да, кетераллыкъ тюйюлсе андан мени сыфатымы. Бош къыйналма. Мен – менме, сен а – менсе. Алайчыгъын иги ангылап къой. Огъесе кесинг кесингден жийиргенипми башлагъанса? Жилин къабындан жийиргеннгенлей. Ол таксист киши сени кѣргени сайын тишлерин ачып озады. Суубурун жашынг а «бешле» ташыучу болгъанды. Таматанг сени бирсилеге юлгю этип айтыучуду. Доктор да башхаладан эсе сени сыйлы кѣреди. Тюкенчи къыз юлюшонгю энчи сакълап турады. Да сора сен манга былай жийиргенип къараучу нек болдунг? Айга турама да: мен – менме, сен а – менсе. Кюзгюде шарайып жокъду. Ха-ха-ха! Бетинги нек агъартып кюрешесе?! Андан эсе къызартыргъа кюреш! Алай сеничаланы бетлери тюрленмеучюдюле. Сеничаланы бетлери чабырлыкъдан ишленгендиле... Кет, тохта! Кюзгюде терслик жокъду!»

Кюзгюню керилип, жерге урдум. Сыныкълары тѣгерекге жашнай чачылдыла. Алай аланы хар биринден манга жангы «менле» къарай эдиле. Тѣрт... беш... алты... Кими кюле, кими чамлана, кими жойкъуллана, кими уа... Барын да чурукъларым бла малтадым, юзmez этдим.

Ырахатлыгъ а келмеди. Тентирей барып, ундурукъга аудум. Билмей тургъанлай, башымы ауур жукъу басды...

– Сен кимсе? Мен сени танымайма.

– Жан алыучума мен. Мени хар ууахтысына дери киши танымаучуду.

– Санга менден не керекди?

– Жанынг керекди.

– Тохта, маржа, ашыкъма... Намыс этейим. Бир бирибизни таныдыкъ. Жарагъан нохтабау, намыс, саугъа...

– Манга намыс, саугъа да керек тюйюлдюле. Улутха бер. Бермесенг а, жаханымни жети къатысына кетериксе.

– Да не зат...

– Жанынгы бер! Башха зат керек тюйюлдю...

Жанбермезланы Доммай бу хапарны айтхандан сора алай кѣп жашамады. Да алайсыз да аны узакъгъа бармазлыгъы билинип тура эди...

АТ АТАДЫЛА ЖАШХА

Состар элде, тюзюн айтханда уа, къоншу элде да, дейдиле, отузунчу жыллада бир сейирлик адет чыкъган эди. Кертисин айтсагъ а – бир да болмагъанча къужур адет.

«Биз, – деди биреу, – жангы заманда жашагъан къадарда, хар нени да жангыртыргъа керекбиз, жангыча этерге керекбиз. Чабыр орунуна баулу

чурукъла кие башлагъан заманда,– деди ол,– жангы туугъан сабийлеге да жангы атла атаргъа керекбиз. Заманнга тийишли атла).

Алай бла Ахмат, Масхут, Махмут дегенча ёмюрледен бери жарап келген атланы энди эски болуп къалгъаннга санадыла, харам этдиле. Эскини алышындыргъан а, дедиле, эскиден жюрюп келген адетди.

Жангы туугъан таулукъчукъланы бири Чапаев болду, бирине Фрунзе атадыла, аны ызындан келген а Буденный болду. Андан да кечирек туугъан таулучукъгъа уа, дейдиле, Ворошилов атагъан эдиле. Иш къуру атланы жангылыкъларында туйюл эди. Ол айтылгъан жигитлеге ушасынла жашларыбыз деп оюмлай эдиле таматаларыбыз.

Состар элни школуну жаш устазларындан бири – Дадашланы Сейит-Ахмат, ёз къыралыбызны тарыхын билгени бла къалмай, француз революцияладан да бар эди хапары. Да ма ол къарындашындан туугъанчыкъгъа Марат атады. Кесине да жаш туугъанда уа, анга Робеспьер атаргъа суйгенин тамата къарындашына сездирди. Ол угъай демеди. Болса да, иш кенгешге жетгенде, бу атны алай бек да жаратмадыла. Робеспьерни кесине кишини дауу болмады. Жаш болса да, аллай жаш болсун дедиле. Алай бу атха тил иги сынмагъаны себепли, кенгешни арсарлыкъ хорлады. Арталлыда унамагъан а жашчыкъны уллу анасы Жаухар эди.

– Келигиз, Инженер атайыкъ! – деди ким эсе да.

– Угъай, аллай ат барды,– деди сабийни аппасы.– Тирменнге баргъанда эшитген эдим.

– Алай эсе, не Паровоз, не Экспресс атайыкъ,– деди аппаны кичи къарындашы. – Ишхалукъада эшитгенме. Къонакъда болгъанымда.

– Айып этмесегиз, мен бир зат сорлукъ эдим. Ол французлу жигитни, жаннетли болсун, харип, къысха жууугъу неда татлы тенги жокъму эди? Игини тенги да иги, жигитни тенги да жигит болуучуду дейдиле,– дегенни айтды тамата келин.

– Барды. Дейме да, болгъанды,– деди кенгешге туурадан къарап тургъан Сейит-Ахмат.

– Айтчы, жашы. Охо, уялмай айт, устазгъа соргъаныбызды,– деди Жаухар.

– Дантон болгъанды аны аты. Бек жигит, бек къаты киши болгъанды. Тюзлюк ючюн, къара халкъ ючюн жанын аямай кюрешгенди...

– Игиди. Аллахым шагъатды, аллай ат бизге жашаргъа боллукъду. Эшитилген да къаты эшитиледи. Ма былай, кёк кюкюрегенча. Чынтты кишиге тийишли ат.

Алай болгъанлыкъгъа, заман да бара, ол Дантон деген атны биринчи тауушу, ашала кетип, тауусулуп, къалды. Ахырында уа Дадашланы жашха Антон деп къойдула. Алай аны ючюн къайгъы болмады. Нек дегенде, эл суйген фельдшерни атасыны аты да Антон эди да, Дадашлары анга бютюн ыразы окъуна болуп къалдыла. Француз ат орус атха айланып къалгъаны кишиге да хата келтирмеди. «Антон ёлмесин, Антон

сау келсин»,– (Нарсана базарына ётген болса, неда тау артына эбизе жууукъларына баргъан заманда) алай къаргъаныучу эдиле жашны эгечлери.

Бир талай заман озуп, адетле да аз-аздан тюрлене башлагъанда, устазгъа жангы улан тууду. Бу орус атланы заманы эди.

Жашха ат атау кенгеш башланганда, оноуну биягъы Жаухар алды.

– Бир да, эки да демегиз, балачыгъыма уа бу жол арап, француз ат да ататырыкъ тюйюлме. Анга жарагъан орус ат атарыкъма. Атны да аллайын, Состарда угъай эсе, биз суу ауузда, беш да тау элде да тюбеген, аллай ат.

– Сыйрожа,– деди гитче келин, кесини жигитлиги бла бу жыйылгъанланы да сейир этдире.

– Угъай, жан устуккучукъ,– деди Жаухар.– Аллай атны Тёбен элде атагъанларын эшитгенме. Киши бёркю керек тюйюлдю балачыгъыма.

– Алай эсе, Балодия болсун,– деди Жаухарны кичи къызы.– Ол кино келтириучю кишини аты да алайды.

Ол атны да алмадыла. Нек дегенде, ол ат таулу сабийледен бир деп, бир юч жашха аталгъаны тохташдырылды. Николай бла Басил да къалдыла. Николай ол аман атлы пагчакны аты болгъаны ючюн, Василий деген а къазакъла келгенде, аланы башчылары болгъаны себепли.

– Тынгылагъыз бери,– деди ахырында Жаухар.– Быллай иште ашыкъ-бушукъ жарамаз. Ат дегенинг хаух берилген зат тюйюлдю, айгъа, жылгъа деп да берилмейди, ёмюрден ахыргъа аталады. Алайды да ишни таплыгъы бла, тынгылы къуараргъа керекди. Бир юч-тёрт кюн атсыз тургъанлыкъгъа, балачыкъгъа жукъ да болмаз. Ол аны сезген окъуна этерик тюйюлдю. Заманында азыгъын алып турса, анга кереги шёндю олду. Мен а базар кюн Нальчик базарына барайым да, бир орус ат алып келейим. Бу жумушну манга толу ышаныргъа боллукъсуз. Сокъуранмазсыз, Аллах хакъына. Ы-ы?

Угъай деген болмады.

– Эшитилгени, айтылгъаны да адамла сукъланы турурча, аллай ат келтирirme,– деди Жаухар, кеси кесине айтханча, ышара.

– Да сора сен мынга атны Нальчик базарында сатып алыргъамы умут этесе? – деди, кенгешге уллу къатышмай, айтылгъанны уа эшитип тургъан аппа. Ауазында бир кесек масхарачыкъ да эсленди.

– Угъай, киши, алайлай аллыкъма. Капек да бермей. Аны да, ахчаны аягъандан угъай... Ол керек тюйюлдю. Алгъан а – сайлап аллыкъма. Айырып, къарап, мындан аламаты уа кёкде, жерде да болмаз дегенча аллай атны. Тамакъдан сырыйнача чыкъгъан, тилде жиликча учхалап ётген, аууздан къонгуроуча эшитилген, ма былай, бал къапханча, аллай ат алып келликме.

Жаухарны айтханы кёплени сагъышха къалдырса да, кенгешге жыйылгъанла, ыразылыкъларын билдире, ышардыла, сёз а къошмадыла. «Охо, кёрюбюз. Бир сакълайыкъ бу къарт къатын не бла къууандырлыкъ эсе да...» – дедиле жыйылгъанла ичлеринден.

Жаухар да акъылында бишген амалны кишиге билдирмеди, сездирмеди. Тамбла базар кюндю деген ингирде уа сатаргъа элтирик тузланган бишлакъларын энтта да бир санады, аладан тюшерик ахчаны да кълонден санап чыкъды. Эрттен бла уа, танг атханлай, Жаухар, эгечден туугъанны арбасында, хан къатынча, тапчыкъ орналып, Нальчикге жол къората тебиреди.

Эски арба кѣпмю-азмы барды, алай къыжылдай-дынгырдай кетип, Нальчикге жетди. Жолоучула базарда табыракъ жерни сайладыда да, келтирген товарларын чыгъарып, столгъа къаладыла.

Битеу сатыу ишни эгечден туугъаннга буюруп, Жаухар базарны хапчук сатылган жерине кетди. Туурадан къарагъанда – минг тюрсюнюлю тенгизча чайкъала тургъан базар, теренине кирсенг, гурала оруннга киргенча кѣрюнюп башлай эди.

Арлакъда – къызгъылмыйыкъ къумукълу киши, кѣксюл, къара, саргъылдым да мухар бѣрклерин аллына тизип, алтын тишин жылтырата, алайтын ѳтгенлеге сойюнюп ышарады. Соргъан-сурагъан болса уа: «Эм алгъа къарындашым, кийип кѣр, сѣлешген а андан сора этербиз»,– дегенден башха жукъ айтмайды. Тѣбенирекде къабартылы ариу аллында ѳхтем сюелген гураларын уяла-уяла махтайды. Кѣгетле сатылган жерде уа айжаякъ къаракъаш таулу къыз, кесича ариу алмаларын бирем-бирем алып сыйпай, тѣбечикле этип ойнайды. Къары къумач сатылган лавкада уа узун бойлу кѣккѣз оруслу жаш, агъач метрни ары бла бери ата, тиширыулары жарагъан къумач къоллу этеди. Бир-бирлерине уа, кѣз да къысып, ышарады.

Жаухар былайда тохтады. Сатыучуну сѣзлерин иги алгыламаса да, эс салып тынгылай тебиреди. Ол а, къумачларын теркирек сатар ючюн, бирде ышара, бирде уа алтын кекелин артха ата, сагъышлы бола, сатыу ишин аяусуз бардырады.

Жертиси бла да, орусуну лавкасында болган къумач Мисирден бла Къытайдан неда Тифдисден бла Ростовдан келген сунар эдинг. Алай элпек эди: бири биринден ариу, бири биринден алапат къумач. Алайда – къара ысхарла, жанында – кѣксюл кишмир, мор къатапа, берлакъда – къызыл дариѳ, сютча акъ кисей, сары лаудан, кѣксюл сатин, къолан атлас, тѣбен тапкада – ызлыкълы гетен, акъсыл баймѣз... бирин айт да бирин къой. Башха болмай – къумач дуниясы!

Болсада бу жол Жаухарны акъылын бийлеген къумачла туююл эдиле. Алтынчач, кѣккѣз жашха сойюнюп къарагъан барышняладан а ол иги да тамата эди.

Жаухарны эсин бургъан – оруслу жашны ауузундан къурмашча чартлагъан сѣзле эдиле. Аланы асламы ангылашынмасала да, кѣбюсю шарт айтылган, ариу ишленип, бир тюрлю жалган таууш къошулмай къуралып эшитилген орус сѣзле эдиле. Бютюнда бири. Ол башхаладан эсе кѣбюрек айтыла эди. Соргъан халда. Хар лавкагъа жангы адам жанлагъаны сайын.

Бу сёз Жаухарны кьюлагына терк чалынды. Ауузну, тилни, тамакъны да кыйнамай айтылган ариу сёз. Тауушу уа кертиси бла да ма былай, кюмош кюнгуроучукъча. Тюз да алай зынгырдай эди: «Ка-кой, Ка-кой».

Бу ариу орус сёз, бирсиледен кёбюрёк айтылса да, Жаухарны кьюлагына ауур тиймей эди...

Жаухар бу жүрегин кьюандырып турган сёзню эм алгъа кёлүнден айтып кёрдю. Сора, бир жанлыракъ кетип, адам эшитип кюймасын дегенча, тегерегине сакъ къарай, кесине эшитдире айтды: «Ка-кой, какой...»

Бу ариу орус сёз таулу къатынны эсине, акъылына энди ёмюрден ахыргъа тюйрелип кълганнга ушай эди.

Эгечден туугъанны арбасы турган жерге жетгинчи, Жаухар ол сёзню къайтарып-къайтарып шыбырдай келди. «Какой, какой».

– Къалайса, балачыкъ, сатыуунг барамыды?

– Ай сатыу а барган кибик эте эди,– деди эгечден туугъан,– сен къайда кълдың ансы? Излеп башларгъа да бир болган эдим. Алай бишлакъларынгы кююп кеталмадым. Къалай болдунг, не кёрдюнг?

– О, балачыкъ, излепенибизни тапханбыз. Аламат ариу ат келтиргенме ол атсыз турган кюзучугъума. Ариу орус ат. Эшитемисе – жашдан туугъанчыгъыма «Какой» атарыкъма.

– Билмейме мен адамгъа аллай ат аталып. Эшитмегенме,– деди жаш.– Биктур, Бая, Егор... кёп орус ат билеме. Аллайгъа уа тюбемегенме.

– Да ол а бютюн да аламатды да! Манга айтыла кетип, чий болган ат керек тюйюлдю,– деди Жаухар, бетине кьюуанч нюрю жайыла.– Бу жаппа-жангы атны кесчиги жүрютюрюкдю. Дадашланы Какой! Ы-ы? Ариу эшитилемиди? Атасы бла анасы уа аз кьюуанмазла... Э, балам, мен алыкъа сизге кёп затга жарай турлукъма... Какой...

– Билмейме, тейри, бек кужур атды,– деди бир да кьюуаныргъа унамаган жаш.– Орус ат керек эсе, андан мажалырагъын табаргъа да боллукъ эди. Сёз ючюн, Арафей, Александр, Паблуша...

– Угъай, бала, угъай! Бир да, эки да деме. Мен тапхан атха жетгени жокъду. Сен а юйренмегенден айта тураса. Аны-муну кюй да, тауушуна энтта да бир тынгылачы, къалай ариу эшитиледи. Кампет къапханча – татлы, бал жалагъанча – хычыуун.... Эшитилгени уа, эшитилгени! Таза да кюмош кюнгуроучукъча зынгырдайды: Ка-кой! Ка-кой!

Толган айча огъурлу бетине нюр жайылып турган Жаухар, юйге теркирек къайтыр ючюн, тузланган бишлакъларын да учузуракъ сата тебиреди. Ол бек ашыгъа эди. Бу сыйлы саугъаны – дуняда жангыз бир адам да жүрютмеген атны сакълап турган иесине, жилтинкёз туудукъчугъуна теркирек жетдирирге сую эди.

...Тамам бир жарым ёмюр озгъандан сора уа бу башда айтылган хапарны бизге Дадашланы Сейит-Ахматны жашы Какой, аз агъара башлагъан мыйыгъын да сылай, айтды.

АКЪЫЛЛЫ БОЛАМА ДЕП...

Ол жолгъа дери врачла бла арталлыда иш жюрютмегеними айтсам, ётюрюкчю болмам. Кертиси бла да, бу ауруу дегенле бир талай жылны мени эслемей тургъанча неда бюсюремей, жаным бла ётюп кетгенча, алай эди. Былайда мени тюз ангылагъыз. Врачланы мен бек суюгенме, огъурлу ишлерине хурмет этгенме. Акъ халатлы тенглерим да аз болмагъандыла. Алай биз больницада угъай, башха жерледе тюбешип тургъанбыз. Былай, столда да ахшы ашарыкъ, башха затла да болуучу жерледе. Ушакъларыбызда «больница», «ауруу», «дарман» дегенча сёзле хазна тюбемей тургъандыла.

Болсада жашау дегенинг – жашауду. Жашай баргъаныбыз къадар, кесибиз тюрленгенча, ушакъларыбыз да тюрлене баргъанлары, ахырында уа тауусулуп да къалыргъа боллукълары сейир этерча туююлдо. Жашау дегенинг – жашауду.

Хапарны былайчыкъдан башларгъа да боллукъ эди. Алай анда да магъана болгъанын артдаракъда ангыларсыз.

Да ма, айтханымча, тенглерим бла бир тап жерде олтуруп, ушакъны бардыра тургъан кезиуюбюзде къайсы эсе да бири манга былай айтды:

– Багъырбаш улу, жанынга тиймесин айтханым, алай сен бек къыйын адамса. Кёлюм бла айтама.

– Эшта-эшта, таланган! Ол дегенинг!?

– Къарап турама да, бир-бирде сени, кёп болмай бир башха дунядан келген адамныча, аллай къылыкъчыкъларынг боладыла. Жашай билмейсе. Ниетинги акъылында иги биширгинчи, былай, ачыкъдан айтып къояса. Асыры жалан жүреклизе. Ачыкъ жүрекли.

– Да аны неси аманды да? Огъесе чам этип айтханлыгъынгмыды?

– Угъай. Сен ичингде болгъанны тюзюнлей айтып къояса да, ол себепден а, кесинги да жүрегинги къыйнайса, бирсилени да кёллерин къалдыраса.

– Оллахий, айтханынгы къалай ангыларгъа билмей къалдым. Аны не хатасы барды да – ачыкълыкъны? Адамны игисине «ачыкъ жүрекли» деп айта ушайдыла да.

– Алай а алайды. Болса да... Ма, сёз ючюн, сени ол таматагъыз бла даулашханынг арталлыда терс иш эди. Бош тартыша эдинг тамата бла.

– Кёрюгюз муну айтханын! Да акъгъа къара дей тургъан адам бла даулашмай не этгин?

– Хурмет, намыс деп да жүрюйдю. Таматагъызны жүрек аурууу барды дейдиле, жыл саны бла сенден элиди, аны юсюне уа жанына тийгенни унутмаучуду, дейдиле. Бош демлешесе аны бла.

– Э, шуёхум, – дедим тенгеме. – Хурметден, намысдан биз да хапарсыз туююлбюз. Алай, айтханымча, сютге бу сют туююлдо, бу арба жауду, деп турсала, ким да къалай тёзалсын! Аны бла уа женгаллыкъ туююлсе, шуёх.

– Сен мени терс ангылаганса,– деди тенгим.– Адам дегенинг, жарашыулу болургъа, башхача айтханда, сабыр акъыллы болургъа керекди. Ангыладынгмы алайчыгъын?

– «Акъыллымы» дейсе? – дегенни айтып, терен сагъышха кетдим.– Акъыллы болургъа суймеген ким барды? Адам акъыллы бола баргъаны къадар, андан да акъыллы болургъа бютюн бек сюеди.

– Саппа-сау бол да къал! Тюз ангылаганса. Ма кесинги хурметли таматангы кѳремисе? Бек таматаны угъай, кесингикин. Таматаны экинчисин. Ма аллай адам болургъа кюрешсенг, аллай адам болалсанг, акъыллы деп санга ол заманда айтырыкъдыла. Киши бла даулашмайды, кишини жанына тиймейди, бир тюрлю хыны сѳз бла не таматаны чамландырмайды, не кичиге осал къарамайды, аны бла бирге ѳз саулугъуна да сакъды. Иш да барады, ол да бек таматагъа «не айтаса да, не этейим» дегенлей, халал хантын ашап, ырахат жашап, ох деп турады...

– «Халал хантынмы» дейсе?

– Э, шуѳхум,– деди акъыллы тенгим.– Алыкъын жукъ да ангылаялмагъанса. Дунигъа сабий кѳзден къарагъанлай тураса. Алай жарамайды. Иги, ырахат да жашаргъа сюе эсенг, таматаларынг айтхандан чыгъа турма. Ала буюргъанны арсарсыз къолгъа алып, тийишлисича тамамлай бил. Этгенде да, ма былай, къууанып, суйюп этгенча, ол формада, къарындашчыгъым.

– Суймесенгдамы? – дедим мен.

– Суймесенг да!– деди ол.– Низам, намыс болмагъан жерде къолай да болмайды. Ангылаймыса алайчыгъын?

– Ангылай башладым хар нени да... Манга буюрулгъан жумушну, жерге жетдирмей, тюздю, тереди демей (Аллах сакъласын!), кесими да насыпны тѳппесинде болгъаннга санап, ол формада...

Ол ушакъдан сора мен эки кюн бла эки кечени терен сагъышда ѳтдюрдюм. Бир тюрлю затны юсюнден оюм этмей, жаланда бирсиле айтхандан чыкъмай, мындан ары жашаууму ол формада къуараргъа таукел болдум. Бир тюрлю даулаш, бир тюрлю келишмеулюк энди мени жанымдан чыгъарыкъ туююдюле. Ким манга не айтса да, ол айтылгъан манга мухурланган закон болсун...

Кюнлени биринде таматабыз мени кесине чакъырды.

– Багъырбаш улу,– дегенни айтды.– Мен сени бла бир затны юсюнден кенгеширге сюеме.

Мен, кѳзлерими кенгнге ачып, солуууму тыйып, таматаны аузуна къарагъанлай къалдым.

– Иш былайды,– деди ол.– Диммоланы Айтек бизде ишлегенли иги кесек жыл болады. Биз акъыл этгеннге кѳре, ол саугъагъа тийишлиди.

– Айхай да,– дедим, ауазым ичимден кючден чыгъа. Ол Айтекни менден иги киши да биле болмаз. Барып тохтагъан ичгичи, жумушун а заманында келип неда ишин ахырына жетдирип, бир кюнюн билмейме.

Алай ол хурметли таматабызны жууукъларыны жууукъларындан бири болганын кѣп болмай билгенме.

– Ой, ол Айтек аллай адамды, аллай... Аны орденнге окъуна...

– Майдалгъа,– деди тамата.

– Хау, майдалгъа, тюппе-тюз айтасыз,– дедим мен да ашыгъышлы.

– Алай эсе, игиди. Сен угъай демей эсенг, алай окъуна болсун, – деди акъыллы таматам.– Ол ишни биринчиси болсун. Экинчиси – тамбадан кеч къалмай, манга доклад хазырларгъа керекди. Заманым азды да... Кимге буюургъа билмей турама. Сен эталмазмы эдинг ол ишни? Былай, тап, тынгылы да доклад. Ариу сѣзлени да аямай. Ы-ы?

– Айхай да,– дедим мен, жюрегим къууанчдан тола.– Ол сыйлы ишни манга буюргъаныгъыз ючюн къалай ыспас этерге да билмейме...– Къууанчдан, насыпдан да толгъан эки кѣзюм таматаны аузуна аралыпдыла.

– Ышанабыз,– деди хурметли тамата.

Мен, юйюме алтын жаугъанча, жюрегим хыны тебе, боюнуму тюзтегенлей, кабинетден шыбыртсыз чыкъдым.

«Ыхы, хар не да тап бола башлагъанды. Ал бурун къыйыныракъ кѣрюнсе да, жангы жашау халгъа юйрене тебирегенме. Акъыллы болуп, ырахат жашар ючюн адам этмезлик не барды! Не да болсун, алай мен ол «мени акъылыма кѣре уа...» неда «угъай, мен а былай оюм этеме» деген сѣзлени унута башладым. Кертиси бла да, алып къарагъанда, акъыллы болгъан алай къыйын да туююл кѣреме. Ишни къолгъа таукел алсанг. Киши бла да даулашма, бютюнда таматаларынг бла, кишини сѣзюм бѣлме. Акъгъа къарады деген болса уа, сагъыш эт. Ол акъ дегенлери кѣзюнге къара дегенча кѣрюнюрге да боллукъду.

Жыйылыуда тенглерим бирем-бирем туруп сѣлешедиле. Мен а, ала-ны айтханларына да тынгылай, таматамы бетинден кѣзюмю алмай турама. Аны сѣлешгенлеге не бетден къарагъанын эслерге кюрешеме, бетини тюрлениуюне кѣре уа, мен нени юсюнден айтыргъа, нени юсюнден а къалыргъа керек болгъанын ангылайма. Сѣз бермей къойсала, андан игиси жокъ. Алай сѣлеширге тюшгенде уа, жангыз хурметли таматабыздан башха киши ангыламазча, алай сѣлеширикме.

Ыхы, иш бек тапчыкъ барады. Таматам, сѣзюме ыразылыгъын билдире, акъыллы башын къымылдатады. «Бизни хурметли оноучубуз айтыучулай» деген сѣзлени кѣпден-кѣп айтама. Таматаны эснериги келгенин эслегенлей а, сѣзюмю арсарсыз тауусама.

Акъыллы болууну чеги жокъду. Таматам: «Кюн бу жол нек эсе да батыш жанындан чыкъгъанды»,– дегенлей, ол затха арсарсыз ийнанырыкъма. Нек дегенде тамата айта эсе, ол кертиси бла да алай болургъа керекди.

Жашау бара баргъаны къадар, мен да жангы халгъа бекден бек юйрене барама. Мен суюгенлерим бла, суюмегенлерим бла да бирча саламлашама. Хар адамны айтханына ийнанама. Мени сѣз хазнамдан «угъай, алай туююлдо», «мен а былай сунама» дегенча затла энди арталлыда

кетгендиле. Мен кеси акъылым бла энди юйден да чыгъалмайма. «Чыкъ ариу хауагъа»,– деселе, чыгъама. «Аны эт, муну эт»,– деселе да, арсарсыз этип береме. Тюзмюдю, терсмиди – ол а мени ишим тюйюлдю. Буюра эселе – тюздю. Буюргъанла биле болурла...

Айтханымча, жашау ма былай бир ырахат барады. Баш ауруу жокъ. Нервала жерлеринде. Жюрек дегенинг да бары-жогъу билинмей ишлейди. Ишлемей эсе да, ким биледи. Бирсиле биле болурла.

Мени юсюмден энди кёбюсюнде «тынч адам», «огъурлу адам», «адежли адам» дегенлерин кесим окъуна эшитип турама. Айта эселе, алай болгъанына да бир тюрлю ишегим жокъду. Болмаса, айтхан да этмез эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа, мен санымда-чархымда бир ангылашын-магъан тюрлениулени эслей башладым. Нек эсе да, билмейме, башымы энишге бошласам, ол артха, жерине келирге унамай тебирей эди. Аркъа сюегим а асыры жумушагъандан, къайры бюксенг – ары, асламында уа ал жанына бюголе башлады.

Бир талай заман озду. «Э, шуёхум, бу иш ишден тюйюлдю»,– дегенни айтып, ахлуларым мени докторлагъа элтдиле. Докторла саныма-чархыма кюзгю бла къарай кетдиле да, сейир-тамашагъа къалып, бир оюмгъа келалмай, кёп даулашдыла. Ахырында уа бир жангы ауруу табылгъанды дегенни айтып, уллу шахардан айтхылыкъ профессорну чакъырдыла. Айтхылыкъ хахим да аладан кем сейир этмеди. Дагъыда кенгеше кетдиле да, башларын булгъай, мени башха кабинетге элтдиле.

– Сени, ахшы жаш, къалай жан жюрютгенинге бек сейир этерчады,– дегенни айтды уллу хахим.– Жюрегинг жокъну орунунда, нервала арталлыда эсленмейдиле, аркъа сюегинг дегенде уа... анга «сюек» деген сёз келишмейди.

– Хау, алайды,– дедим мен.

– Кесинг а къайдан билесе аны алай болгъанын? – деди хахим.

– Да сиз айта эсегиз, алай болмай къалай боллукъду да?

Профессор кёзлюклерин сыйпады, мени чархыма-саныма жангыдан къарап чыкъды.

– Сени, шуёхум, бу халынг бла адамла санында жюрюгенинг медицинаны, табийгъатны да жорукъларына келишмейди...

– Хау, келишмейди...

– Да алай эсе, сен сау адамланы санында тюйюлсе. Сен бу дуниядан эртте кетгенсе.

– Болур,– дедим. Сора, олтуруп тургъан тапчаныма жатып, кёзлерими къысдым... ёлдюм.

Бу иш жаз башыны бек алапат кезиунде балли терекле чагъып, жерни да къалын жашил кырдык жапхан кезиуде болгъан эди. Жашауну быллай алапат заманда къююп кетиу хурметсиз иш болгъанын кесим да ангылай болур эдим. Алай, не болса да, мени, тийишлисича хазырлап, минг жыл жюрюген адетдеча, «баш тахтагъа» элтип барадыла. Басхыч-

ны бир къыйырына ол хурметли таматабыз, бирси къыйырына да аны экинчиси жабышып келедиле. Аланы бетлерине шёндю жаланда бир кёзюм бла окъуна къараргъа бек сюе эдим. Алай не амал, быллай иште хар ким кесини жумушун тутханлай барыргъа керекди. «Баш тахтагъа» элте эселе, къынгкь этмей, къуйругъунгу къысханлай тур.

– Нечик огъурлу, нечик адепли адам эди,– дейди таматам.

– Да-а, къадар дегенинг алайды да...– деп, кючсюндю экинчиси.

– Палах къайдан келгенин билмезсе. Бу уа, харип, айтханынгы жерге салмагъан, аллай алтын адам эди.

– Не тюрлю жумушну да айтханынг бла этгени тенг болуучу эди.

– Мунучала бизни махкембизде энди алай кёп да къалмагъандыла.

«Адам сау заманында эшитирге термилип тургъан сёзлени былай кеч нек айта болурла?» – деп оюмлайма, кёлюм тола. Огъесе, махтау адамны бузуп къоймасын дегеникденми эте болурла. Мен кёзлерими къысханлы манга айтылгъан ариу сёзле не иги адамны юсюнден да айтылгъан болмазла. Битеу ёмюрюнде окъуна. Ким биледи, андан да кёп айтыргъа да болур эдиле, алай барыр жерибизге жетип тохтадыкь. Кёп да заман озгъунчу, жамауат, этер ишин этип, мени мында къююп, кеси уа ызына, жашауну андан арысын бардырыргъа кетди.

Алай ол дуняда да ишим, мен суйгенча, сыйдам башланмады. Бир талай соруудан сора мени ахыр жолуму оноуна киришдиле. Жаханнимгеми, жаннетгеми? Мен ангылагъандан, ол къыйын кенгеш эди. Нек дегенде, гюняхларымы, сууапларымы да айыра кетгенде, ала теппе-тенг болуп къалдыла. Алай къол кётюрюу башланганда, къалай эсе да жаннет онглуракь болуп, мени ары жаздыла. «Аллахха шукур,– дедим,– иш тап болгъанга ушайды. Жолоучулукь тауусулады...» Болсада бир чалбаш мёлек, къолун кётюрюп, алгъа чыкъды.

– Хурметли жюйюсханла, муну аркъа сюеги, жюреги, нервалары да жокьну орунундадыла. Бизге быллай адам керек тюйюлдю,– деди ол.

Битеу жыйылгъанла жаханнимге оноу этиучю мёлекге къарадыла. Ол а манга тюрслеп къарай кетди да, терен ахтынып, башын булгъады.

– Айып этмегиз, жюйюсханла, алай бу адам бизге да келишмейди. Аркъа сюеги болмагъанны биз да алаллыкь тюйюлбюз.

Жангьдан даулаш чыкъды. Бири бирине ата, мени кесине алыргъа киши да унамады. Ол даулаш бусагъатда да тауусулмагъанлай барады. Да сейирмиди! Менлай адам кимге керекди? Ёз ниети, кеси оюму, энчи акъылы болмагъанны, базынып, кесине чакъбырыргъа ким да телими болгъанды.

Ма ол себепден а анда, башында, къалгъан тенглериме, шуёхларыма да тансыкъ бола, кёзлерими ачайыммы дегенлей турама. Ма ишле алайдыла.

ХАЖИАБРЕКНИ ТУУДУГЪУ

Бу эртте болган ишди. Ол себепден, хапарны арталлыда унутуп кьойгунчу, сизге жетдирир мурат бла кьаламны кьолгъа таукел алама. Керти да, айтыр затынгы айтып, кьутулуп кьалмай, аны не созар кереклиси барды.

Да ма, жылланы, кюнлени биринде кьадар алай болур эди, мени Сары Булакъ деген элдеги фельдшер участкагъа ийдиле. Барды Тянь-Шань тауладан узакъ-жууукъ да болмай аллай бир эл.

Тюгел ыйыкъ да озгунчу мында жашагъан кьызла, жашла бла да тынгылы танышдым. Мен дунияда болмагъанча тенгликни суйген, жарашуулу адамма. Аны себепли жангы танышларым кьысха заманны ичинде мени кеси адамларыча кьрюп башладыла. Алай бир кесекден мындагъы жигитлени кьаууму, манга аллындача жарыкъ болмай тебирегенлерин да эседим. Ол да неден десегиз, элни битеу ариу кьызы, бирси жашланы унутуп, манга кьарап башладыла.

Ийнанмазгъа да болурсуз, алай бу зат мени кесими да уллу сагъышха кьалдыргъан эди. «Ярабий, была бары да бирден сюерча мени бирсиледен нем артыкъды?»

Бир жол, юйге кьайтханлай, кюзгю сыныкъчыкъны да аллыма салып, кюннге кьюген бетиме тюрслеп кьарадым. Болса да анда мени кьууандырырча хазна жукъ элемедим. Сора андан ары башымы аурутмайым деп кьойдум. Не суйгенлерин кьызла кеслери биле болурла. Быллай ишге бизден эсе ала устадыла.

Къалай-алай болса да, ол кюнден башлап, кесим да элемей, юсюме-башыма сагъыракъ бола тебиредим. Мычымай, тюкеннге барып, электроитиу, эки чиммакъ келек, чурукъ жау, сора дух шеша алдым. Аны ызындан башдан-аякъ омакъ кийинип, чурукъланы да адам кьараса кезю кьамарча жылтыратып, парикмахерге бардым.

– Бу мыйыкъланы жюлюп кетерчи, маржа, жигит,– дедим акъ халатлы жашха.

– Ол деген неди? Сен аны кельюнг бламы айтаса? – дей, парикмахер уллу гузабагъа кьалды.– Бу мыйыкъла болмасала, сени мында... Э-э... Мыйыкъсыз кавказлы, ол неди? Быллай кьуш бурунну тюбюнде мыйыкъ болмаса... Кечгинлик беригиз... Кьызла да сени бу кьалын кьара мыйыкъларынг ючюн суйгенлерин билемисе?

– Кьызламы дейсе?

– Хау. Ала сени Лермонтовну жигити Хажиабрекке ушагъанынг ючюн суюдиле. Бизни элде кавказлыла бир заманда да болмагъандыла. Геологланы ичинде окьуна сиз жерли адамгъа алыкьын бир да тюбемегенбиз. Ангылаймыса?

– Ыхы. Ангылайма... Хажиабрекли дейсе?..

– Хау. Сени бизни къызла ол сейирлик кавказлыгъа ушатып туруучудула. Мыйыкъларынг, бурунунг...

– Да охо, сау бол, жашы. Быланы артдаракъ кетерирбиз. Не ашыгъыр кереклиси барды. Шёндю уа башымы ишле. Былай, ашыкъмай, табыракъ эт.

– Аны уа,– деди парикмахер жаш, бир къолуна къыптыны, бирси къолуна уа узун акъкъалай таракъны ала.

Ол кюнню ингириден тебиреп, жангы тенглериме, бютюнда бег а хар нени да билирге суйген къызлагъа, Кавказны, аны сейирлик тауларыны, чучхурларыны, андагъы алапат жигитлени юслеринден тауушлукъ хапарланы айтып башладым. Мени таурухларымы эшитген, кавказлыланы атлагъа минип, къылкъыяр къамаланы ай жарыгъында жылтырата, ёрге бла энишге жортуп айланнгандан сора башха ишлери жокъ сунар эди.

Бу затлагъа ауузчугъун ачып, кёзлерин жандырып тынгылагъан Сайра-бютю элдеги къызланы бек ариуу, ауазы къалтырай, былай сорду:

– Келин келтирген, той этген адетлеригиз а къалайды?

– Да ол а бошду. Аны сиз сейир этер заты хазна болмаз. Жаш айлана келеди да, кёзю къарагъан къызны сайлайды. Сора ишни, узакъ болжалгъа сала турмай, къолгъа алады. Кюн батханлай, асламында уа кече ортасында, тенглерин жыяды, атлагъа минедиле, сора керекли затларын да алып...

– Не затланы-ы?

– Бош, къама, къылыч, керох, ушкок дегенча, ууакъ-тюеклени...

– Да ала уа неге керекдиле да?

– Бир-бирде къызны ахлулары, ишни аллындан сезип, жыйын къурап, киеу жёнгерлени илишаннга салгъан адетлери болуучуду. Аны себепли сауут-сабаны да керек бола туруучусу сейирмиди.

Къызла тынгылайдыла. Бир арада аланы къысха солугъанлары эшитиледи.

– Той а, той? – деди бир иничке ауазчыкъ.

– Да той да ол формада. Эки-юч ёгюзню соядыла (бек аз къалгъанда) – неда бир он – онбеш къой дегенлей чагъыр бочкаланы ачадыла. Сора бир-эки ай чакълы той барады. Тюзюн айтханда уа, элде дагъыда бир башха жигит къыз къачыргъынчы.

Къыйыры-чеги болмагъан таурухларыма кесим да уллу сейир-тамаша эте эдим. Бир кесекден а алагъа ийнанып окъуна тебиредим. Да сейирмиди? Жангы тенглерим манга тынгылагъанча телевизоргъа къараучула Ираклий Андронниковха окъуна тынгылай болмаз эдиле. Тап ол минг бла бир кечени ичинде жомакъла айтып тургъан Шахрезадагъа окъуна мени бла эриширге къайда?! Эртге-кеч болса да, таурух шауданым таркъайыргъы уа эсима да келмегенди. Аны юсуне уа кесими кавказ бурунум, къурум бетли мыйыкъларым, илячин кёзлерим, хар айтхан сёзюме ийнангъылы шагъат болуп, жангы хапарлагъа кёллендире эдиле. Кёзлерим, кертисин айтханда, илячиннге алай бек ушай болмаз эдиле.

Болсада хапар айтхан кезиуомде аладан от чакыгынын окыуна сезе эдим.

Бир жол тенглеримден бир жаш, мени хапарларыма тынгылай, баш булгагынын, масхара халда ышаргынын эследим. Не эсе да аны халы айтханыма алай бек ийнанганга ушамай эди.

– Неге ышараса, Аскер? – дедим.

– Бош алай, кюллоюгом келип,– деди жаш, керти да кюллоюгон кючден-бутдан тыя.

Алайына, хапар айта барганлай, кьолуму билмей Сайраны инбашына салгынымда уа, Аскер, жеринден хыны туруп, киши бла да саламлашмай, ашыгышлы кетди.

Юйге бара, ол жашха медпунктну аллында тюбедим.

– Тохтачы, фельдшер, санга бир айтырыгым барды.

– Да айт. Кел, былайчыкыгъа чегейик да селешейик,– дедим.

– Олтурургъа суймейме, заманым жокьду. Айтырыгым а буду: ол сени кьамаланы, кылычланы, атлы киеу женгерлени бла кече ортасында кыыз кыачырыуланы юсюнден айтхан таурухларынг – бары да ётюрюкдюле. Сени тахлыкь Кавказынгда мен юч жыл туруп келгенме. Аскер кьуллукьда. Жигит жашла сизде, бизде да, кьайда да болурла, анга сёзюм жокьду. Алай ол тойлада юч ёгюз, онбеш кьой союу – бары да ётюрюк хапарчыкьладыла.

– Да тохта...

– Тохтапма. Бир жары да кыачмайма. Ол желбаш кыызчыкьланы сабий жомакьла бла булжутханынга да дауум жокьду. Алай, Сайраны уа жеринде кьой. Ангыладынгмы?

Бу затланы эшитгенде, кьаным башыма чапды. Мени орунумда былайда башха кавказлы болса, кьаманы сууруп чыгарып... Болсада биргеме аллай зат жокь эди. Неда, женглерин кьайырып, чынтты кавказчыла... Алай жашны ёшюнюнде биринчи разрядлы боксерну значогу эследим да, быллай жерде хыны сёзню кьыйматсызлыгын ангыладым.

– Ол мени суйген кызымды. Ангылаймыса, суйген кызым,– деди Аскер.

– Да суйген кызынг эсе, суй да тур, анга ким угъай дейди. Алай аны, сёз ючюн, мен да сую эсем а.

Жылтырауукь значокланы «кавалери», эштада, бир акьылгъа келмезлигибизни эслеп, ызына айланды, кьол бермей, жукь айтмай кетди. Ол ингирден башлаб а, мен артдаракьда ангылагьандан, биринчи жауум болду.

Энди хапарларымы эслеп айта тебиредим. Нек десегиз, ол Аскер деген, хар айтхан сёзюме илинип, хар таурухуму ётюрюкге чыгарып, масхара этип, кызыланы аллында мени уялтыр ючюн этмеген амалы кьалмай башлады. Мени акьылыма кёре, кьарамыйыкь фельдшерни элли жаш тёлюню аллында жюрюген сыйы аны жукьусуз, тынчылыкьсыз этгенге ушай эди.

Жашай баргъан дуняда аз зар адамгъа тюбемейсе. Аллайла аз болсала да, алыкъын бардыла. Жангы танышым да аладан бири эди.

– Билемисе, кавказлы,– деди Аскер бир жол,– мени нек эсе да сау-лугъум осалдан осалгъа кетип баргъанча кёрюнеди.

– Ненг ауруйду, харип, къалайынг ауруйду? – деп сордум жашны къара ниетин билип тургъанлай да.

– Аны уа, шуёхум, сен бил. Сизни махтаулу Кавказыгъызда, сен айтханнга кёре, хар ким кесини ишинде жигит эсе, санга да биреуню аурууун билген алай къыйын иш болмаз. Мен тюзмю айтама?– деп, ол къызлагъа бурулду.

– Да ол да алайды, шуёхум, болсада сен бек алгъа Османкъулгъа бир кёрюнчю,– дедим мен.

– Кимге, кимге-е? Ол мал докторгъамы?

– Хау. Саусузларыны аурууларын сормай билиучю олду. Барчы бир анга сен да,– дедим Аскерге жазыкъсыннган ауаз бла.

Къызла, жашла да уллу харх этип къюлдуле. Аскерни уа къюннге къюйген бети кисейча чиммакъ болду. Жаш, андан ары жукъ айтмай, терен-терен солуй, ашыгъышлы атлап кетди.

– Аскер, алай бек ашыкъма! Османкъул фермагъа кетип турады,– дей эдиле аны ызындан къюле, жашла, къызла да.

– Не ачы дарман берди, харип, санга фельдшер. Теркирек барып, суу уртла! – дей эдиле ол биягъында ол болушлукъ излегенле.

Аскерге жаным окъуна ауруду. Алай не этгин. Айтылгъан сёз айтылды да кетди. Къалай-алай эсе да, энди Аскер бла мени арабыз арталлыда осалына кетгени шарт эди...

Болсада ол энди дертин жетдирген угъай, мени бла алгъындан эсе кёп да жарыкъ, татлы тилли болду. Биягъы хапарларымы да чам этиуюн къойду.

Ярабий, муну энди не умуту болур? Алай Аскерни жалгъан ышарыууна, татлы сёзлерине, мен, кёпню кёрген кавказлы, алай терк ийнанып къаллыкъ туююл эдим. Алдагъы ишлени уа Аллах билсин. Болсада Аскер тюлкъю эсе, мен – къуйругъу.

Кюнлени биринде, ишни да бошاپ, бир ауузланаим деп ашханагъа киргенимде, эски танышым Аскерге тюбедим. Ол, тенглери бла бирге олтуруп, уууртлары да къызарып, кёзлери да жылтырай, нёгерлерине бир сейирлик хапар айта тура эди. Аны эслегенлей, ызыма бурулуп кетерге да бир болдум. Алай, мен артха бурулгъунчу, ол, мени эслеп, узакъдан окъуна къычырды:

– О-о, салам алейкум, мени ахшы тенгим, кавказлы тенгим. Кел-кел-кел былай, бизни бла олтур, бусагъат энтга да бир шешачыкъ мажарайыкъ.

– Угъай, сау бол,– дедим мен, ишни мен сюйгенча бармазын эслеп.– Сау бол, мен былай бош ауузланыргъа кирген эдим, сен къайгъы этме, артда этербиз шешаны, нени да, къыйналма бош.

– Угъай, мен сени уучу тенглерим бла танышдырыргъа сюеме. Мени тенгим – сени да тенгинги, сени тенгинг – мени да шуёхумду.

Аллай «философиягъа» къайтарыча сёз тапмадым, сора жангы «тенглерим» да жерлеринден туруп, къысып тебирегенде уа, не этерик эдим, бардым да, сойсем-соймесем да, ала бла чёкдюм.

– Ма, къарап къойчугъуз,– деди Аскер тенглерине, мени боюну-ма къагъа.– Бу кавказлыды, ангылаймысыз? Мыйыкъларың кёремисиз? Бурунун! Алай тили, дини да бизничады. Кеси уа бек алапат адамды.

Мен халгъа бюсюремеуюмю кёзюм-къашым бла да билдирдим да, ол биягъы боюнума дагъыда бир жетдирди.

– Была,– деди Аскер,– алапат уучуладыла. Къая башында жугъутурну кёзлери эсленгенлей, уруп, биринчи окъ бла тюшюрюп къоюучудула. Ангылаймысыз?

Аскерни уучу тенглери манга хурмет этип къарайдыла, бири уа, сейир этгенденми, Аскерни таурухуна ийнанмагъанданмы болур, бир-бирде, ышармыш эте, башын булгъайды.

– Да,– деди ахырында жашладан бири,– уучу къулакъ эшитгенден эсе, кёз кёргеннге бек ийнаныучуду, таурухланы къоюп, кавказлыны уугъа чакъырымы эдик?

– Тюппе-тюз айтаса, Дюйшен,– деп, Аскер жеринден окъуна къопду.– Келигиз, сора тамбла токъойгъа ¹ бирге барайыкъ. Кавказлы бизни кёп затха юйретир.

Мен не хау, не угъай дегинчи, юч тенгим да оноулашып бошладыла. Уугъа мен ёмюрюмде да бармагъанма, алай окъуучу заманыбызда уа илишан атып хазна кишиге оздурмаучу эдим. Аны себепли, уллу къууанмагъанымы билдирмесем да, угъай деп да айтмадым.

– Да охо сора, мен тамбла санга менме деген бир къауал келтирейим,– деди Аскер, биягъы боюнума къатыла. – Тюз танг белги бергенлей, токъойгъа барайыкъ. Келишдикми, кавказлы?

Алай бла айырылышдыкъ.

Экинчи кюнню эртгенлигинде жашла келип терезени къакъгъанда, тюненеги оноубуз эсиме тюшюп, мен сокъуранган да бир этдим. Алай сёз бергенден сора угъай дерге, не десенг да, тапсыз эди да, мен, къарап-къарагъынчы кийинип, жолгъа атландым.

– Ма къауалынгы,– деди Аскер, сора белиме да бир эски патрон-ташны къысды. Хар окъ сайын бир жаз тауукъну агъызсанг, тамамды.

Токъой деп къыргъызча агъачха айтадыла. Алай биз баргъан жер агъачха хазна ушамай эди.

– Мында,– деди жангы танышларыбыздан бири,– хар чырпы сайын бир жаз тауукъ барды. Хайт дегиз, жашла.– Сора, бир чубуркыурукъ итчигин да чапдыргъанлай, чырпыланы теренине ташайды. Къалгъан ючюбюз да юч жанына кетдик. Къауалны да жерлеп, мен да токъойну къалыныракъ битген жерине кирдим. Бармакъны сампалдан айырмай,

---

¹ Токъой – къыргъызча агъач.

тёгерегиме сакъ къарай атлайма. Алайына тюз мени аллымдан бир жаз тауукъ фур-р-р деп учду. Къауалны жандырдым. Болмады. Тауукъла керти да кёп эдиле, алай мен да патронланы жандыра, ала да, ачыугъа этгенча, тюз да кёз аллымдан чыгъып, учуп кете эдиле. Юч-тёрт сагъат чакълы айландым. Алай, эшта, бу иш мен ангылагъандан эсе къыйыныракъ болур эди.

Ахырында аллындан белгилеген жерибизге бардым. Жашла мени сакълап тура эдиле. Хар бирини беллеринде ёлтюрген жаз тауукълары салынып эдиле.

– Къалайды, фельдшер, чотунг!– деп кычырды Аскер узакъдан окъуна. Чотум доюн болмагъанын ол бек ахшы кёре эди. Алай жашланы аллында бетими жоар ючюн кюрешгенин мен бек терк ангылагъан эдим.

– Болмады ишибиз, – дедим мен. Алай бу ёмюрюмде биринчи уугъа чыкыгъаным болгъанын а айтмадым. Ол а энди не айтса да эркинди. Ол хорлагъанды.

– Патронунг иш къалмагъанмыды? – деп сорду Аскер, халда ышара...

– Барды бири,– деп, ол керти да ахыр патронуму жашха узатдым.

– Жерле да, мени бёркюмю бир атчы,– деди Аскер,– ансы жашла сени айтхылыкъ уучу болгъанынга ийнанмайдыла.

Аскер омакъ тюлкю бёркюн кёкге сызды. Мен а къауалны тынч кётюрюп, аны ызындан жандырдым. Ариу, жаппа-жангы тюлкю бёркню мамукъ буштукълары чачылгъанда, Аскерни тенглери бек алгъа бир бирине къарашдыла, сора жилямукълары келгинчи кюлдюле.

Аскер бла мен а кюлмей эдик.

* * *

Кюнлени биринде, школчу сабийлеге къарай тургъанымлай, мед-пунктха Сайра чабып кирди.

– Фельдшер, ой фельдшер, тамбла чаришге келликмисе?

– О-о, Сайра, сенмисе? Бармай а, айхай да, барырбыз. Тохта, тохта, къайры дединг?

– Чаришге!

– Ол дегенинг? – Алай Сайра, келгени бла кетгени тенг, мени соорууму эшитмей къалды.

...Дайым жаз башында бардырылыучу чаришлеге къараргъа элни уллусу, гитчеси да жыйылгъанды. Хурметли акъсакъалла, кеслерини энчи сыйлы жерлерине олтуруп, сабыр ушакъларын бардырадыла.

– Эй, бельдшер, келчи, жаным, былай мени къатымда олтурчу! – деди къарт Жекшенбай, элни айтхылыкъ уучусу.

Тамата бла, адетдеча, жарыкъ саламлашып, Жекшенбайны къатына чёкдюм.

– Ол алайдагъы къызылжалкъаны къалай жаратаса? – деп сорду тамата.

– Анымы? Ы-ы... Да тейри, былай къарагъанда, ы-ы, былай асыры аууруракъ ишми кёрюне болур... андан къалгъанында уа хатасы жокъду... Э-э, жараргъа да болур...

Муну эшитгенде, акъсакъл къуанды, къамичисине таяна, жеринден окъуна къопду.

– Эшитдигизми! Эшитдигизми сиз бу жангы адамны айтханын. Кавказлыны айтханын эшитдигизми? Тюппе-тюз, мен айтханча. Османкъулу аты энди чаришден эсе бешбармакъгъа иги жарашырыгъын мен эртте окъуна эселеген эдим, сиз ангыламай даулаша эдигиз ансы.

Бирси къартла мени таба къарадыла. Жугъ а айтмадыла.

Алайына бизни таба келе тургъан Аскерни эследим. Ол таматала бла, мени бла да саламлашып, къатымда чёкдю.

– Кавказлыны атдан ангылауу болгъаны кимге да белгилиди,– дей тебиреди Аскер,– ала аналарындан туугъанлай, атха минип башлайдыла, атсыз бир атлам да этмейдиле. Аны себепли жигитликлерини юсюнден кёп айтыр кереклиси жокъду. Алада башына бёрк кийген – атлыды. Чынтты жигитни кёрюрге суйген кавказлыны атда барыуун кёрсе, тамамды.

Аскерни къара ниетин мен энтта да ангыладым. Ай харам а. Не тапсыз жерде тыйдынг ырбыннга. Эртте-кеч болса да, дертинги жетдирмей кьоймазлыгъынгы да билип тура эдим.

– Да белшир а кавказлы тьойюлмюдю! – дей тирилди биягъы Жекшенбай.– Келтирчигиз былай атны.

Тамагъым къургъакъсыды, жүрегим а, кёкюрегиме сыйынмай, тамагъыма тыгъылгъанча болду. Эки жауурун арамда бир ангылашынмагъан сууукълукъну сездим. Айхай, ёмюрюмде атха бир миннген а болгъа эдим. Бу чариш-маришлери да, «Чапаев» бла «Котовскийде» сора дагъыда бир мексикалы, испанлы эсе да, кинолада болмаса, кёрген затым тьойюл эди. Къысхасы бла айтханда, ёмюрюмде сынамагъан затыма тюбедим. Ай бу атны орунуна мотоцикл а бир болгъа эди – ат оюнну мен анда кёргозтюр эдим. Алай не медет.

– Къоюгъуз, кьой, аны не кереклиси барды,– дедим.

– Охо-охо, кавказлыланы махтанчакъ болмаучуларына ийнанабыз. Алай кесигизден таматала тилегенде, не болса да...

Башха амал кълалмагъанын ангыладым. Ол «кавказлы» деген сёз да кёлюмю кётюрдю. «Мен неге кьоркъа болурма. Анасындан туугъанлай атха киши да минмегенди. Ат дегенинг Аллах, адам да суйген бир халал жаныуар тьойюлмюдю. Ашагъанмы этерикди бу мени. Бусагъат минебиз, жогуенин тартабыз, чапдырабыз да, кьайтып тюшебиз. Жигитлик ол эсе, аны уа не айтдыраса...»

Тобукъларым кълтырай, атха жанладым. Тюклю жухуна бармагъым бла тийдим. Ат башын булгъады. Мен да аны бла бирге кълтырадым. Сора жогуенин кьаты къысханлай, аягъымы ёзенгиге салып... Алайына чуругъум ёзенгиден учхалады, кесим а иерге бауурумдан тюшюп, кьыргъыз артмакъча салынып кълдым. Хайырсыз жаныуар а, мен минип бо-

---

шагъан сунуп, жорта тебирегенди. Дуния уа манга шум болуп къарайды. Ахыр кючюмю жыйып, бир аягъымы кетюрюп, иерге олтурдум. Башымы кетюргенде уа, ат башы бла жалкъасыны орунуна узун куйругъуну жел эте келгенин эследим. Бир жангылычлыкъ болгъанын сездим. Он бармагъымы къатапа бла тышланган кыргъыз иерге бегитдим. Табанларым атны быгъынына къатхандыла.

Жамауат а харх этеди, бууулады.

– Ма жигит десенг! Къарагъыз аны барыууна!

– Ай аперим, кавказлы!

– Маладец! Маладе-ец, бельдшер!

– Таза да циркач!

– Артист! Гепсоркъа!

– Ой, жашагъын, кавказлы жигит!

Барындан да бег а Жекшенбай акъсакъал кычырады.

– Къарачыгъыз, аман жашла, чынгты жигитни барыууна! Мен айтхан эдим да сизге. Ма ол Фрунзеге келген кавказлы циркчиле да былай бара эдиле. Ой, сау бол да къал, кавказлы!

Атым а къанат битгенча барады. Тобукъларым хайырсыз жаныуарны иегилерине гам къатхандыла, бармакъларым а... аланы юсюнден башында айтхан эдим.

Ахырында атым ичине жин киргенча болду халкъны аллына келип, арт аякълары бла ал аякъларын жерден кезиу-кезиу айыра, артал да кыылыкъсыз оюнда эте башлады. Алайына жигит кавказлы, къутургъан атны башы бла бир эки кере тюп-баш да болуп, жашил кыртишге доп деп тюшдю. Биягъы дуния харх болду. Барындан да бек а Аскер кюледи. Ол насыплады, ол хорлады. Жаланда къартла кюлмей эдиле. Болсада Хажиабрекни айтхылыкъ туудугъуну даражасы, кёз къаматхан сыйы жер бла тенг болгъаны шарт эди. Къарамыйыкъ кавказлыны намысы юзmezге кетген сууча жокъ болду.

Чууакъ кеклю жаз башы энди манга туманлы кюз артыча кёрюнеди. Ингирде клубха бармайма, жигит кавказлыланы хапарларын айтмайма. Иш бла болмаса, медпунктдан хазна чыкъмайма. Келген саусузлагъа къарагъандан къалгъан заманымы студент конспектлерими, справочниклерими, газетлени окъуй оздурама.

Алайына бир жол биягъы Сайра, талакъ солуу эте, чабып кирди.

– Фельдшер, ой, фельдшер, ёле турады.

– Ким ёле турады? Не болгъанды?

Алай Сайра жилип башлагъанда, дары-дарманы бла чемоданчыгъымы алып, жолгъа чыкъдым.

Саусузну юйюне жетгенибизде, болгъаны къан болуп тургъан Аскерни кёрдюм. Аны буту ууалып, мангылайы да къан жугъу быстыр бла байланып эди.

Мычымай, керекли уколланы этдик, жараларын тазалап, дарман салып, байладыкъ. Жашны халы осал эди. Аны себепли, танг атхын-чынга дери саусузну къатындан таймай туругъа тюшдю. Кюндюз а об-ластьдан санавиацияны вертолёту келди да, Аскерни шахар больницагъа ашырдыкъ.

– Къалай-алай да, кавказлыла чынтты жигитледиле, – деди ким эсе да мени ызымдан, – кеси атларын ала тап жюрютедиле.

Ол къарт Жекшенбай эди.

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Омор Султанов – тюрк дуняны бел-гили кыргыз поэти «2014 жылны жазычу-чусу» деген сыйлы атха тийишли болганды. Бусагъатда Омор Кыргызстанны Жазычуларыны союзуна правленини председателиди. Халкъла аралы кеп саугъала алганды. Кыргызстанны халкъ поэти, аны кырал саугъасыны лауреаты Омор Султанов улду Къайсынны ёз тилине кечюрюп, бир ненча китапны чыгарганды.

Кюз артында анга 80 жыл толады. «Минги-Тауну» окъуучуларыны, редакциясыны атындан да бу байрам бла аны жюрекден алгышлайбыз. Кавказдан кызыу салам айтабыз.

Омор СУЛТАНОВ.

КЪАБАКЪЛА

Эски кьар
эригенча, терк
заман,
юсюн да басып тер,
чапды ахырзаман.
Буюрулгъан чеклерин
арытды,
этмейин эринчеклик.
Саалакьунну кьажыгъан
къабакълары – орам желге,
кыж-кыж эте, ачылгъан,
этилген да этген,
олду жангыз да эсимде.

Сакълау дегенинг – азап!
Алгъа – отча кюйдюрюп,
артда ичингде кыза,
сабырлыгъынгы сюрюп,
ахыр-ауалда уа ауруу
болуп, белинги бюгеди,
жюгю уа – кылыкъсыз ауур,
ийманынгы юйюреди.
Сау кёрейим сора – жанынг
азыкъ болады желге,
тот темирге, жанып,
илинип, кёмеди жерге...

Саалакбун, сора аны
къарт бийчеси да –
атасыча, анасыча Манасны
кёрюндюле экиси да.
жашлары къайтмады
арыш аууз урушдан,
ала уа, къачмайын
сакълаудан, этмей турдула
къабакъларын
жазда не къышда.

Бирде уа,
аланы кёрюп,
сакълауну тот басхан сынжырын
алайгъа келтирип,
анга Гитлерни
тагъарыгъым келди.
Ёлтюрген угъай,
гунч этген угъай,
сынжыргъа тагъып тутаргъа
жылгъа угъай – ёмюрге
ол къабакъны аллында.

Жер башында нечик
кёпдюле аллай –
этилмей тургъан эшикле,
ачылып тургъан къабакъла.

АХЧА

Ары да бур,
бери да бур,
ахчасыз жашау хазна болур,
сюйсенг –
аны кери къыста,
сюйсенг – кесинг къач,
алай иймейди ач –
ахча табанынгы
малтайды къыстау.

Чыкъмай да тур юйден,
Сюйсенг а –
къач ташагъа, тур кенгде,
бары бир – ахча
болады мырхык,
кесин угъай,
сени этеди ырмах.

Ай, анасы уа,
ахча, де да тур:
Сени жаратхан
кеси да – обур.
Тиш ауруу кибик,
тынчлыкъны жауу.
Аны ызындан болгъанны
такъыр – жашауу.

«Жокъ» деген сёзню
къыстайбыз кери.
Жаланда «Барны»
Сыйлыракъ кёрюп.
«Бар» – ма андады
бары иш,
«жокъну» да
Бир эшит,
дегенге да къарамай,
«барны» сюрөбиз аямай.

Мишегенигиз
къайда болгъанын
билмейди адам,
табалмагъанны
ёмюрю мудах.

Мен а билеме
Букъгъан жеринги,
алай, ёлсем да,
айтмам биреуге.
Сени уа къулагъынга
шыбырдап айтайым,
эшитмесин биреу,
артхаракъ турайыкъ.
Биринчи тюбеген
ташны къобар да,
аны тюбюнде
ахча табарса.
Ант этеме!

ТИШИРЫУ

Жаратылышдан бери да
туйнолбюз бир бирсиз.
Эгизлеча, бир кюн
туугъанбыз экибиз.

Мен сенсиз – шаудан,
сууу кѳуругъан,
Сен да менсиз –
бузлай кѳурушхан.

Бир зат бар эсе
бу хаятда магъаналы,
Экибизге буюрады
жаны бар аны.
Насыбыбыз да бизни –
сенде бла менде,
Ортабызда шошлукъ,
экибизниди бу Жерде.
Сени кючюнге
сейир этеме,
анга уа саугъам –
мени хурметимди.
Сен а дейсе:
«Бу назик кѳолчукъла
эталырламы абери?»
Манга тынгъла энди:
менде болгъан кюч-кѳарыу,
баш муратым,
жюрек кючюм –
бары да сенденди .

ЖОРГЪА

Болушунгу айтырыкъ
жокъ эсе, иш – хайнапа.
Къунан жоргъа тайлыкъда
окъун кери хыйладан.

Узун атлы сыртлыкъдан
кюн бери кѳарагъанлай,
ышныр эте солугъан
жылкылагъады кѳайгъым.
Ала Къунан а – кеси,
жылкыдан арлакъ кетип,
излемейди иесин,
кеси табады кютюу.

Хыпыяр аяз, тайны
кеси кибик, жегине,
Узун сыртда онг табып,
жалкъларын желпегей
эте, жетди жылкыгъа.
Мен а, ол аяз кибик

кбылыкъ эте, жылкыны
уятдым да, алайгъа
келе келдим акъырын.
Жоргъасына къатылып,
Ала Къунан сызылды,
жел учургъан кбылкылай,
кюнтаякъ да ызындан.

Тёш жашилди.
Башы – кёк.
Тёпеледен, акъ дарий
кибик, энеди жарыкъ,
Акъ къанкъаз
арытханча кёл,
хауа толкъунну жырып,
барады Ала Къунан,
желни, жарыкыны къуууп.
Ай, жарлы Ала Къунан,
нечик азсыз,
нечик аз,
Кёп адам
сени кьолгъа
этерге кюч аямаз.

Акъ гыранча –
акъ санынг,
жауун, къар да тумалап,
элни-жерни инсаны,
къарамы бла аулап,
санга тагъа салауат,
Чыгъаргъан а бетинги
этмей, тутуп, кишенлеп,
бары адам сыфатлыла,
сени алып кетдиле.

Ол кезиуде кишнеуюнг
менме деген кишини
жыгъып, эсин аздырды...
Ала Къунан,
жел къарылды ауазынгдан.

Адам баласыны
жашауунда да
болгъандыла аллай кезиуде:
сени алай кёргенимде,
Гарсия Лорканы
илишаннга элтгенлери
кёрюндю кёзюме,

ЭС

*Горжюлю назмучу
Иосиф Нонешвилини эсгере.*

Бюгюн –
солуу кюн,
мен а, фабриклени
кьурумларындан
кёз алмай,
кёп турдум
туураларында.

Хауа бузулады,
аны кёре, арыдым,
сууу таркьайгьан
арыкь кибики
болама,
аны ючюн кюе-тарала.

Нонешвили,
суугьа айланып,
чыкьса эди аллыма,
сууну шорхулдагьаны
чалыныр кьулагьыма,
Кьара тенгизде излер эдим
Акьылымы кьалкьгьанын.

Ийнанамыса,
Нонешвили,
жай жаууннга?
Сеземисе: Кураны
тауушу – жууукьда.

Назмуларынг,
суусуз суу ызгьа
кьапланып,
жилай тургьан талгьа
ушайдыла,
мудах нюзюрге
тумаланып.

Ай, зауаллы кесинг,
Иосиф Нонешвили,
Санга кьартлыкь
Жол тапмазлыкь кишисе.

Поэтле бла тубешиу...
Окъуйдула назмуларынгы
тикирал, азбар.
Шуёхум Нонешвили,
не жокъ, не бар,
эки ортада сюелесе,
къышха бура жазларымы.

Ийнанмайма энди
тубешмезлигибизге,
сени сакълау бламы
ётер ёмюрюм?..

Къалай къоркъама
айырылыгудан,
арыгъанма таза да.
Болурму да жашауда
айырылыгудан арымагъан,
излемеген тасларын?..

МУРТАТНЫ БЕТИ

Ёлгенле, тирилип,
артха къайта турсала,
не этер эди дуня?..
Артыкъда бек
муртатла ёлтюргенле,
тюзю уа –
биз ёлтюргенле,
ала бек алгъа
муртатланы
табар эдиле, излеп.
Ала, дертлерин,
къаманы учун кибик,
тишлери бла къысып,
бек алгъа келир эдиле
кёрюрге кюсеп.

Алай тюшюп къалса,
къалай туберик, экен, муртат?
Адетгеми узалыр эди жаны:
– Кел! Кел, къонакъ этейим,
аууз тий хантыбыздан.
Тирилген ёлюк этсе
душманыны айтханын,
ол салгъан шинтикге олтурса:
– Бир шайчыкъ урглайыкъ ...

Андан сора уа?
Къайсы аууз ачар эди алгъа?
Дыбылдар эди бир затла,
башын жула, муртат.

Къонагъ а не айтырыкъды?

Экиси да къара тынгылауну басып,
кёзлерин жерге къадапмы
турур эдиле?
Шошлукъ! Ушкок отлай, шошлукъ
атылса уа? Ол юй пара-чара
болса уа?

Муртатны къабынымы
Къачар алгъа юйден?
Огъесе уа муратмы?

Юйден мен билмейме,
алай, кеси кесинден а
къачар эди,
ачдан дыгырайгъынчы
къачар эди.

Тирилген а жетер аны, жолда,
къолда болса да,
тюшонде болса да...

Къачып барады, майна, мурат,
Тирилген а аны сакълап.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

ЖЕРНИ КЁЗ ЖАШЛАРЫ

Повесть

*Кёчгюнчюлюкню сабийлей сынадым,
Анамы да замансыз асырап жилидым,
Жерни кёз жашларын кюе сыладым.
Адыргы умутум жашау отун ышырды,
Энди ол, сабийлигими сыйыргъан
Мурдар кёчгюнчюлюк да кенде.
Мудах кёзле алгъа къарап ышарды,
Эки къолум кёз кёре кёкге узалды.
Жашауум къанатларын кенг жайып,
Насыбымы келгенине къууанды.
Жашауда мен къолдан келгенни этдим,
Не махтау, не саугъа излемедим,
Махтанчакъланы, саугъа тилегенлени
Беспассыз болгъанларын кёрдюм,
Тюзлюкню тутханлагъа къол бердим,
Билдим, игилик – адамлыкъны жыры,
Аманлыкъдан да ол этеди кери.
Къууанчымы – миллетни туугъан жери,
Олду ахшы жолгъа элтирик мени.*

Автор.

Кёп жыл мындан алгъа, жаш заманымда жазгъан бир суратлау чыгъармам тюшдю бюгюн къолума. Аты да бир къужур – «Жерни кёз жашлары». Бусагъатда мен кесими аны жазгъан адамгъа угъай, авторну окъуучусуна санайма.

Андан болур, бу повестьни окъуй баргъаным сайын, бир сейирлик дунягъа тюше баргъаным да; чабакъ тенгизде жюзгенча жюземе суратлау сёзню кёлунде. Бирде элия кюйдюрген, ожагъында отун къылыкъсыз боран ёчюлтген, юйлери артыкълыкъ кючю ойгъан, малын, мюлкюн зорлукъ жолун сайлагъанла чач-тюк этген элге тюшоуп, акъылым шашхын бола, къайдагъымы унутама. Бирде киши жеринде таралама. Бирде сюймекликни отун ышыргъанлагъа тюбейме. Бирде жилайма, бирде къууанама.

Чыгъармада хыйлалыкъ жокъду, – хапарны кертилигине ийнанаса. Анда суратланы да кеси къолум бла ишлегенме. Кеси чыгъармам кесими сейирсиндире эсе, суратлагъа уа нек бурмазгъа керекбиз эс? Алада кёк кенг – къыйыры-чеги жокъ. Аэроплан бла сау жыл учсанг да, бир къыйырындан экинчи къыйырына жеталлыкъ туйюлсе. Жулдузладан ёрге къутулганлай, балий тереклени ариу чакъгъанларын кёрюп, аланы суратларын ишлегениме уа не айтасыз? Бу повесть жазылгъан заманда ол космос деген зат болса уа, кёрюр эдинг къаллай суратла ишлеригими!

Гагаринден эсе Титовну суратын алгъа ишлерик эдим. Аны кесин кѳрген этгенде – Москвада «Известия» газетни редакциясында Германни кѳлун да тутуп, хапарлашыр акъылгъа келгенимлей, аны бир жанына алып кетдиле ары кенгешге келген журналистле. Бирге жыйылып сурат алдыргъан заманыбызда уа къатында сюелдим, жыл санлары менден иги да онглу журналистлени тырманларын эшитмеген кирик этип.

Андан бери жюз жарымы жылдан иги да атлады. Чыгъарманы жангыртыр акъыл этерикмеми? Угъай, аллай иш бла бир заманда да кюрешмегенме. Совет власть оюлгунчу, аны аямай махтаучу «жазыучула» энди анга дауларын сууутмай кюрешедиле. Мен аллайлагъа тенг болалмам. Суратлау чыгъармагъа аны окъургъа сюйгенле багъа бичсинле жыйырманчы ёмюрню алтмышынчы жылларыны ал кезиунде жазылгъан повестиме. Ол 1960 жылда бешинчи майда жазылып тамам болгъанды.

Анда кѳп жашау къыйынлыкны юсюнден да хапар айтылады. Ол заманда бизге кѳчгюнчюлюкню сагъыныргъа – жесирле дуниясы ёлюм иеси болгъанын айтыргъа къоймай эди власть. Аны ючюн букъдуруп къойгъан эдим «Жерни кѳз жашларын» кишиге кѳргюзтмей.

* * *

Ма энтта да бир жангы чыгъарма. Кеси да миллетибизни бардан жокъ этген; тилин, адетин, намысын, баш эркинлигин да сыйыргъан, кѳз жашларына киши жерин жуудургъан кѳчгюнчюлюкню юсюнденди. Мени бу ишими билселе, жаш жанымы ачитмазла деп ышанмайма. Ким биледи, жазыу ишимде кѳчгюнчюлюкню юсюнден бу ахыр хапарым эсе уа? Хар ким акъылына келгенни айтыр, «ахыр хапар» деген сѳзле не менме дегенни да мудах этерикдиле. Аны да биле тургъанымлай, тюрлендиралмадым башлагъан оюмumu. Къаламны къолгъа алгъанымлай, акъылыма келген сѳзлени къагъытха тюшюрюрге ашыкъдым. Сант этген а сунмасын бир адам да, осуят этген да угъай. Бу хапарны эндиге дери кишиге айтмагъанма, сабийликде сынагъан, кѳрген запарымы акъылымда сакълагъанма. Къоншубуз Къазий-хажы – саулай тийрени аппасы, мени да тобугъуна олтуртуп, хапарланы, жомакъланы бек сейирлерин Кавказда айтыучу эди, Къыргъыстаннга келгенли уа, шашхан этгенча, тынгылауукъ болуп къалгъанды, – ауузундан сѳз чыгъармайды, чиммакъ-акъ къашларын туюгенлей, аладан да акъ сакъалын-мыйыгъын къан тамырлары саналгъан къоллары бла чакъдан бир сылай, юйде болсун, арбазда болсун, къарамын жерге тирегенлей турады. Шинтикми табарыкъды киши жеринде – Шыкъыдан келтирген, мор къумач бла тышланган тонуду юйде да, тышында да анга шинтиклик этген. Туудукъчугъу Азрет дуния жарыгъын кѳргенинде, ууанык союп, къурманлыкъ этип, къоншу элледен окъуна къонакъла чакъыргъанын айтыучу эди аппа; Азрет энди жетген киши болгъанына угъай да, таматаланы айтханларын жерге салмай этгенине да къууана.

Ол хапар да жокъ энди. Къызы Жулдузхан жангыз сабийинден – Даутадан – айырылгъан кюнюнден берисинде тѳшекди, колхоз бригадир да аны юсюне сюелип: «Ишге нек чыкъмайса?!» – деп къамичесин саусузну кѳз туурасында тепсете юргенин кѳтюралмай, Жулдузхан дуниясын

алышса, кесине келлик кюнню азабын ёз акъылында ийлей, бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап тохтагъаны ишексиз этгенди бизни. Жулдузханны эри Махмут бла аппаны туудугъу Азрет урушха атланган кюн эл той этип ашырган эди аланы. Къабарты-Малкъар Ленинни орденин алганда этилген къууанчха ушай эди ол. Элден Нальчикге ол къууанчха барыргъа тийишли адамла бирге жыйылып, жолгъа той-оюн бла алай кетген эдиле.

Аппа Азретни юсюнде жаратмагъан ышанла: жетген киши чёплеу чёплемейди, уялмай; кесини аты чариште хорлагъанын махтар халкъны ауузума чабып, кесини гёжефлигин да махтар алыкъа аны сыртын киши жерге салмагъанын айтып...

Аппагъа – къарыуун, кючюн къаяла бла ёнчелей келген кишиге, не болуп къалды бюгюн? Ёмюрю халкъгъа, къыралгъа-колхозгъа къуллукъ этген кишини экеулен келип, кече бла тутуп алып кетген сагъатларын да унутдурду кёчгюнчюлюк. Жер кёкге ышанады, жауун жаудуруп, суу-сабымы къандырыр деп. Аппа уа кимге ышансын, къыйынлыкъдан азап этерикди деп.

* * *

Бир таулу къарт кюе тургъан юзmez бла абидез алып, айтханды ахыр тилегин – тилеклери жюрек къанына бояла, кёз жашлары жерни кёз жашларына къошула. Киши жеринде жоюлган адамларыны жилиуун эте тургъан ынна уа газетибизде ишлеген бир эссиз, фахмусуз, халкъ кёчгюнчюлюкден къайтханлы туугъан чегемлини: «Бу кёчгюнчюлюк бла къырдыгъыз», – деген сёзлерин эшитип, кёзлеринден къармалып къалгъанды. Мени уа къачан эсе да бирде шибиля бутагъы къара кесеу этген терекни аугъаны, къызы мамукъ бахчада ишлей тургъанлай аууп, тылпыусуз болуп къалгъанын эшитген сагъатында ыннаны сыфаты тюз ол терекге ушап къалгъаны кёз аллыма келдиле. Андан бир кюн алгъа ингирикде кёкде жулдуз уча барып, кюйюп, дуниядан гуич болгъанын кёрюп, биз да къатында тургъанлай, къычырыкъдан къырып жилигъан эди Жулдузхан. Олсагъатда жарлы ананы алтыжыллыкъ къызчыгъын – Даутаны – киши жери жутханы кёзюне кёрюннгенди. Жолну букъусу солууун тыйгъанча, тыйды жашау къыйынлыкъ аны солууун. Бирде къанатлы жырлагъан таууш эшитиледи къыргъыз гытыны арбазында, бирде уа – не сейир, жай чилледе къапханнга тюшген кийик жаныуар жилигъаннга ушады суху желни улугъаны.

Жулдузхан, эс жыйып, аямай жилип, жюрегин къандыргъандан сора, ёрге кётюрюлдю. Жер аны къыйынлыкъын сууруп алган сунду. Тамата эгечини – Бадинни – къабырына барып, аны бла ушакъ этген кюню да эсине тюшдю. Керекмеди ол анга, сынай тургъан къыйынлыкъ жюгю азмы эди жарлы жанына? Угъай, эгечини таукеллик берген ауазын эшитирге суйдю Жулдузхан. Ёз халкъларын не къадар кёп къырыуну огыурсуз жоругъун къурагъан къырал башчылагъа ол дуниядагъылары чамланыулары сауланы чамланыуларындан кёп да къатыды. Ол – къыралны бек башында тургъан малгъун, кесини мурдарлыкъ ишин сау миллетлени акъылларын терсине бургъан дебери къоруулагъанды аны бёлек заманнга. Чечен, ингуш халкъланы ючден бири, малкъарлыланы жарымы чакълысы

кырылгандыла кечгюнчюлюкде. Саулары уа, жандауурсузлук дунягъа бой салып, зумуланы алларында тобукъланмагъандыла, башлары бешиге къалдырмагъандыла. Бирде табийгъатны «алтын» кийимлерин кийген субай къайын терекни бутаклары шууулдатып айтдырады биз иги ангыламагъан бир сырны, ким биледи, ол гюняхсыз сабийликни сырын хапарлай эсе уа, кыйынлыкдан шашаргъа жетишген жаныбызгъа эс тапдырыр акъылда. Бу затладан сагъыш этсем, мени жаным азап дуняда кесини энчи ызын къоярыкъды.

* * *

– Энди миллет саулай кырыллыкды деген къоркъуудан ёнгнге жукъ къалмагъанды, «бачамабыз Сталин не хатабызны кёрюп сынатды бу кыйынлыкны? – деп теренден ахтынды Къазий-хажи. – Аны биз сынагъан азапдан хапары болса, тёзерик туююл эди тюз оноу этмей. Ол къарачайлы тиширйуну хапарын а эшитгенмисиз? «Мен къарачайлыма, – дейди ол, – Мариям Кубанова, 1944 жылда Къазахстанда бир тиширйуну (чеченли эди миллети), атасы, анасы, кесини тёрт сабийи да ачдан ёлюп, эри уа Ата журт урушда жоюлуп, жиляргъа къарыуу жетмей, аманны кебинден баш кечиндире келип, сау къалгъан экижыллык жашчыгын къюнуна алыргъа къолундан келмей, аны бир эски арткакъгъа сугъуп, аркъасына кётюрюп айланнганды орамлада. Ол жашчык да ёлгенден сора уа ана, акъылдан шашып, жашауу юзюлген баласын аркъасына кётюргенлей жюрюгенди арбаздан арбазгъа. Адамла, анасына билдирмей, жашчыкны асырап, аны орунуна арткакъгъа эски-бюскю затла сугъуп ашыргъандыла.

Ол факъыр, жан арткакъгъа эки къолу бла кезиу-кезиу тие, кеси кесине бешик жырла мурулдай айланнганды, жолда бара тургъанлай аууп ёлюп къалгъынчы.

Бир таулу юйюр а кесини 16-жыллык къызын къарт къазахлы кишиге юч пуд нартюкге сатханды».

Аппа, ол хапардан сора башын къайры сугъаргъа билмей, тегерегине къарап, амалсыз болду. Тохтамай юфгюрюп тургъан жашау жели барыбызны тыйганды ырбынга. Ол бизге дунялыкдан болушлукъ излетгенин ангыламагъан акъсакал туююлдо Къазий-хажи. Мени повестими окъурукъ адамланы да кёз туурама келтирди аппаны амалсыз халы. Мен кесим сынагъан кыйынлыкны уа сезерлеми ала? Аллай фахму хар кимге да берилип бармайды – Аллах жаратады фахмулуну, фахмусузну да дунягъа. Ким эсе да китап жазады, мен анданмы аманма, къаламымы арытсам, муратыма жетерме, дейдиле. Аллайланы ахшы муратлары угъай, китаплары да биргелерине кетерикдиле бу дунядан.

– Аллахны ишин ким биледи? Инш Аллах, сау къалырбыз, – деди Къазий-хажи. – Мен ёсе келген тёлуге борч салама: мадарыгъыз болса, бу бизге жетген артыкълыкланы унутмагъыз. Окъууугъуз барды, жазгъан этигиз, аргда битеу халкълагъа туура болсун бу адам айтып тауусмазча артыкълык. Аллах жазыкъсынса, аны къулларына эртте-кеч болса да, жол табылыр. Алийхан, сен хайт де, сабийчик заманынгдан бери да, мен билип, игини, аманны бир бирден айырыргъа ангылауунг жетгенлей турады. Алайлай къал ёмюрден ахыргъа...

* * *

Къазий-хажи эртте немислиле жерибизни къолгъа этип тургъан къонледе бир къуум тенгин юйюне чакъырып, алагъа былай айтханды:

– Къыралгъа уллу къыйынлыкъ тюшген сагъатда къушдан юркген тауукъ балала тюйюлбюз агъачны теренине бугъарча. Алай бу къыйынлыкъдан къутулурма деп киши базынмасын кесине...

Алайда бир-бирлени бетлери тюрленди.

– Тейри, адамы, сагъыш этер зат барды былайда, – деди келгенледен бирлери – чюйсакъал, чойбурун, тизгинсиз адам.

– Кѣлсюзлюк керек тюйюлдю бизге, – деди Къазий-хажи. – Къолгъа ушкок алып сюелир жыл санда тюйюлбюз, алай колхозну малын-мюлкюн чач-тюк этгендиле. Бизникиле артха къайтхынчы, халкъ алагъа сакъ болургъа керекди. Колхозну къурау ишге барыбыз да къатышмасакъ, жарамаз...

Аппа ол ауур жюк бла байламлы акъылына келген фикирин тышына тѣкдю, – ишни къалай болгъанын тамам ангълатды.

– Бу къыйынлыкъдан хатасыз къутулурма деп базынмаса кесинге? – деп сорду Къазий-хажи сѣлеше туруп, бир къымылдамай, къарамын жерге тиреп олтургъан, туугъанлы да аякъ ызы белге жетген къарда окъуна танылгъан Ахыя, урлап, тырнап баш кечиндирген, жашагъан гытысыны ожагъын жел сарнатхан адам. – Ёчюлюп тургъан эки кесеуню бирге тирегенликге, ала къабынмазла – эки кесеуден биринде от болургъа керекди. Ушкоубуз тюбюне къабындыра башлагъанды хажи.

Къазий аппаны санлары дыгъыл этдиле. Иесин тас этген ит кирик, тѣгерегине къарай, тынгысыз атлай жашагъан Ахыяны бу жол адам эс буруп сѣз айтханына магъана берди. Аны кѣлсюзлюгюне уа отдан кѣлек кийди.

– Хажи, сени акъылынга кѣре, былайда айтылгъан сѣз душманнга жетмез деймисе? – деди Ахыя.

– Хар ким ауузларыбызгъа сакъ болайыкъ, – деди аппа Ахыяны сорууна жууап халда, – айтылгъан сѣз эшитилген этеди. Ахыя, экибизни отубуз иги жанмаучуду, манга аманлыкъ этеме деп, нѣгерлерибизни юйлерин къурутма. Бусагъатда бир-бирлеге ышанырча заман тюйюлдю. Хар бирибиз да иги ангыларгъа керекбиз болумну. Ахыя, былайда олтургъан тенглери барысында жер тейриси сунуп жашайма мен. Тюзсе сен, жолгъа жол артмакъны да атны иер артына атып, атха хыны минип, къамичи бла аны жамызына иги да къатылып тебиреучю заманларыбыз кетгендиле. Акъылыбызны башыбызгъа жыйып сѣлешейик.

Обур кѣзлю, тиширыу маталлы Абдуллах Къазий-хажини тохтамай акъыл юйретип сѣлешгенине бюсюремеди. Алай жукъ а айтмады, олтургъан жеринде ары-бери тепчиу бла чекленди. Айтса да, жууабын аллыкъ эди. Аны эгчинден туугъан Мурадин фашистлени хаулелериди да, андан кериледи Абдуллах. Къазий-хажи, бу адамланы юйюне чакъыра туруп, ол затны эс этмегенди.

– Биз немислиледен хатасыз къутулургъа болурбуз, – деди Абдуллах, – алай Сталинден хатасыз къутулурбуз деп базынмазсыз?

Къазий-хажини бети тюрленди.

– Тейри, сагъыш этер зат барды былайда, – деди Абдуллах.

Барысы да тиллери тутулгъанча тынгыладыла.

Мен а кеси акъылымда кѣп зат эсгердим: аппа да, мен да ай ѳзенден ѳрге кѣтюрюлюп, кюнлюк бетни жарытхан чакъда ауушха жетип, тауну ары жанына эслеп къарарча болдукъ. Олсагъатда жауун жюкленнген булут сюрюю, тау башына тийишип, жерге кѣз жашларын тѣкдю. Ауурлугъу агны белин талдыручу председателибизге да тубедик алайда. Ол узакъдан саламлашды бизни бла. Аппа анга ыразы болмагъанын къаны къайнай айтды:

– Колхозубузну чач-тюк этдирип, не къачып айланаса, кеси башынгы алып? Аллахха жал барып, иги тилек эт элни халкъына. Аны палахладан къутхар. Мен сени таныгъанлы адамла бла кѣзюнг-башынг жарып сѣлешгенсе Шаухал улу! Энтта тураса алайлай. Адам не бек керилсе да, жашаса да, барыр жери бирди. Мулхарчы алаша кибик, къарын салып айланма да, халкъынга болуш!

Шаухал улу кетди алайдан.

– Алийхан, артха къайтайыкъ, – деп аппа ол сѣзлени айтып, аллымда тебиреди элибиз таба.

* * *

Къазий-хажии саулукъда кючсюз, ахшы умутсуз кълмадым мен. «Жашаууну жаны – булут, ахшы муратны жаны – умут», – деучюдю ол, – адамны адамлыгъы къалай эсе да, мураты да алайды. Кѣчгюнчюлюкню сынагъаныбызлы Ай да, Кюн да айтадыла Кавказны хапарын – бизсиз жашагъан Кавказны. Ала айтханны эшитсем, сууукъ кюн жай келген сунуп къууанама. Акъ таулада кийикле ойнайдыла, юйюбюзню огъары жанында сабийле чанала бла учадыла. Ала манга сабийлигими эсгертедиле. Мен алгъыннгы жашаугъа къайтама. Кѣчгюнчюлюк азабындан эркин боллугъубузну хапарын айтадыла ол ышанла.

Бир заманда арбазгъа хыны атлай кирген эки адам буздула сагъышларымы. Ол аскер кийимлери болгъан комендантыбызды, аны нѳгери уа эл бригадир – Къапаш. Мени юсюме: «Ишде нек тюйюлсе?» – деп сюелликлерин билеме. Алай кече узуну тракторчугъа нѳгерлик этип тургъанымы айтырыкъма, ийнансала. Болсада, насыпха, мени жокъламадыла. Ала Жулдузханны излей келгенлерин ангылатдыла. Къазий-хажини юсюне сюелип, аны намысына келишмеген сѣзлени бири-бири ызларындан къуйду комендант:

– Эй, бандит! Къызынг къайдады?

– Нек тынгылайса? Комендант начальникни айтханын эшитмеймисе?! – деди Къапаш.

– Мен бандит тюйюлме, бандитлеге къан къусдургъан кишиме, – деди аппа. – Совет властыны душманлары мени къанлы жауум бола келгендиле. Жашым да, туудугъум да, киеуюм да, бусагъатда Гитлерни башкеслери бла уруш эте, кюн сайын ѳлюмню кѣзюне къарап тургъан адамладыла.

– Сени жомакъларынг керек туйюлдюле бизге, – деди комендант Николай Федорович. – Бу кыйын заманда колхоз ишден баш тартхан бандит болмай кимди?!

– Мени кызым – Жулдузхан, кыйын саусузду.

– Жомакъ айтыргъа бек устаса, къарт тонгуз. Орусча да танг сермейсе.

Хапарны эшитип тургъан Жулдузхан, кыргъыз гытыны хыбыж эшигин шош ачып, башын тышына кьаратды. Комендант аны кѣргенлей, бети тюрленди. Къартны ѳтюрюк айтханына кьууанды; Жулдузхан арбазгъа атларгъа кюрешди. Аны былай чырайлы адам болгъанын биринчи кере эследим, дейме.

Орта бойлу тиширыу. Толу ѳшюню. Юсюне тап келишген огъары, тѣбен жаны, акъ носкилери, – кеси кьолу бла тикгенди. Башында къара жюн жаулукъчукъуна да киши кыйыны кирмегенди. Къызы ѳлгенли ол къара жаулукъчукъуна бир да тешмегенди.

Жулдузханни кьоллары назик, боюну узун, акътамакъ, акъбет. Не кыйын сагъатында да ышаргъаны уа бир хычыуун. Аллай заманында кысха бурунуну жыйырылгъанын кеси бир да сезмеучюдю. Алай бюгюн ышарыр онгу жокъду.

Бир заманда жилимукълары тѣгюлдюле къара кѣзлеринден, ол комендант атасына айтхан ыспассыз сѣзлени эшитип, кийинирге кюрешип атханды башын эшикге. Ауузун ачады. Ауазы уа чыкъмайды. Бир заманда ѳню хырылдай келип, кьалтырагъан кьоллары бла юйню кьабыргъасына таянды. Юйню кьабыргъасы анга билеклик эталмады. Жулдузхан жерге ауду.

– Кѣремисиз, бу хыйлачы тиширыуну, – деди комендант. – Биз жан аурутурукъ сунады, бандитледен туугъан бандит.

Къарт, ѳрге кѣтюрюлюп, кызы таба атды кесин. Ит юргенча юрген комендантны башына Кавказдан келтирген таякъчыгъы бла сермеди. Комендант, артха айланып, къартны бетине керилип, кьолундан келгенича кьаты урду. Къазий-хажы кызыны кьатына ауду.

Комендантны кюйсюзлюгю чегине жетгенин ангылады олсагъатда кѣзлерин ачаргъа кюрешген Жулдузхан. Сѣлешир умут этди, болалмады. Комендантны огъурсуз къарамы кылыч жарача ачытды Жулдузханни. Бир кесекден комендантны от жилтинлери чартлагъан кѣзлери тиширыугъа андан да огъурсуз хал алып къарадыла. Властьны тюзлюгюн излеген «адам» ачыуланган заманында бетинде жыйырылгъан ызыкъла кѣпден-кѣп бола бара эдиле.

– Товарищ начальник, – деди Къапаш, – бу тиширыуну биз кьаматаллыкъ туйюлбюз, жерин тапдырыргъа керекбиз. Бюгюн кесини эсин аудурургъа кюрешгенликге, кыралыбызгъа аман айтханын кесим кьулагъым бла эшитгенме.

Ол сѣзле биз болуп чанчылдыла Жулдузханни жюрегине.

Къазий-хажы, бир кесек эс жыйып, аякъ юсюне болду. Ауузундан, бурунундан келген кьанны юсюнде кѣксюл чепкенини женглери бла сюртюрге кюрешди...

Адам улу дуниягъа жаратылгъанлы бола келген къыйынлыкъланы, хорламны тарыхыны кими акъ, кими къара бояуна бояла келгенлери белгиледи. Алай айып туююлмюдо, сау миллетни кечеден тангнга ёлюмюдо жолуна атландырып, жеринги, тауларынги киндиклеринден къан сийдирген зулму кюч кеси да къан къусар деп, жюрегинге бир кесек сабырлыкълангъанлыкъларына нек саналыргъа керексе?

Бир заманда Жулдузхан да кетюрюлдю ёрге аппаны бла мени болушлукъларыбыз бла. Бригадир бла комендант а кетдиле, чамланганлары бир да суумай. Дунияны шошлукъл бийледи. Кавказда элибизни башы сыртлада бёрю улугъан тауушларын эшите, жарыкъ жырларыбызны уа ёнлери къарыкъгъан суна, тауларыбызгъа да тынгысыз къарайбыз. Алай аз заманны ичинде кёк бир сырны айтханча. Кюкюреди, жашнады. Къазий-хажы бла Жулдузхан башларын бирча кетюрдюле ёрге. Мудах, ёчюлюрге хазыр кёзлерин бир бирге къадап сагъышлы болдула.

– Тейри, Алийхан, тауларыбыз жерибизни киндигин жырып чыгып, кёкге тирелип тохтагъан эселе, табийгъатны ол сейирлик сыфатына къууана жашагъанлыкъларыбызгъа, бюгюн а кёкюрегими аладан келген ырхы талагъандан башха туююлдю халим. Алай, ол ырхы чыртда ачытырыкъ туююл эди мени. Аны къутургъан тауушун а кече-кюн да эшитгенлей турама. Ол тауушну ёмюрлюк къаяларыбызны эжиу излеген жырлары сунама. Къартлыкъларыбызда биз сынагъан азаб а жюрегибизге туюрелип, арталлыда кетер акъылы болмай тохтагъанына сейир этеме бек алгъа.

Аппа алайда бир кесекге сёзюн бёлген сагъатында ёмюрде киши эслемеген халын танытды. Шашхан адамгъа ушады: кёзлерин ачаргъа кюрешип, тегерекге бир къужурла къарады, бети кёпчюдо, тили бюлдюрдю этип, уллу ауузуна сыйынмагъанча кёрюндю аны кесине, ауузу кёмюк этип, ол къалын эринлерине бла чиммакъ-акъл мыйыкъларына жагъылды. Сакъл жауундан сора элияны чартлагъаны Азияны бу таша элин сейирлик жаратды, бутакъларын жерге бошлады. Ала Къазий-хажини кёз жарыгълы, кюндюзгю кюнде чыракъл жарыгълы да болдула. Кавказда аллай халгъа кёп кере тубеучюсюн а эсине тюшюралмады. Аппа олсагъатда жулдузу батхан адамгъа ушады; кюндюзгю кюн кече къарангысындан да къарангы болду. Жулдузханны анасы Жансурат бла (къоншуда) сюймеклик оту тиргизиле башлагъан кезиуде ингирликде къыз чалыны ары жанында, жаш бери жанында сюелип ушакъл эте келгенлеринде, Къазий: «Жансурат, кёкге къара да, ол жулдузладан бирлерин сайла, аны алып, санга саугъагъа берликме», – деген ингирни уа эсгерди. – Жюреклерибиз былай термилип турмай, бир бирлерин табар кюнню кёрейик», – деп ийнакълагъан эди.

«Нек айтмай тургъанса ол хапарны эндиге дерин?» – деген эди Жансурат а.

Мен аппагъа къарап, билегине жабышып, къалай болушургъа билмей сюелеме. Сабийлеге ёлум къыйынлыкъланы юсюнден айтыргъа жарамайды деп эшитгенме. Мен ол къыйынлыкъланы сынай турама, баям. Алай анам манга алты жыл болгъанында алышханды дуниясын, атамы уа жангы власть жойгъанды, жалгъан дау бла сюд этип, мычымай илишаннга салгъандыла. Ол ишни дурусун билген адам айтханды манга бу къысха хапарны: «Дауутов Жаммат Алиевич. Арестован 4 января 1938 года

Черекским РО НКВД КБАССР. Обвинен в проведении антисоветской агитации, направленной против существующего государственного строя, выступил с контрреволюционной клеветой в адрес сталинской Конституции. Постановлением тройки НКВД КБАССР от 15 февраля 1938 года приговорен к расстрелу. Расстрелян 15 февраля 1938 г.»

Жыл саным жетип, школгъа баргъан кюнюмде школну директору ариу айтып, артха ашырды. Сылтауу: «Сени алыкъа жыл санынг жетмегенди. Окъуяллыкъ туююлсе». «Халкъны, кыралны душманыны жашыса», – деп айтмады.

...Аппа, кючден атлай барып, тонуну юсюне чѣкдю. Олтуруп туралмады, жатды тонну юсюне.

– Жашым, Алийхан, бетими сыла, жумушакъ къол аязынг бла Кавказда къошда эрттенликде кюн таякълары сылаучуча, – деди аппа, кѣзлерин къаты кысып, къан тамырлары ѳмюрден ахыргъа солургъа кѣл алгъан къолларын кѣкюрегине элте, – Кавказда этилген жарыкъ жырны макъамы эшитиледи къулагъыма:

*Ѓзенледе кийип жашил кѣлек,
Мен тепсемеиме ѳз жеримде,
Баш ура мени керилтген жыргъа*

Адамны кеси атын унутдургъан кыйынлыкъ келди халкъгъа. Комендантны жаныуундан кенг къалайыкъ, дегенден ѳнге тилек жокъ. Энди ол жалаңда бушуугъа кѣлленипди. Къазий-хажини ахыр кюнюнде жангыз къызы Жулдузхан аны жилиауун эталмады, – жокъ эди къарыуу-кючю, жан тылпыуу тамагъына тыгъылгъан Жулдузханны.

* * *

Къазий-хажини дууасына Къапаш да келди. Кѣчгюнчюлени юсюнде терслигин боюнуна алды ол.

* * *

Азретни атасыны юсюнден аппа айтхан хапар тюшдю бюгюн эсима. Аны ахыр кюнюнде киеую Махмут, не туудугъу Азрет табылмадыла бахчыгына жабышыргъа.

– Къолум, аягъым кырушхан этдиле, кечегиде юйге оруусуз, соруусуз кирип келгенлени кѣргенимде, – дей эди Къазий-хажи. – Эшикге къадау салгъан адетибиз болмагъанды. От жагъада от ѳчюлмеген эди алыкъа. Аны жарыгъы келгенлени бетлерин бизге ачыкъ этди. Таныгъан адамларым туююлдюле: бирлери арыкъ уубет, бир къансыз, хыйлачы кѣзлери, жукъа эринлери да бирча ышарыргъа кюрешген. Аны ол хали да, къызыл жулдузлу бѣркюн къолуна алып, мангъылайыны терлегенин жукъа къол аязы бла сыйпай сюелген да эте тургъан ишлерине бюсюрегенлерини къууанчыны шагъатыдыла. Юйге аланы ызларындан киргенлени арыгъан, талгъан халларына жаным ауруду – ала алагъа оноу этгенден къоркъмасала, ѳрегинлей жукъларыкъдыла. Ол алгъа келгенин ызындан экинчи сюелген а бирде кѣзлерин къаты кысып, дагъыда ачаргъа кюрешеди, жукъу бла демлешгенча. Кѣзлерин кысхан заманымда уа

алышынмай ёлген киштикге ушады бет сыфаты. Ала кичи къарындашым Жарнесни тынгылы кийинген да этгинчи, юйден алып кетдиле.

Ыннасы Мисирхан анга – Жарнесге, бир къауум сёз айтырга жетишди: «Жаш, айланчы, этгта да Совет власть ючюн жан-къан аямай, уллу, гитче айтханны да этмей. Къалгъанларыгъызга да келликди бу кюн».

Кюе тургъан жюрегин кёл кенгдирген халы бла суутургъа кюрешди ынна.

Жарнес Къалабекланы Солтан-Хамитге тагъылып, элден кетип те-бирегенинде, ыннасы, туудугъуну ол ишине чыртда ыразы болмагъанын ангылатып, ёшюнюн тышына чыгъарып: «Мындан ичген сютюнг бла тилейме, жангылыч жолгъа атланнганынгы ангыла», – деп аямай жи-лягъан эди.

Жарнес къагъанакъчыкъ эди анабыз ёлгенинде. Ыннасы ёсдюргенди аны.

Мен, Энейланы Мухамматны, Гемуланы Акону ийнаныулу сёзлерине тынгылагъан адам, жукъ айтмадым Жарнесге, ыннасын да жапсарып кюрешмедим. Алай атаны, ананы ыразы этмеген ёмюрюнде онгмагъанын а эшите тургъанма эсли адамладан, деген эди аппа.

* * *

Минг тогъуз жюз онсегизинчи жылны кюз арты бек жунчуулу эди, – жауунну ызындан жауун, желни ызындан жел. Большевиклени атлы аскерлери агъач ичлеринде, тау этеклеринде орналып, акълагъа чабыу-уллукъ этерге хазырланадыла. Акъ къазакъла уа, жамычылагъа чёргелип, аш-азыкъ керекли да болмай, большевикледен кёплени кьолгъа этген-лерине къууанып, Серебряковну оноууна сыйынып, мындан арысында да хорлам аланыкы боллугъуна ишексиз болуп ашырдыла кюнлерин. Аланы ал бурун жоллары Нарсанагъады. Андан ары уа Къобаннга ётюп, Деникинни аскери бла бир кьош болургъады акъыллары. Алай ары дери кьолгъа тюшген большевиклени оноуларын этерге керекдиле. Ала мал-къар халкъны революция полкуну адамларыдыла. Ол полк Энейланы Мухамматны бла Ностуланы Юсюпню башчылыкларында къуралгъан-ды. Анда бир минг беш жюз адам барды.

Даутоковну-Серебряковну башкеслери Черек аузуна къутулуп, Ностуланы Юсюпню излегендиле бек алгъа. Аны тапмагъандан сора кичи къарындашы Жагъафарны илишаннга салгъандыла. Кёпле тутулупдула. Аппаны къарындашы Жарнес да ала бла.

Серебряков элни бийини юйюнде къаукъалакъ этеди. Не бек без-ирей эсе да, кыйын жолгъа атланырыгъын а унутмайды. Жарнесни, сора сабийлей тау элде ёсген оруслу жашны – Александр Захаровну, сюрюп келдиле алайгъа. Бек жунчупдула жашла. Бетлеринде, башла-рында къаннга боялмагъан жерлери жокъ. Къоллары артха байланыпды. Адамлыгына, жигитлигине Серебряков таза кёлю бла бюсюреген Маш-тай-Сюйюнчланы Тенгизни жашы, Жарнесни къатына барып сюелди. Олсагъатда Малкъарны бийини жашы Ахмат, кёкте учаргъа хазырлыгъы танылгъан батыр атына да къамичи жетдире, Маштайны бла Жарнесни орталарына тохтады. Тюкюрдю ол Жарнесни бетине. Маштай бий улу-

ну ол ишин жаратмады, бети иги да тюрленип къарады жекбашлыгы хорлагъаны иги да билинген бий улуну бетине. Маштай кесини бек сыйлы акъ чепкенини женглерин ёрге къайырды. Кюмюш тиллери кюнде жылтырагъан белбауун тешип, жангыдан къысды. Ол заманда аны белини иничкелиги, жауурунларыны кенгликлери бютюн бек билиндиле. Къашлары, кёзлери да адам кёолу бла ишлегенчадыла, кенг мангылайы да алай. Малкъар бийни уланыны тизгинлигине да сёз табарыкъ туююлсе. Алай женгиллиги, башыны жукъалыгы аны ким болгъанын мычымай туура этгендиле алайдагъылагъа.

– Юсюнде, тукъумунгда ит намысы болмагъан факъырачы, большевик тонгузлагъа кёшулуп, дининге, миллетинге къажу сюелип, жашамай жер тюбюне батхандан, юйюнде тынч тургъандан къайсы иги болур эди?! – Бий улу, ат ёшюню бла урдуруп, Жарнесни бияры чартлады. – Бюгюн бу оруслу тонгуз бла бирге ёллююнюгу уа ангылаймыса?

– Ангылайма, – деди Жарнес. – Бу дуняда сени кибикле бла жашагъандан эсе, тюзлюкню жолун тутхан оруслу тенгим бла бирге кетерге ыразыма ол дунягъа.

Маштай Жарнесге кёз къысып, баш булгъап кюрешди, тереннге кирме деген магъананы ангылата.

Сора Суююнч улу Серебряковдан тиледи бу эки адамны оноуларын этерге манга ышан, деп.

– Былайда, халкъ къарап тургъанлай этигиз быланы оноуларын, – деди Серебряков, кекиргени сайын боза ийис бурунуна ура, желпегей къаплагъан къапталыны тюбюнде жауурунларын ийлей, чиммакъ-акъ кёолуну узун бармакълары бла къашларын артха сылай. – Былайда ёлтюрюгюз итден туугъан итлени. Асмакъгъа асылсала, бютюнда иги.

– Халкъны кесибизге чамландырмайыкъ, – деди Маштай, – ташаракъгъа элтейик.

Жарнес Маштайны жаныды. Бу палахладан къутулуп, экинчи кере тюберге тюшсе, Маштайны ауузундан баргъан къаны боярыкъ эди аны чиммакъ-акъ чепкенин.

Серебряков бир кесек сагъыш этгенден сора:

– Кесинге нёгер сайла, – деди Маштайгъа.

– Былагъа къан къустурургъа мен хазырма, – деди бий улу.

Маштай аны нёгерлигин унамады. Анга чамланды бий улу:

– Алгъаракъда бизникиле Черек аузуна къутулуп, элге сингип, кызылланы да, алагъа жакъ басханланы да тунчукъдуруп тебирегенлерини юсюнден большевиклени башчыларындан бирине – Акъайланы Хамурзагъа, хапар жетдирген ким болгъанын билемисиз? – деди бий улу, башхала бла ушакъ этгенча сундуруп, сёзюн Серебряковха эшитдире. Хар ким да тынгылады. Бий улу уа, къапханнга тюшген жаныуарча, къарады тегерегине, Серебряков буйрукъ берсе, алайдагъыланы артха салмай урукъду ушкогу ла. Маштайны уа – бек алгъа.

Серебряков жашны айтханына магъана бермеди. Баям, бий улу бу даууна Маштайны кёшаргъа кюрешгенлиги болур эди. Ол ёз жигитлигин да туура этерге керекди – кызыл аскерчиледен беш адамны ёлтюргенди кеси жангыз бий улу.

Жаныуар кылыккылы, жаныуар сыфатлы, – уллукчулак, жукъабурун Серебряков, жукъа жаяклары кыыл чайнай сюеледи. Жыртхычланы таматасы, кенг инбашларын акъ жамычысындан эркин эте, бий улу, таба кыарады чамланыу кёзлери бла. Олсагъатда бий улу атындан секирип тышюп, Серебряковну кыатына барып сюелди. Аны айтханын болжалсыз толтурлукъду. Бир тюрлю буйрукъ берилмеди бий улуна. Серебряков кёзю-башы бла кёргюзтдю Маштайгъа борчун мычымай толтурургъа кереклисин. Ол, кесини ышангы тенглеринден бирлерин алып, жашланы сюрюп кетди алайдан. Жесирлени элден арлакъгъа – таша жерге элтип, кьолларын бошлап: «Думп болугъуз былайдан!» – деп, ушкок тауушлары элге эшитиле кыайтды, артха негери, кеси да.

– Алийхан, сени атангы жойгъанладан да хапарым барды, – деди Къазий-хажи. Не тыз адамны да оноун ючеулен этип болгъандыла ол заманда. «Кыыралны жаууду. Халкъны кыозутуп, колхоз кыурулушну ояргъа кюрешеди. Быллай сатхычла дуняда жашамазгъа керекдиле...» Азретни атасы Жарнесни колхозубузну председателини юсюнден айтылгъан дау ма ол эди.

* * *

Акъланы бла кызылланы араларында баргъан кызауатда большевикледен адам жоулса, аны ёлюгюн элни кыабырларында асырагъа кыоймагъандыла эфендиле – ол Аллахны жаууду, дегенни айтып. Ала битеу халкъны Серебряковну аскерине кыошулургъа чакыргъандыла.

* * *

Баширни адамсызлыгыны юсюнден хапар эшитгенимде жаным бек кыйналды. Жети жукълап, эсимде да жокъ эди халкъ аллында айланган Башир алай адамсызлыкъ этерикди деп. Жашы Локман бла мен Кавказда бир классда окъугъанбыз. Ол атасы бла бек махтануучу эди – акъланы бир дерге, бирин кыоймай кыырып, Совет властыны ма алай келтиргенди, деп. Мени атам да, андан хомух болмагъанын да биле тургъанлай, махтануучу эди. Артда, Жулдузхан кибиклени кыйынларын сансыз этгенин билгенимден сора уа, итден чыкыгъанлай кёлюм чыкыды Баширден да, аны махтанчакъ жашы Локмандан да.

* * *

– Кыышны кыаты тутхан кезиуюдо, – деп башлагъан эди Жулдузхан хапарын. – Бизни, тасхачыланы, бек кыйын, бек кыоркчуулу ишле сакылагъанларын ангылатхандыла. Мен Къобан тийресиндеме. Ары Нальчикден жибергендиле. Сёзсюз, аскер – уруш хазырлыкыгъа тынгылы юйретгенден сора. Ары дери комсомолну обкомунда кчулукъ эте эдим. Мен окъутуу-юйретиу жаны бла бёлюмню таматасы, Махмут а башха бёлюмде инструктор. Даутаны атасы урушха элге барып, андан тенглери бла кетген эди, кызы да, мен да аны ашыра барып, ата юйюмде бир бёлек кюн туруп кыайтхан эдим узакъ жолгъа атланыргъа хазырланганым да кишиге айтмай.

Къобандан Кърым темир жолдан узакъ бармай, артыкъ уллу болмагъан аэропортха келип тохтагъанбыз нёгерим да, мен да. Анда биз таныгъан адам жокъду. Бир заманда ууакъ машинала – «виллисла» – бири бири ызларындан келип башладыла алайгъа. Мени къайры барлыгъымы, анда къаллай ишле этеригими толу ангылатхандыла, барлыкъ жерими халкъы бла тарых шартлары бла да. Къысха, алай терен магъаналы дерсле. Ол алгъа келген машина тинтиуледен къутулгъандан сора «жюгюн» къотарып башлады – андан адамла тюшдюле. Кече къарангысы бийлегенди тегерекни. Машиналадан тюшген адамланы жангыз биринден сора аскер кийим кийгенлери жокъду, аны майор чыны барды. Къалгъанланы кимини мамукъ телогрейкасы, кимини пальтосу, кимини къысха тончугъу... Хар бирини сыртында артмагъы, ичлери не затдан эсе да толу.

Алайгъа келгенлеге самолётдан тюшген офицерле тубедиле. Жолгъа атланганла майор бла, аны нёгерлери бла да саламлашып, къучакълашып айырылдыла. Сора бири бири ызларындан ёрледиле самолётха. Тёртюнчю машинадан ючеулен тюшдюле. Эки эр киши аскер кийимлери бла сора нёгерим – бир сабий къызчыкъ. Аны артмагъын самолётха лётчик кеси кийирди. Аны ызындан мени да – эки киши къолтукъларымдан тутуп миндирдиле самолётха. ЛИ-2 самолёт мычымай кётюрюлдю ёрге. Ол кёкде къарангылыкъны жырып тебиреди кюн батхан жанына.

Ол заманчыкъда сездик къыйын жолгъа атланнганыбызны. Мен, Къабарты-Малкъарны тау эллеринден биринде туууп ёсген комсомолчу къыз, кёкде учханыма къууанама, къоркъгъан деген зат жокъду юсюмде. Майор тюз тубеген сагъатыбыздан бери да сезип турады таулу болгъанымы. Нёгер къызым а – алыкъа аузундан анасыны сютю къурумагъан сабий, ёлюм отуну чыхырына кирирге атланнганын ангылап, отча жаннган жукъа эринчиклерин ачитхынчы чайнайды. Биз – самолётдагыла, кимибиз Кърымгъа, кимибиз Украинагъа – душман уруш отун жандыргъан жерлерине барабыз. Тюшер жерибизни, андан ары этер ишибизни да билебиз. Угъай, нёгер къызым Анета бла мен мындан арысында бирге боллукъ туйюлбюз. Кезиу манга жетди самолётдан секирирге. Тюшген жеримде – Кърымда – мени адам сакълайды. Махтаннган этген сунмагъыз, къоркъгъан деген зат эсеме да келмейди. Самолётну эшигине келип тирелгенимде уа, къолларым къалтырадыла, кёзлерим экили кёрдюле.

– Къоркъмагъанынг олмуду сора? – дедим.

– Алийхан, ол халими ангылагъанымда, кеси кесиме айып этдим.

Бу затха бизни тынгылы юйретгенликге, уллу къыйынлыкъ сынадым самолётдан секиргенимден сора – мени тюшер жеримден иги да арлакъгъа элтип атхандыла. Не этсин энди адам? Къартха къарап къалайда болгъанымы тохташдырыргъа кюрешеме. Артмагъымы ичинде уа аппаратым, бир къалын чырпыла ичинде он бармагъым бла, жерни къазып жютю бичагъым бла, ары букъдурдум аны да, парашютуму да. Юслерин чырпыла, чапыракъла бла да жапдым. Белги салдым алайгъа, деменгили терекни къатында.

Андан сора тебиредим сахар таба, чыракъ жарыкъланы кёз гинжилерим бла илишаннга алып. Аллах сакълады, агъачдан чыкъгъан жеримде немисли сакъчылагъа бетден-бетге туберге аздан къалдым, сахар ичинде

уа – Кърымда мени киши тыярыкъ туююлдю – тынгылы къагъытларым бардыла.

Жетер жериме жетип, сахар къыйырында кесиме керекли юйню къатына барып суюелеме. Ол юйде жашайды бизни тасхачыбыз. Тёгерекге-башха сакъ къарайма. Мен къоркъурча зат эслемедим. Сора арлакьда юйюнден чыкъгъан жерде, къар къорерге къореше тургъан къарт къатынны къатына барып, быллай-быллай адам ол юйде жашаучу эди, анга къонакъгъа келгенме, къаршы жууугъум болады, мында болурму? – деп сордум.

Ол тиширыу къууаннгандан анасына жангыдан туугъанча болду, къаты къучакълап, асыры уппа-чуппа этгенден, жунчутду мени. Излеген юйюню тапханма мен, тасхачы тиширыула уа экиси да юйде жокъ.

Кетеме алайдан. Бир ауукъ замандан къайтама. Тамата тасхачыбыз юйде. Жашыртын сёзлерибизни айтабыз бир бирге. Къучакълашабыз, мурагларыбызны этерик ишибизни ангылатабыз мычымай. Эр киши тасхачыбыз бла барып, мен агъачда букъдуруп кетген затларыбызмы (парашютну уа угъай) алып къайтабыз. Быланы эрттеден бери да хапарлары болмай, бизникиле уллу тынгысызлыкьда тургъанларыны себеби – рациялары бузулуп, анга бир зат да эталмай – душманны юсюнден бек керекли шартланы жыйышдырып, аланы уа кесибизникилеге билдиралмагъандыла. Ала жыйышдыргъан затланы мычымай билдиребиз штабха.

Шахарны душмандан эркин этгинчи турама анда. Республикагъа къайтханымдан сора, кёп да турмай ашырдыла ёмюрюбюзде эсибизде болмагъан жолоучулукьгъа.

– Бизге жашау, жылыу да, жарыкьлыкь да беруучю кюнню кёрсем эди бусагъатда, – деп термиле эдим къарангы вагонда кеси акъылымда, аны таякъларын къыйынлыкь жукъартхан къол аязларым бла сылар эдим, ачы сагъышларымы хорлай, – деп аз айтмагъанма. Кёкге – Аллахха, къарап этеме бирде тилек, билмейме, ол табыныуумдан да болурму магъана? Дуниягъа бийликни Сталин эте эсе, ол хорлагьырма кесин - этген оноун къолдан ычхындырмаз мынафыкъ. «Эшитдирме ол сёзюню кишиге», – деди жашырын ауаз. «Мен анга айтмайма «мынафыкъ», деп, аны оноуна сыйынмагъанлагъа – бизни юйюбюзню къурутханлагъа айтама». Жулдузхан бир кесекге сагъыш этеди.

– Жюрегим кётюрмейди бу къыйынлыкьны – атам ёлген кюн сынагъан азабымы сынап, тёкдюм кёз жашларымы. Тейри, излемейик энди тюзлюк келирин. Не билейим, къачан эсе да бирде заман Тейри эшигин ачармы бизге? Да ахшы умут эски болмайды дейдиле, кёрейик.

– Алийхан, – деди Жулдузхан, – сизни билмейме, биз келген вагонну эшиклери бир бёлек кюнню къаты этилгенлей турду. Аны ичинде чыртда хауа жюрюмей эди. Ийисни кётюралмай тунчукъгъанланы саны жокъ. Ары дери малла ташылгъан вагонла.

Кёчгюнчюлени ашырып баргъан солдатла вагонлада не затла бола тургъанларындан хапарлары жокъ эди. Ёлгенле болдула, сабийле да туудула...

Ауурлугъу болгъан бир тиширыу, сабий табар заманы жетип, амалсызгъа къалгъан сагъатында баш тапкадан тюп тапкагъа тюшюрдюк. Миллет намыс таулу тиширыугъа тауушун чыгъарыргъа эркин этмеди –

тиширыу эринлерин чайнап, жуху кьанга боялды. – Не кьыйынлыкь сынай тура эсе да, тауушун чыгъармады. Сабий тууду, ыннасы кьоюнуна кьысыды аны, анасы уа дуниясын алышды.

Бир башха таулу кьыз а – Гюлнара, кеси керегине чыгъаргъа онгу болмай, кьууугъу атылып ёлген эди. Анга тилеп кюрешгендиле анасы, ыннасы, тенг кьызы да вагонда жабыу артына ёт да, жумушунгу эт деп, унамагъанды, адамладан уялып.

Аны суйген жашы Хыйса да ол вагонда болгъанды, юйюрлери уа башха вагонда.

Адамла бири бири ызларындан ёлдюле, миллет намыс, сый а жеринде.

– Да не этейик, Жулдузхан, – дедим, – мен да келе эдим, кьыралыбыз кьурагъан тузакъны бугъоунда кез жашларым вагонну мешхут ийиси тунчукьдургъан кьангаларын жууа. Сабийлигими сыйыргъан кьыйынлыкь чексиз, умутсуз болгъанын ангылап. – Былайда жетген кишича сёлешгениме Жулдузхандан уялдым. Сора тузлу жилимукъла ачытхан хыкки кезлерими кьара мелте хорлагъан эски кёлек женглерим бла сыйпадым.

– Вагонну эшикleri ачылдыла бир кьайгылы, мудах эртгенликде, – деди Жулдузхан, тамырлары седиреген арыкь, кьансыз кьоллары бла сууланып тургъан жансыз кезлерин сыйпай, – совет солдатланы бизге берген соруулары:

– Ёлгенле бармыдыла?

– Бардыла!

– Мычымай, тышына чыгъарып, кьар тюбюне сугъугъуз.

* * *

Жер юсюнде кез жашла!

Тюш арасында кьычырады миллет.

* * *

– Гюлнара, жашауну жарыгъындан толу эки кезюнго керюп турама. Ала манга суймеклик хапар айтадыла, – деп кеси кеси бла ушакь эте эди Хыйса. – Билемисе сен, тауларыбызны тик жолларында бардым, чатлагъа, кьоллагъа батдым, сен берген ахшы умутум, манга жашау берген арбазыма кьайтарды. Ахшы сагъышла башымы бийлеп, сен атдыргъан сунуп манга кьарайма жарыкь танга.

Вагонну ичи жилиудан толду. Жашла, кьызла, кьартла да жилийдыла. Хыйса уа сант эди. Тура келип, Будаиланы Азретни «Мараучуну хапары» деген поэмасыны биринчи тизгинлерин да айтды, «дерседе устазын ыразы эте»:

*Жашым, тынгылачы сен,
Хапарымы башлайым мен.
Мындан алгъын кеп заман,
Жашау болуучу эди аман...*

Хыйса, ол тизгинледен сора тегерегине кьарады дунияны алас-булас керген кезлери бла. Сора, бир затланы эсине тюшюрюрге кюрешгенча, уллу талгъыр кезлерин кьаты кьысып, уллу чырпа башын энишге бош-

лап, сагъыш этди: «Жазны келгенине, гюлню чакъгъанына кьууана биле эсенг, насыплыса, – деди Хыйса кёзлерин къаты кьысып тургъан халинде. – Суратлау чыгъарманы ниет байлыгъы тутхан магъананы, оюмну унутуп жарамаз».

Бу жашны ким болгъанын билгенле бар эдиле вагонда. Ол сёзлеринден сора уа адамла Хыйсагъа эс буруп тохтадыла. Бу ара шахарда устазлыкъ этген жашды, орус тилден бла литературадан окъутады. Юйюрлери артыкъ аты айтылгъанлагъа саналмай эсе да, аланы киши артха тюртмегенди бир заманда; шуёхлукъларын, тенгликлерин излегендиле. Атасы Исмайыл – колхозда малчы, анасы Мариям – эл бригаданы белгили адамы. Хыйсаны кесинден сора да бир эгечи барды – Асият, элде жашайды, эри Ахмат фронтдады. Ары кетгенли да хапары жокъду.

Хыйса, суйген кьызы ёлгенден сора да, кетмеди бизни вагондан, жетер жерибизге жетгинчи биргебизге болду.

* * *

Черек кьутуруп, жагъаланы ашай барады, олсагъатдагъы жашаудан тюз хапар айтыргъа ашыкъгъанча, суратлау сёзню кючу бла мен да ашыгъама кёчгюнчюлени юсюнден жангы хапар эшитирге, суратлау чыгъармада кёпдюле философия оюмла. Чархынгда къан тамырларынгда да сезедиле ол магъананы. Оюмунг а жюзеди ары-бери. Хар затны да толусунлай сыйындыраллыкъ туйюлсе повестьге. Азретге тюберге хапарына тынгыларгъа алай сюеме, болсада муратыма жеталмайма, къанлы урушда Гитлерни хорлап келген капитан бла ушакъ этерге дегеними киши эшитмесин, кююрле: сен – ким, ол – ким, – дерле.

Германны юсюнден кёп болмай басмадан чыкъгъан бир китапны окъугъанма. Уруш башланганлы уа газетлени кьолумдан тюшюрмегенме.

Эсигиздемиди, Гельголанд айрыкамны юсюнден 1943 жылда «Огонёк» журналда басмаланган статья? Ол огъурсуз жерни хапарын эшитген адамны аркъа жиклери къалтырамай, солууу тыйылмай къаллыкъ туйюлдю. Ол кесини тарых жолунда эки кере да аскер базаны (ол санда бу ахыргъы урушда Гитлерни аскер базасыны арасы болгъанды). Битеу халкълагъа ёлюм жаудургъан аскер сауутланы былайдан ташып болгъандыла фашистле. Ахыр урушда ол жерни огъурсузулгъун айтыргъа окъуна кыйынды. Алайны жер башындан тюп тамыры бла гунч этерге дегенлери да аны ючюн эди. «Мурдар сахар» дейдиле анга.

Биз ол жерни кесинми терслейбиз? Угъай, анда не терслик барды? Халкъда да жокъду терслик, адам къанындан къанмагъанладыла тер! Биз бу урушда жоюлгъанланы санын тохташдыра башлагъанлы айтадыла – Совет Союзну жыйырма миллион адамы, Германияны уа сегиз миллион адамы ёлгенди деп. Ол шартны учуз этерге кюрешген «адамладан» – профессорладан бирлери уа: «Алтынчы ёмюрде тели ауруудан (тифден) жюз миллион адам кьырылгъанын унутмагъыз», – деп сюелгенди.

– Алтынчы ёмюрде адамланы окъ, топ бла кьырмагъандыла, – деп, билимлерине, акъылларына халкъ сукъланган кьауумла уа ол тюрлю гуппегибаш профессорланы тиллери тутулурча жууап бердиле.

Азрет Гельголанд айрыкамда болганды – Гитлер мурдарны дунягъа ёллом келтирирге деп жыйгъан сауут-сабасыны уясын чач-тюк этерге къатышханды.

* * *

Азрет бла теренден терен шагъырей бола баргъаным сайын дунялыкъгъа кезюм бекден бек ачыла барады.

– Азрет, бетингде тамычы къанынг жокъду, – деди аны кере келген шырчачпа, орта жашаулу, кокабаш, ачыкъ аууз, базыкъ шытылы, эринлери да селешген заманында къаралгъан, жарты-къурту тишлерине илине.

Ол алай айтханда, Азрет къолларын умутсуз жайып къойду. Ауузун а ачды жаш, алай тили айланмады – сёз чыкъмады ауузундан. Аллаила айтмасала да, биледи Азрет иги да азып, бети-къуту кетип тургъанын. «Не этейик, ёмюрлюк шуёхладан айырылмакълыкъ уруш жалынына тумаланнгандан башха уа туююдю», – деб а айтды кеси акъылында. Азрет киши жерине келгенли уа жесирле дунясы төрт санын кесип, жалан теммегин къойгъан инсаннга ушап къалгъанды.

– Мени къарындашымдан – халкъ «кийнагъы» Муратдан – хапар айтырынгы тилеп келгенме, – деди ол шырчачпа тиширью, – Муратгым нек къалгъанды анда. – Тиширью кез жашларын тыкыр къол аязы бла сылада. – Тюзлюк ёмюрде да болмагъанды, къайда да онглуланы алгъа тюртген адет жерин таба келгенди...

Къыргъыз гытыны ичин шошлукъ бийледи.

– Жашым, Алийхан, заман сынатхан къайгъыладан бир кесек эркин болур ючюн кекде толгъан айгъа къарай тур, – деген эди бир жол Къазий-хажы, – Кавказ тауланы къалай тауушлукъ жарытханын керлюксе. Саулагъа онг барды ол насыпны жангыдан сынаргъа.

Эски челекни тюбюнден уллу болмагъан терезеден тышына къарадым. Ингир аласында не ай, не кюн кермедим. Артха айланып, ол тиширьюну кезюне къарадым, Азретни уа башындан аягъына. Аны кийимлерин, сыфатын чотха ал деп, ким эсе да манга буюргъан этген сунар эдинг. Олсагъатда халим тюз алай эди.

Юсюнде аскер кийимлери, аякъларында башлы сахтиян чурукълары, – бир жылтырауукъла. Сакъалы ариу жолюнюп, къалын бурма чачы да менме деген жаш сукъланырча ишленип. Аскер-офицер келегини жагъасыны узун боюнуна жетген жерине акъ кисейден къошакъ жагъа тигилипди. Аны жашны сакъалына тирелген жеринде, терлегенден болур эди, узунуна дери аз билинген къара мелте ызлыкъ. Буруну, къашы, кезю Жулдузханлыкъыла, бет сыфаты атасыны эгечине союп къаплагъан кибик ушайды.

Азрет келгенли Жулдузхан да иги да тирилгенди. Алай ол шырчачпа тиширьюну айтханлары аны къанын бузар ючюн къоймадыла. Алай жукъ айтмады. Сабий къызлай халкъ аллында айланган адам, совет аскерни тасхачысы адамны ич дунясын теренден ангылагъан Жулдузхан тиширью куйгенин-бишгенин бизге туура этгенин, уруш бирлени жоюп, бирлени сау-эсен юйлерине ашыргъанын терсге санай эди. Сауланы ёлгенледен къалайлары игиди?!

– Эгечим, – деди Азрет, олтурган жеринден ёрге туруп, ол тиширыуну кьатына барып, онг кьолу бла бетин, башын кезиу сылай, – алыкьа юйюне жыйылмаган кёп халкь барды тышында. Сора кёгюнчюлени аскерчилери, адамларыны кьайдагысын тапмай, бек ауара болуп айланадыла. Сени Муратынг кьолунга сау-эсен келлигине ийнанганлай жаша...

Былайда Азрет, алгын Моллаланы Хутур да биргесине окьуган Абдуллахха урушдан келе Нальчикде тюбегенинде, ол айтхан хапар эсине тюшдю.

– Власть бизге бек ауур борч салганды, – дегенди Абдуллах, – сен да кёп турмай тай мындан, ансы эсингде болмаган кьыйынлыкьга тюберге боллукьса.

Ол кече биз барган юй бек эски журт эди. Узун коридору. Аны бир-бир жерлерини кьангалары чирип, энишге тюшюп, – тешик болуп. Юйню тюбю уа топуракьды. Ким биледи, кьангалары юй эски болгандан сора кетерилген эселе да. Юйню тюбюне кьанга ёмюрде да урулмаган эсе да, биз ангылаган болмады.

Юйню ичинде бир хурулдаган таууш эшитдик. Хуржун чырагыбызны жандырып, кьолгьа алдыкь. Сора чыракь жарыкьны ол хурулдаган таба бурдукь. Бир эски хьбыж ундурукьну юсюнде бауурундан тюшюп жатады биреулен. Тешинмегенди – юсюнде заман иги да онгларын алган аскер кийимлери. Ундурукь аллында кирза чурукьла, уллула – бурунлары да ёрге кьайырылып, Кьызыл жулдузлу бёркю, ким эсе да ол затха чыртда усталыгы болмаган адам ишлерге кюрешген шинтикти юсюнде. Мен ангылагандан, аны жигитлигине сёз жокьду, борбайлы адам болганы ангылашынады. Кьара кьалын чачы уа иги да ёсюпдю.

– Мен Бахсан ауузунда партизан кьауумну командири болуп турган Даниял улу Баширме, бир амалы бар эсе уа, атымы эшитген болурсуз да, – деп негерим арлакьда, мюйюшде болганын кьалтырауукь алып сюелген тиширыуну кьатына барды. – Кимди бу хурулдаган?!

Тиширыу жукь айтмады.

– Мен сорганны ангыладынгмы?

Тиширыу кьолларыны кьалтыраганларын тохтаталмайды.

– Ич отоуда уа адам бармыды? – деп сорду Башир.

– Алан, Абдуллах, бу тиширыу тилсиз болур, баям, – деди Башир, чыракьны жарыгын да, кьарамын да мени таба бура.

Онг кьолум бла шошчукь кьатылдым тиширыуну жингиригине. Ол сол кьолу бла бек хыны сермеди жухум табагьа.

– Тейри, Башир, мында биз излеген оюнла жокьдула, – дедим, кьол аязым бла бетими сылай.

Баям, тиширыуну этгени иги да ётдю Баширге, жукьлаганнга табан жетдирди, ол ушок огьу учхан теркликде узалды жастыкь тюбюне... Алай Башир аны жангьдан ундурукьга бауурундан салыр умут этди. Олсагьатда аскерни Баширни табаны бла сермеп, мындан ары чартлатды. Башир, ёрге секирип туруп, чапды ол адамны юсуне. Мен да болушдум. Башир да, мен да урдукь аны тюпге. Баширни кьолундан чартлаган чыракьны жерден ёрге алдым да, аны жарыгын ундурукьдагы таба бурдум. Ол тиширыу суу кьылычны башыма жетдирди, жыгьылдым,

кёзлеримде жилтинле тепседиле. Тиширыуну урургъа базынмадым. Алай артха уа бек къаты тюртдюм. Ол, тентирей барып, къабыргъагъа хыны тийди. «Чукук а этдирдим, тейри», – дедим ичимден.

Баширге болушдум да, ундурукъдагъын сыртындан салдыкъ, къоллары артха байладыкъ. Чыракъны иги да жууукъ тутуп къарадыкъ жухуна. Узалып, жастыкъ тюбюнден тапанчасын чыгъардыкъ.

– Итлигизни энтта да къоймагъан кёреме, – деди ол, баям, къолларыны ачыгъанларын кётюралмады, бек къылыкъсыз ынычхады. Бир кесек эс тапхандан сора, сизге ышанган Совет власть тюп болмай да иги турады, – деди. – Кёп ахшы адамларыбызны жойдугъуз, сизни кибиклени хаталарындан кёпле бир бирге душман болдула, къыралгъа кёл ашагъанла да алай. Миллетге кёчгюнчюлюк сынаханыгъыз кёлююзге жетмеймиди?!

– Бизни бла аллайла сёлеширге базынган сатхыч, жанынгдан тойгъан болурса, баям, – деди Башир, шытыларын аны бетине чача.

– Мен совет аскерни офицериме, экигизни да уста таныгъан адамма. Бу амалсызгъа къалып сюелген тиширыу мени юйдегимди, башха миллетни адамыды. Урушдан къайтып, журтубузда адамларыбызны тапмагъанымдан сора Люсаны къайдагъысын билип, муну юйюнде тохтагъанма, урушха дери да таний эдик бир бирни. Адамларым къайры кёчгенлерин билсек, Люса да, мен да жолгъа атланырыкъбыз. Мында турургъа берилген болжалым бошалгъанды. Андан айланама, эски-бюскю кийимле кийип, кишиге кёрюнмей. Адамларымы къайда болгъанларын а шуёхларым излейдиле.

– Башир, атамы сылтаусуз тутдургъан кишисе сен.

– Атанг Совет властыны душманы эди, – деди Башир, – кесинг а бандит. Сени излей келгенбиз, мында бугъуп тургъанынгы эшитип. Сауут жюрютюрге не эркинлигинг барды, бандит туююл эсенг?

– Мен Къызыл аскерни офицериме! Алыкъа сауутуму киши сыйырмагъанды. Къолларымы да бошлап, керохуму бери беригиз.

– Сени кибиклени, агъачда бугъуп айланганланы да тутуп, жерлерин тапдырыргъа деп къойгъандыла бизни Орта Азиягъа жибермей. Муну уа бюгюнден арысында кёзюнг кёрлюк туююлдо, – деп Башир керохну ундурукъ аллында шинтикни юсюне салды.

Ол тиширыу, Башир жашау нёгерине куюсюзлюк этип башлагъанын кётюралмай, керохну сермеп, Баширни бла мени илишаннга алып тохтады. Эри Баширден ычхынып, къоллары байланып тургъанлай да, керохну сыйырыргъа кюрешди тиширыудан. Ол кезиуде керох атылып, Баширни ауур жаралы этди. Мычмай тутуп алып кетдиле жашны.

* * *

Бир жашауну минг бети барды дегенлерине ийнанмай тургъанма, ол ат бла роман жазгъынчы. Бу жолгъу иш а бир заманда кетмез акъылымдан – кёчгюнчюлюкню сынагъынчы, сабийлигим кокаланган арбазыбызда сехла къайсы жанындан ачылычуларын окъуна унутдурду Абдуллахны хапары, кимге керек эди ол зорлукъ?! Уруш отундан чыгып, киндик къаны тёгюлген жерине келип, къара журтха къарап къалгъан адамны,

тутдуруп, сюд этдирип, къачан эсе да бирде атасын ашыргъан жолгъа (артха къайтмаз жолгъа) атландыргъанлары ёмюрден ахыргъа адам улу кечмезлик ишди. Анга бу къыйынлыкъланы сынатхан Баширге: «Керти иште къатышмай, ташада бугъуп, хар зат жерин тапханын ангылагъандан сора туурагъа чыгъаргъа кюрешгенсе сен» дерге нек жарамай эди? Ол заманда онглу жанлы болуп сюелирге тынч болады. Итден туугъан итле, санга, сени халкъынга да аманлыкъны излегенлерин кёре тургъанынглай, ташагъа ташайып, баш кечиндире эсенг, къайда сенде адамлыкъ?! «Суратлау сёз ол терен магъаналы, окъдан да ётгюр сёз, кезиуюнде айтылгъан эсе, сен чынтты жазуучуса – деген эди манга эртте бир фахмулу адам. – Миллетни жигит, оюмлу, халкъ ючюн жашагъан, кюрешген адамларын сансыз этип, телисине къычырып айланнганланы юлгюге тутта эсенг, сени суратлау сёзден ангылауунг жокъду, – насыпсызса сен?»

– Тукъумунгу айт, – деди судья тиширыу халкъы кёчгюнчюлюкде кеси Нальчикде тузакъгъа тюшюп тургъан адамгъа.

– Тукъумум Алийладанды.

– Атынгы айт.

– Атым Алийди.

– Атангы аты?

– Атамы аты Бекмырзады.

– Къачан, къайда туугъанса?

– 1922 жылда Кёндеденде туугъанма.

– Къырал властыладан бугъуп нек айланнганынги ачыкъ эт бизге.

Андан сора да органлада ишлегенлеге огъурсуз сауут бла чабып, юслерине ёлюр отун жаудургъанса. Санга, Къызыл аскерни офицерине, урушда орденле, майдалла алгъанды деген документлени ким бергенди бандитге?! Баям, атангы дертин жетдирип акъылда хазырланнганса мурдарлыкъ ишлеге. Ангылашынамыдыла мен айтханла?!

– Мен, жашаугъа кёлкъалдысы болгъан адам туююлме, – деди Алий, – атам ючюн кишиге дерт тутмайма, тюзлюк эртте-кеч болса да, кесин танытырыгъына ийнанам. Сюд ишин бардыргъан отоуну терезесинден ичине къутулгъан кюн жылъуу бетин сылады Алийни. «Къазауатны жолу азапды. Алай бу къыйынлыкъ аны да хорлады», – деди Алий кеси акъылында. Ол судья тиширыугъа эки жютю кёзюн къаратды. Анга ийнануу чырт да жокъду. Ол а эсе болмагъан къырал душманына сюд эте тургъанына кёлю бла бюсюрегенлиги болур, бу насыпны татлылыгъын тюшондеча кёрюп, ёсюмю залдагъыланы барысындан да бийик, къызыл къатапа бла сырланнган артлы шинтиги да алай. Тырнакълары ариу ишленнген, узун бармакълары бла столда къагъытларын ары бла бери терк-терк аудурады, кёксюл-ётгюр кёзлери бла алагъа битеу акъылын бёлюп къарайды. Алий билгенликден, судья тиширыу бу къуллукъгъа дери КГБ-да ишлеп тургъанды.

– Бу адам бизни керти да душманыбыз туююл эсе, менден излеген ёчюгюзге тохтайма, – деди судьяны онг жанында олтургъан эр киши ёкюл нёгерлерине.

– Тютюню тауусулган адам бла демлеширге жарамайды, – деди судьяны сол жанындагы ёкюл. Судья бла ол алгъа селешген бир бирге къарашдыла.

– Сылтаусуз къыйынлыкъгъа тюшген адам тютюнюню бирин ёчюлтюп, экинчисин къабындырып, ауузун аны тютюнюнден толтуруп, ичине тартса, тютюн суусабын къандырады. Сора, терсликни хорлагъан сунуп, терслигин да унутады.

Топла, окъла сызгыргъанларында да, алгъа барыуун тохтатмагъан Алийни жукъ эшитмейди, кёзлери да жукъ кёрмейдиле. Сын къатханлай сызгыргъанларында да, алгъа барыуун тохтатмагъан Алийни къулакълары жукъ эшитмейдиле, кёзлери да жукъ кёрмейдиле. Сын къатханлай сюеледи. Къадар энди анга ышармазына ишексизди. Алай ол оюму окъуна бирде анга къарыу-кюч къошады, кёлсюзлюгюнден бир кесек кенгде болургъа болушады. Ахшы умутсуз жашамакълыкъ адамны жансыз, къансыз тёммеги болгъанын ангылагъандан этеди ол алай.

Алий анга сюд этген тиширыуну сорууларына толу жууап бермей къутлмазлыкъын ангылагъанды.

* * *

– Дуниягъа жаратылгъанлы бири бирин унутдургъан къыйынлыкълагъа тюбер ючюн къалмагъанма. Билеме, менден сора да кёпдюле алайла. Жерни башында бек огъурсуз уруш – Улуу Ата журт уруш – бизни хорламыбыз бла бошалды. Кишини кёлю кюлмесин, анда мени да барды къыйыным.

1922 жылда Кёндедене туугъанма. Атам Бекмырза кеси къыйыны бла жашагъан адам болгъанды, малы, мюкю да жетишимли. Революция къымылдаугъа къошулуп, Совет власть ючюн бек къаты кюрешгенлени санында эди. Алийланы Бекмырза Сергей Миронович Кировха тюбеп, аны бла ушакъ этген революционер эди.

– Аны ким болгъанын билебиз биз, – деди судья, – ол хапарны къой да, кесинги бандитлик ишинги юсюнден айт.

– Тилейме, ишни болушун ахырына дери айтма къоюгъуз. Ёкюлле да тиледиле судьягъа Алийни сёзюню ахырына дери тынгыларгъа сюйгенлерин.

– 1919 жылда 25-чи январьда Деникинни акъ аскерчилери Нальчикни къолгъа этгенлеринде, алагъа къажу кюрешде Алийланы Бекмырза Бетал Калмыковну биргесине болгъанды.

Башханы къоюгъуз, 1918 жылда март айда Киров башчылыкъ этген делегация Ингушетияны Базоркин элине, андан сора уа Осетияны Ольгинск элине баргъанында, душман а, от жаудурууун тохтатмагъан сагъатлада атына минип, Къызыл байракъ да къолунда жел эте, делегацияны аллында баргъанды.

Артда, Совет власть орнатылгъандан сора, социалист къурулушха битеу кючюн, къарыуун, билимин бергенди. Колхоз къурулушха бютюнда кёп къыйын салгъанды. Колхозгъа оноу этген заманында жангылычлары болса керек хапаргъа кёре. Ишлеген адам жангылган да этеди. Мен коммунистме, къыралым бла кишиге бет этерик туююлме. Ол затха мени атам юйретгенди.

* * *

Зоя уа олтурады Алийге сюд этилген залда, кьоллары, башы да бирча кьалтырап. Аллахдан тилек тилерге базынмайды комсомолчу. Аллай кезиуонде кьаты жел келди, жел кесин кьайырып. Ол, Москвада Хорламны байрамында болган адамды. Хорламны Кьызыл Байрагы Кьызыл майданны жагьасында жашауну кьанатлары созулганча созулганларын керген кьызды.

Бююн а бирде Алийни бетин керюрге термиле, аркьасына, желкесине кьарап, тансыгьын алады. Бирде судьягьа аралады кез гинжилери, кьоллары, башы да бирча кьалтырап. Судьяны жулдузлагьа ушагьан кезлери да, оймакьдан уллу болмагьан ауузу да, тырнакьларыны жылтырагьанлары, кьобуз тюеклени басаргьа ишленген бармакьлары да аны кез туурасына обурну сыфатын келтиредиле – кьуллугьуну огьурсулугьу аны сыфатына тюз багьа бичерге онг бермейди.

Зоя, секирип ерге туруп: «Мен комсомолчума, кийим тикген фабриканы комсомол организациясыны секретарыма. Ийнаныгьыз комсомолчуну керти сезюне, бу кьыйынлыкьны юсюнде Алийни тюк тенгли бир терслиги жокьду. Баширни керох бла мен ургьанма, артыкьлыкьны кетюралмай!» – деди. Киши эс бурмады анга.

Зоя энди кермез Алийни – батырлыгьы, жигитлиги, адамлыгьы тау башлагьа тирелген эрин бир заманда да. Аны есдюрген тауну кьабыргьасына кьарай ашырып кюнюн. Ах, кьалай азчыкь жашады ол илячин бла! Бир заманда суху жел тарады Алийни тауну жалкьасын. Зоя, тансыкьлап, таралып кьарарыкь тауну жалкьасын. Зоя анга кьарап, кюйлерин айтыр да, кезлери угьай, жюреги жиляр. Аны атасы есдюроп кетген алма терегине кьарап да жиляр Зоя, тирлигин ол угьай, башхала жыйгьаныны кьыйынлыгьын кетюралмай, жашау толкьунларындан мени да элтигиз Алий болган жерге, деп тилей.

– Кесинги юсюнгден айт хапарны, атанг ким болгьанын санга сормай да билебиз, – деди судьяны онг жанындагьы ёкюл, соргьан сорууна ыразы болуп, залдагьы адамланы барысы да аны акьылына бюсюреген сунуп, тегерегине кьууанып кьарай, уллу кьоллары бла кьара гумхотун сылай.

Кюндюзгю кюнде ашхам кьарангысы кьолгьа алды Алийни. Тегерегине кьарады, кишини таньмайды. Артха бурулуп, Зоягьа кьарады да, танг жарыгьы аулада ол ёсген арбазны угьай, тюзлюкню эшигине кьара кирит такьган махкемени ичин. Анга багьалы эди Зояны сыфаты, юйню ичин огьурлулукьдан толтургьан ийнакь сезю, кьыйынлыкьны кетюрюрге жетишген кючю-кьарыуу. Аны барлыгьы Алийге уллу саугьады. Урушха дери кьабынган эди алагьа соймеклик оту, Бештау шахарда педагогика институтда окьуучу заманларында.

Ариу ышарды Алий Зоягьа кьарап. Ол чакьда терезеден бери кьутулган кюн таякьлары сыладыла Алийни да, Зояны да бетлерин. Аллай кюгле энтта да жокьларла быланы, кьадарлары ёмюрлюк тузакьгьа тюшюп тохтамаса. Гитлерден кьутулган Алий Башир кибиклени зулумлукьларындан да кьуутулур.

– 1922 жылда туугьанымы айтханма, – деди Алий, анга соруу берген ёкюлню кезюне жютю кьарамын бошлай. Школдан сора пединститутха

тюшгенме окъургъа. Атамы тутханларындан сора мени андан къыстагъандыла. Къайда иш тапсам, анда ишлей айланганма, башыма мадар эте. 1941 жылда мени аскерге аладыла. Анда кёп турмагъанымлай, бек ауруп, Грузияда госпитальгъа тюшеме.

– Къызыл аскерге къуллукъ этмез ючюн сылтау излегенсе, – деди биягъы ёкюл.

Судья къатын аны андан ары сёлешдирмеди.

– Сау болуп чыкъгъанымдан сора анда Гори шахарда ючайлыкъ полковой школгъа жибердиле. Сора, сержант этип, Орджоникидзе шахаргъа элтедиле. Ол кюнледе алайдан башланган эди гитлерчилени Кавказдан къыстау. Аскерге олсагъатда алынган жаш адамланы (99-чу стрелковый полк) биз болган жерге келтиредиле, баш борчубуз – аланы аскер усталыкыгъа юйретиудю. Жарым жылдан битеу полкну поезд бла Тамбов шахаргъа ашырдыла, андан а фронтха атланырыкъбыз.

– Кёп ётюрюк затны билгенсе кёлюнгден, – деди биягъы къара жух ёкюл.

– Поезд Сталинградха жетмей тохтады, – деди Алий, ёкюлню айтханын къулакыгъа да алмай. – Солдатла хауагъа тёгюлебиз. Алайда къаты урушлада жоулган адамланы ёлюклерин къушла, къара къаргъала чач-тюк этгенлерине къарагъан бек къыйын, кёплерибиз ачыгъындан жилидыкъ.

Мени, дагыда бир къауум жашны Моршанск шахарда стрелковоминюмёт училищеде окъурубуну тийишли кёрдюле. Урушну къыстау барган заманында бизни анда онтёрт айны юйретдиле, ол кёп заман эди. Уруш бошалгъандан сора да керекдиле къыралны аскерине командирле, бизни ол затха хазырлайдыла дегенле бар эдиле курсантланы араларында. Алай эсде болмай тургъанлай, бизни кичи лейтенантла этип, Белорус фронтха ашырдыла. 628-чи жаяу-аскер полкда взводну командири болама. Польшаны Сувалки шахары фашистледен эркин этилгенден сора Восток Пруссияны чегинде оборонагъа тохтайбыз. Гитлерчиле бизни позициягъа артиллериядан от ачханлай турадыла, кёп адамыбыз ёледи алайда, жарсыугъа. Гитлерчиле бир-бирде агъач къыйырындан ачыкъ талагъа чыгып, бизни власовчула жанлы болургъа чакъыра эдиле, ол аскерге ётерге, Германияны уа жашауун махтай эдиле. Биз ушкок атып тебиресек, артха къача эдиле.

1945 жылда 14-чю январьда алгъа барып башлайбыз. Восток Пруссияны халкъы юйлерин, мюлклерин, малларын... къююп къачадыла, бизни аскер шахаргъа жууукълашханда. Бир-бир юйледе от жагъалада от жана, къазан къайнай тура эди. 15-чи январьда ингирикде бир немис элге кирген жерде тохтайбыз. Аллыбызда бир къара дуппур. Немислиле аны башына ёрлеп, бизге от ачаргъа хазырланып тургъанларын ангылайбыз. Ротаны командири манга быллай буйрукъ береди:

– Приказано выбить врага с безымянной высоты, ваш сигнал для наступления – красная ракета.

– Мы не штрафники, а вы нас посылаете на верную гибель, – дейме.

– Эшитемисиз муну айтханын? – деди биягъы ёкюл. – Командирни буйругъун толтурмазгъа кюрешгенди. Бандит къайда да бандит.

– Сен кьайсы фронтда болгъанса? – деп сорду Алий, гумхотха суд-
тадан эркинлик алып.

– Сени манга соруу берирге эркинлигинг жокъду!

– Приказ командири не обсуждается! – деп кьылыкъсыз ачууланды
ротаны командири.

Бир заманда кьызыл ракета кёкге учду. Ушоккну бир-эки кере кьа-
бындырып, жашлагъа, алгъа, дуппурну кьолгъа этерге деп буйрукъ
береме. Кесим а алларында, жаннган отла юсюбюзге бузча кьуюла-
дыла. Бир заманда жыгъылып, ёрге кьобалмай кьалама. Бир затым да
ачымайды. Кьолум бла узалып, болгъанымы кьармайма, онг бутуму
кьымылдаталмайма. Базыкъ бутума окъ тийип, сюегими ууатып, саным
бир жанына кетип эди. Фашистле уа юсюбюзге от жаудургъанлай ту-
радыла. Тёгерегимде дуня ёлюк, аналарын эсгерип жилигъан жаралы
солдатла. «Ура!» деп кьычырып, алгъа баргъанла да кёп – саула. От-
деленияны командири – азербайджанлы жаш, кьатыма чабып жетди.
Жерге жагып, мени сыртына алды. Сюркелип бир кесек баргъанлай,
тохтап кьалды. (Алийни кёлю толду, сёлешалмай турду бир кесек за-
манны). «Нек тохтадынг?» – десем, сёлешмейди... Анга болур болуп
эди. Алайда мен ёлюрге керек эдим.

Немислиле бизге этерлерин этип бошагъанларындан сора ушкок,
автомат тауушла тохтадыла.

Къаным кёп кетип, эсим ауду.

Билмейме, алайда кьаллай бир заман жатханымы. Артда Вильнюс
шахарда госпитальда уянама.

Бутуму гипсге саладыла. Бир кьауум замандан таякъла бла аз-маз
атлап тебирейме. Бир кюн госпитальны коридорунда, эки буту да кетип,
алаша шинтикчикге олтуруп, кьолларына таянып тургъан жашха эс бу-
рама. Ол а мени взводумдан.

– Санга да бу кюн ол ингирдеми келген эди? – деп сорама.

– Угъай, – деди ол. – Сен айтхан ингирде женгил жаралы болуп
кьутулгъан эдим. Башха сермешде болгъанма былай.

Бек жарсыдым солдат негериме. Бюгюн да кёзюме кёрюннгенлей
турады аны сыфаты.

Артда мени Москвада 3447-чи госпитальгъа кёчюрдюле. Анга
Москваны 2-чи подшипник заводу шефлик этип болгъанды. Андан жаш
кьызчыкъла келип, мени кибик саусузланы кьатларында кёп туруп, ке-
реклисине кьарап, алай кетип тургъандыла.

Ол ингирде бизни ачыкъ ёлюмге нек жиберген болур эдиле, деп кёп
сагъыш этеме. Жууаб а табалмайма.

* * *

Алийге он жылны тутмакълыкъ сынаргъа оноу этдиле. Кёп кьый-
ынлыкъла кёрюп, кёп азап сынап келген таулу жаш энди кесине жарыкъ
танг атмаз, жаз да келмез сунду. Сабийлик кьайтып келмегенча, насып
да келмезине ийнанды. Барындан да бег а терслик тюзлюкню нек хор-
лагъаны кюйдореди аны.

«Сынатма кесинге аллай бир азап, – деди ол ёмюрюнде эшитмеген ауаз. – Насып жырла жырланырыкдыла сен жашагъан юйде, арбазда, сабий ауазла да ол жырлагъа кышула...»

Зоя Къыргызстанга барып, Алийни анасын излеп, табып, анга келинлик этип жашагъанын билсе эди жаш, танг алада чолпан жулдуз кеси ючюн чыкыгъан сунар эди. Не уа Зоя Алийланы Алий – Къызыл Аскерни офицери, урушда этген жигитликлери ючюн «За отвагу», «За боевые заслуги» майдалла бла, Къызыл Жулдуз, Къызыл Байракъ орденле бла сауғаланганын да айтып, Москвагъа бири бири ызларындан жиберген къагъытлары аны юсюнден жангы – тюз оноу этиллигин эшитсе, жыр кибик таза эрттенликге баш урур эди. Артда, Сталин дунясын алышхандан сора, къызыл жағаланы, ол санда Баширни да майдал-чайдалларын да сыйырып, тюрге сугъарыкларын билсе эди, ызы бла атасы Бекмырзаны акъланырыгын да жашауға алгыш эте, насыбы келгенине да къууанып, хар жангы тангга алгыш этер эди бюгюн жерге умутсуз къарап тургъан Алий.

* * *

Кюн батхандан сора Азрет кесин ингирликде алагъа келлик къонакълагъа хазырлады. Бюгюннге дери да эте тургъанды алай. Урушдан къайтханлы анга тюберге суйгенле кепдюле элде – къыргызлысы, таулусу болуп да аны бла ушакъ этерге суймеген барды деп эшитмегенме, тейри. Сау ыйыкъ озду ол келгенли. Алай ишге чыкъ деген жокъду алыкъа. Къапаш бла уа кенешгенди не иш этеригини юсюнден. Мал кютерге, арбачы болуп ишлерге да хазырды Азрет. Аны ол муратына ыразыды Къапаш да.

Азретни эгечлери Кулистан бла Марзият, къарындашы Жюнюс да ол келгинчи ёлгендиле энди жете келген заманларында. Азрет къыйынлыкълагъа бюгюлмезге не бек кюреше эсе да, эгечлери бла къарындашы бюкгендиле муну. Кюню-кече, кечеси – жилиу! Ол зат урушдан сау къайтханына сокъурандырады. Мудах кюй, ынна сарнаууу къулагъына эшитилгенлей турадыла. Бирде урушха къайтмаздан кетгенлеге сукъланады. Аппасы Къазий жокъ къатында аны тохтар чекге жетип тургъан жюрегин жапсарыгъа, атасыны эгечи Жулдузхан да бардан жокъ. Азрет энди анга саулукъ тилейди Аллахдан. Аппасы Къазийни саулай кёралмагъанына бютюн бек кюеди Азрет. Алай ол халкъ аллында кесин таукел тутаргъа кюрешеди.

Мен, суратлау сёзю жалчысы, Азретни, керти адамны, Кавказда къабыргъа къоншубуз, литература жигитге сайлагъанымы себеби: сабий заманымда окъуна аны ётгюрлюгюне бюсюрегенлей, анга сукъланган да этгенлей туруучу эдим. Элибизни кюнлюм таба жанында уллу сууну жагъасында, къыртишли майданда жашла къол таш атып, жыгъышып, чойке ойнап эришселе, Азретни хорлагъанны хазна кёрмегенме. Чариледе да алай. Ёсюмю, агъачыны ишленнгени, бет сыфаты, кийген кийими да бирге алапат келишген чырайлы жаш. Кёншуда Люба деген къыз, адамлыгъына киши шарайып тапмагъан жигит, тюз ниетли, ариу тилли бир жан. Алай анга мени кёзюм бла къараргъа тюшсе, семиз-дырбыз

болгъанына киши даулашырыкъ туююл эди, ауузу да бетине сыйынмагъан жан. Элни кызлары уа тенглигин излегендиле. Баям, аланы сёзюне тынгылата билсе керек, ким не да айтсын, хар затны акылы бла тергеуге алгъан жан эди Люба. Ол кюнлени биринде мени аланы арбаздан орамгъа чыкъгъан жерде уллу сары эрик терекни ауанасына чакъырды да, письмо берди манга, муну Азретге тапдырып деп, тиледи, бу жумушну кишиге айтмазымы да тиледи, иги кесекни тынгылап тургъандан сора. Бетсизлик этдим: ташагъа бугъуп, окъудум аны. Ичи суймекликден толгъан къагъыт. Азретни анга кызгъандым да, письмону жыртым да атдым. Аны жетер жерине тапдыргъанымы бла къалгъанымы сурагъан эди Люба. Айтхан эдим аны тилегин толтургъанымы.

Мени да мудах этди аны олсагъатдагъы хали. Люба бир огъурсуз тюш кёрюп, элгенип уянганча болду. Толу уууртлары алгъа ингилик жагъылгъанча кызардыла, ызы бла уа сап-сары болдула – сапыран ауруу хорлагъан адамны бетича. Бир кесекден ышаргъан да этди. Баям, насыбы алыкъа жолоучу болгъан сунду. Аны къайдагъысын билсе, жюгю ауур болгъанлыкъгъа, аллына чабарыкъ эди. Кесини тилеклерин да бир ненча къатлады ичинден. Ол шош да, сабыр да адам болгъанлыкъгъа, чамгъа, жыргъа да жан салгъан кызды.

Люба, кёчгюнчюлюкню ал кюнлеринде окъуна, неден ауругъанын ким билсин, кечеден тангнга ёлюп кетди. Биз тургъан элде уа ачдан ёлген болмагъанды, кыргъызлыла «къонакъларыбыз» дегенни айтып, бизден аууз къабырлары аямагъандыла. Колхозубуз да – «Орта Азия», ол кыйын заманда окъуна къолайлыладан бирине саналгъанды.

Эл кюйдю-бишди Любагъа. Азрет урушдан къайтхан кюнюнде окъуна соргъанды Любаны кесин, юйюрлерин да. Ёлгенин эшитгенинде: «Къазауатда жоюлгъанларыбызны кыйынлыкълары да тамам эди бизге. Любаны атасы Ахмат, кыралы ючюн киши жеринде – Украинада – жан берди, кызы да киши жеринде тапханды топуракъ юлюшюн. «Атасы кыралы ючюн жоюлгъанды, аны кызын а ол кырал жойгъанды, – деди ичинден Азрет. – Къалай бетсизликди ол!»

Атасына тюбер насыбы Любада болмады; кызына тюбер насыбы Ахматда да болмады. Къалай мурдарлыкъды ол. Кызыны насыбы ючюн киргенди ата къазауатха, кызы да кирди атаны-ананы унутдургъан къазауатха. Экиси да жоюлдула ажымлы – зорлукъ отунда.

Бюгюнню тангым да Кавказдан узакъда атханлыкъгъа, Азретге тюбеп ушакъ этеригим манга жангы жашау берди – жесирликни бузу эрип, кюн тийди бетиме. Жансыз ауазыма жан кирди. Жер а жилийды, кёчгюнчю азабын кётюралмай, къара ырхы будай сабанланы малтап, кёчгюнчюлени кыйынлыкъ малтагъанча. Ой, таланган, Кюнню, Айны жарыгын да мутхуз этгенди ол кыйынлыкъ.

Азрет, жесирле дунясы төрт санын кесип, къуру төммеги къалгъан инсаннга ушайды. Мени бла ушагъын а бир керти тенги бла бардыргъан сунар эдинг.

– Анам мени кёрюрге термиле кетгенди дуниядан, топуракъ юлюшю Кавказда болмагъанына кюе-бише, мында ёлсе, къабыры эки жарыллыгъын айтып. Аппам а, харип, Къазий-хажиде деп атын халкъ ауузунда

жюрютген огъурлу жан. Комендант анга сынатхан артыктыкыгъа къалай тѣзерикме мен?! Къапаш а аллымда тѣрт аякъланып, кечгинлик тилегенди.

– Да не этейик, жашауубуз къаргъышда айтылгъан кибикди, – дедим. – Мен да къалдым, ёлген кюнюмде жилир адамым болмай. Сен, мен айтханны да магъанасы бирди. Кѣчгюнчюле айтхан бушуулу сѣзлени барысы да кеси къулагыбызгъа элия бутагы сынсыгъанча эшитиледиле. Сора, Азрет, не сейир, не тамаша, биз, бери сабийлей тюшгенле, барыбыз да кѣчгюнчюлюкню болургъа керекли иш сунуп тохтагъанбыз.

– Алийхан, мен анга сейир этмейме, – деди Азрет, кесини таматалыгъын юлгюге тута, дунияны къыдырып келген аскер кѣлегини жагъасын онг къолу бла акъыртын сылай, ызы бла уа тап ишленген къалын къара чачын бла андан да къалын къашларын кюзгю аллында таракъ бла тарагъанча, узун бармакълары бла кезиу-кезиу сыйдамлады. – Таудан тигелеп, ёмюрге минмеген поездге минсенг, ёмюрюнде атларын эшитмеген, кѣрмеген жерге келип тюшсенг, – ала бары да бек сейирдиле сабийге. Жесирле ёлюмден эсе жашау бузланы эритген кюрешни сайлап, ёлюмге бой салмауну жолун тутуп, ол жолну барадыла, мен ангылагъандан. Сабийлени андан не хапарлары барды?

Мени сагъыш этдирдиле ол сѣзле. Бюгюн, бу тизгинлени жаза туруп, абаданла, аллай къыйынлыкъда да баш эркинликни жангыдан келлик къууанчны ауазы алагъа кѣкден эшитилгенине ишексиз болуп, тамблагы кюнню иги умутун не ары, не бери керип кюрешселе да, ахшы умутну ёмюрю – узакъ, жесирликни ёмюрю уа къысха болгъанын ангылагъандыла.

– Алийхан, сѣз сѣзню айтдырады дегенлей, урушдан къайтхан кюнюмде Жалал-Абад шахарда таулу болуп бек алгъа Элизатха тюбеп къалама, – деди Азрет. – Ол мени танып, кесин юсюме атды. Бетине ышанлап къарадым. Таныдым Элизатны. Алгъын атлагъаны сайын тал чыбыкълай ийилиучю санлары аугъа тюшген чабакъча къалтырагъанларын сездим. «Баям, саулугъу тюгенген болур», деген акъылгъа келдим. Ол, иги да гуппур болуп, толгъан айгъа ушаучу сыфаты кюннге кюйген топуракъгъа ушап къалгъанды. Бир тийреде ёсгенбиз, окъуп билим алмагъаны аны тенглерини арасында бир кесек бырнак этген эди. Анасы Сакинатны хатасындан школгъа жюрюмеген эди ол. «Заманында жерин табып, юйюрю къурагъандан уллу школ керек туююлдю къызгъа, – дегенди ана. – Мен окъумагъанма да, сенден неда башхаладан аманнга санамайма кесими...»

Дагъыда бар эдиле элде школну жокъламагъан къызла. Элизат колхоз иште – картох, нартюх бахчалада ханс артханда, биченни заманында дырын жыйгъанда, бир тенгине хорлатмагъанды. Аны алай алгъа баргъанына зарланганла да болгъандыла.

Гюняхы кесини болсун, Элизат башха шартларындан ауузуну къатылыгъы бла уа бегирек танылгъанды элге. Эри Муталип, колхозну таматасыны экинчиси болуп, къатыныны кереклисин тапдырып, эсиртген болур эди, баям. Аллай адамгъа – Муталипге окъуна, къаргъыш этсе, не къаты жюрекни да аркъа жиклери къалтырамай къалмагъанды. Муталип аны хурметсизлигине юйренип къалгъан эди, не заманда да хычыуун ышарыуу толу бетине нюр жая.

Муталип, бу кьуллукьгъа тюшгенли ариу тиширыулары ызларындан сюргенден бошамайды деген хапар эди Элизатны анасын шайталлы этген. Ол затла Элизатны намысына да тасха тюшюре эдиле ансы, элде аны кесине жашау нёгерлигин излемезлик жаш жокь эди.

– Тейри, сен да Азрет, – дедим да, терслигими терк окьуна ангылап, терлеген окьуна этдим. – Мени кесинге юйретгенсе да, бир тенгим бла сёлешгенча сёлешип башлагъанма, айып этме.

– Къайгырмаз, энди жетген жаш болгъанса, сени бир татлы тенгиме санагъаныма ишексиз бол. Сен да сана мени кесинги бир керти тенгинге. – Азрет иги кесек заманны тынгылап туруп айтды ол сёзлени.

Олсагъатда аны нени юсюнден сагъыш этгенин ангылагъан къыйын эди. Онг кьолу бла къалын къара къашларын сылады да, ызы бла тютюнню кёп ичгенден иги да саргъалгъан къалакъ тишлери бла жукъа эринлерин ачытхынчы чайнады, азияны адамларыны кёзлерине аз-маз ушагъан кёзлерин да къаты къысды. Аз замандан ол кёзлерин ачды да, мени таба къарап ышарды. Аны сыфатында болгъан огьурлулукь мени саппа-саулай ууучуна сыйындырды. Алайда экинчи кере да ышанлап къарадым Азретге. Олсагъатда кюн таякълары барысы да аны бетине тийген сундум. Алай аны сыфаты кёзню ачып жумгъунчу заманны ичинде сураглап, кьолдан келмезча тюрленди: кёпчюген кёз тюплери да, кирпичкери да бирча къалтырадыла, кьол бармакъларында да эследим ол хални. Къыйынлыкь жюгю башындан басхан Азретни жукъа уууртлары къара моргъа тартдыла. Кенг мангылайын, тап ишленген бурун жанларын да кёзге иги да билинген тер басды. Ол башын ёрге кётюрюп, жютю къарамын манга тиреген сагъатында ангыладым, аны бир терен хапаргъа хазырланнганын. «Кёчгюнчю сабийлени, къартланы ачдан, ёмюрлеринде хапарда айтылып эшитмеген аруудан жоюлуп баргъанларын кётюралмаймы ёлген ёлю болууду офицер, огьесе къазауатда ёлген тенглеринми эсгереди, – дедим кеси акьылымда, Азрет таба кёз къыйырым бла къарай. – Ол манга Байчор улу Мухамматны «Къарачайны къызы» деген жырын жырлатырыкъды, мындан оза эсе. Бир къарачайлы юйюр кесини оналтыжыллыкь къызын – Узифатны – жетмишжыллыкь къазахлы къартха юч пуд нартоухге сатханды. Байчор улуну жыры аны юсюнденди. Огьурсуз жашауну жел чапыракьны сюргенча сюреди, айтып тауусмазча къыйынлыкьлагъа нёгер эте. Ол къыйынлыкькланы унутдурлукь хапармы айтырыкъ сунаса Азрет. Да кёрейим...»

Азрет къыргъыз гытыны ичин мудах къарамы бла аулап чыкъды да, ызы бла хыбыж шинтикге олтуруп, ауур кючсюндю. Кьол аязы бла мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Дагыда бир кесекден ёрге туруп, жол кёл алгъан адамгъа ушады. Мен а жашау талагъан аулакьда ач бёрюню улугъанын эшитдим. «Жилиау этер адамы болмагъан юйюрню чырагъы жанмаз», – дегенди жырчы. Кёчгюнчюледе аллайла азмьдыла: терезесиз, эшиксиз гытыларында къыйынлыкь желини улугъаны бёрю улугъаннга ушагъан. Ёлум хар инсаннга да келлигин ангыламагъаным а сейир туююмюдю?! Алыкьа бизни ызсыз жолла сакьлагъанларына уа ишексизме, – кёплени шашдыргъан къара кюнлени ахырлары къачан

боллукъларын а киши билмейди. Азат жырла айтырла азат дуняда. Алай жесирле жырлары уа жилиамукъ төкгенлей турурла кьууанчлада да.

Къыйынлыкъ сынагъан адам жерни бютюн бек сюеди, кеси жилиаса, ол да жилигъан сунуп. Аны кесим сынадым. Ауур булутла кёкге тырнакклап барадыла. Жерни сууундан къанып. Сора ала кёчгюнчюлеге жилигъан сагъатларында жерни кёз жашлары төгюледиле бизге; бирде эски кийимлерибизни жибитип, аркъа жиклерибизни къалтыратып, бирде кюе-бише тургъан бетлерибизни жуууп, хычыуунлукъ бере. Олсагъатда дунягъа жангъдан туугъанча болабыз. Жайны келгенине къанатлыла бла тенг кьууаннган жаныбыз къанатлыла бла бирге жырлайбыз, дуняда кесибизден насыплы жан жокъ сунуп. Эсимдеди, Кавказда таулары башларын жарытхан ай жарыгы бизни арбазгъа да тигелечюсю. Шёндю аны ауазын эшитгенча да болдум. Ма кьууанч десенг кьууанч! Теири, аны хайырындан башымдан энишге басып тургъан ачы оюмла да эридиле. Алай кесибизге не кёл этдирирге кюрешсек да, ачыу эмегенча чайнай кечиннген жаныбыз дуняны башын къыйынлыкъ басып тургъан сунуп, ашырабыз кюнлерибизни. Шо ол ийнаныулукъ да жапсарады жүреккерибизни кёзге кёрюмеген кёз жашларын.

* * *

Азретни ауазын эшитген сагъатымда ангыладым, сагъышларыма асыры терен батылгъандан, кесими къайдагъымы унутуп тургъанымы. Алайда иги да жунчугъанымы Азрет да сёзди, баям. Кёзюме шох да, оюмлу да къарады, не айтырын ангыладым: «Кьоркъма иги жаш, кюннге къол кётюрген мурдарла да кьурурла дунядан эртте-кеч болса да», – дерик эди ол, бир кесек эс жыйгъандан сора. Тиширыула, зорлукъну ауурлугъун кётюралмай, жаулукъ къанатларын чайнай жашагъанларын Азрет да кёргенди урушдан къайтханлы. Ол айтырыкъ хапар а тенгини юсюнден эди. Элизатха тюбеген сагъатында Муталип кёз туурасына келип къалгъан эди.

– Элизат бла ушакъ этер акъылым алайда аны биргесине кетди, – деди Азрет. – Ол къарамын жерге тиреп турду. Кеси кесине бир затла да шыбырдады. Баям, ол манга: «Муталипни кёрмегенмисе?» – деп сорлукъ болур эди. Аны алай тозурагъанын сау миллет сынагъан къыйынлыкъ бла ёнчеледим. «Къалай ариу жан болуучу эдинг сен, – дедим кесине, эшитдирмей. Поэтибизни бу тизгинлерин письмому ичине салып жибердим бир жол:

*Кёп къарарма, сени эсге тюшюрюп,
Толгъан ай жарытхан Кавказ таулагъа,
Кёп къарарма, сен кёзюме кёрюнюп,
Эрттенликде кюн къакъгъанда алагъа.*

Ол а, окъуй, жаза билмеген адам, мен хыликка этген суннганды. Баям, бу жол да мени бла адамыча сёлеширге къоймагъан ол письмому хатасы болур эди. Ачыуланнган заманында къаргъышны отун жандыргъанлыкъгъа, Муталипге термилгени ачыкъ эди. «Халкъ юйюне келгенде, къайда къалдынг Муталип? Атам айтыучу Апсатыны къызы Байдыматмы

жойду сени, Бийнөгерни жойганча, огъесе кьолгъаьмы этди, сени менден айырып? Азмы кюрешдик, уугъа жюрюгенинги тохтат, деп, ол иги иш болмагъанын айтып. Угъай, сант эте турама, Гитлерни башкеслерими жойдула сени? Къайда эсенг да, аллынга къарап тургъанымы унутма» Элизат кеси кесине шыбырдай эди, менден арлакъгъа тайып. – «Сау болгъанынги уа билеме, бусагъатда ауазынги эшите турама. Письмоларынги къайтарып, къайтарып окъуйма. Аллай сагъатлада жашынг – алтыжыллыкъ Жамал, къызынг – тёртжыллыкъ Рая, къалай суйюп, къалай къууанып тынгылайдыла манга. Ариу сёзюнг, тансыкъ къагъытынг да саугъа манга, – жашаууму узайтхан саугъала. Къалай аманды жангызлыкъ. Кёп сёз – оюмсуз сёз, сылыкъ сёз болгъанын да ангылагъанма сен кетгенли. Кавказда кесим жангыз суу жагъагъа барып, ол сен уллу ташны юсюне ёрлеп, тау сууну ёшюн уруш эте келгенине къарап: «Элизат, ол толкъунлагъа эс бур, кеслерин ары-бери къалай атадыла жаллыдан къутулургъа кюрешген кийик жаныуар кибик, дегенинги да эсгериую эдим. Энди уа сен да жокъ, Кавказ да жокъ.

Бир жол а сабийлени да алып бардым агъачха дугъум жъяргъа. Анда жай кюн шош эди, жаланда азат желчик сылай эди бетибизни, ол кимге эсе да эришгенча, къачан эсе да бирде сен сылаучу зыбыр чачымы берчи къолум бла сыладым. Къалай хычыуун эди ол – сен къатымда сюелген суннганым. Мында уа Кавказны жаланда эсгериулерибизде сакълайбыз, – аны чокъуракъ суулары таудан саркъгъан чакъ кёзюбюзге кёрюннгенлей турады. «Ауругъан жерден кьол кетмейди», – деп таулу бош айтмагъанды. Эсингдемиди, ол суула башланган жерлеге ёрлерге умут этиучюбюз, хар нени да башланган жери сейирди деп, суймеклигибизни башланганын ол зат бла тенглешдирип...»

Элизат сагъышларындан къутулду да, башын ёрге кётюрюп, бу жол битеу къарамын манга бурду. Нек этгеними билмейме, Элизатны кёзюне андан да жоюно къарадым, аз-маз ышаргъан да этип.

Элизатны мудах бети алай сууукъсурады, тиширыу кесин буз къауданнга тюшюп къалгъан сунду. Жашау энди анга ёмюрде да этмез алгъыш. Аны келирин тилегенден а не магъана, киши жерини жели учургъан букъусу, къуму солууун тыйып тургъанда.

Азретни хапарына тынгылагъан чакъда суратлау сёзюм да къыйынлыкъ жанлыды: жер жияй эсе, Элизатны эри урушдан къайтмай, сабийлерин, ахлуларын, тенглерин жиятды эсе, жашау бла ёллом демлеше эселе, къайсы жанлы болсун суратлау сёз, экисин да тюз болушунлай кёргозтсюн. Кючно-къарыуу сыйыннгысыз болгъанмы хорлар дейсиз аллай кезиуде. Келигиз, хорламны тюзлюкге берейик! Ниет кюч адамланы жойгъан уруш сауутундан эсе кючлю болгъанын да унутмайыкъ.

– Бирде, – дейди Азрет, – Элизатны кёзюне танг жарыгъы жарытхан тау тёпелери кёрюне эдиле. Анда кийик ууда айланьучу Муталип да сау болгъанына Элизатны ийнандырыргъа кюрешип, тау тёппесинде эрттен жарыгъын сабийлерини аналарына хапарчы этди.

Алай таулуласыз жашагъан таулагъа ёрлеген жаш къайдагъысын унутду бир заманда. «Элизат, сенден узакъда болгъанлыгъыма кёрюп турама сени, ауазынги эшитеме», – деп къычырды. Аны ауазын Элизат да эшитди, кесин а кёрмеди – бек узакъ эди аралары.

* * *

Мен Азрет жаш заманында литературага кёл салганын эшитип, бек сейир этдим. Китап жазып, агымы айтдырлыкыма деп угъай, отузунчу жыллада хапар, жыр жазарга кюрешгенле кёп болгандыла миллетде, Азрет а ангыларга суйгенди суратлау сёзю магъанасын. Тау тилде чыкыгъан газетни кыйматын ангылатханды фермада малчылагъа. Эсеп жюрюте эди ол анда. Окъууу жетишип угъай, андан билимли адам (тёрт класс) хазна болмагъанындан хыйсап этип, андан буюргандыла ол борчну анга.

Жыл саны сексеннге жетген Сейид, кьоща сюрючю Азретни кезиулю ушакъларындан биринде: «Биз айтханны сен ангыламайса, сен айтханны уа биз ангыламайбыз, – дегенди. – Тохтамай айтасыз – кечеге бла кюннге бир литр сют тийишлиди сизге деп, ол литр дегенигизге ненча челек киргенине уа жууап жокъ», – дегенди Азрет кезиулю ушагъын жарты-кьурту бошагъан заманында. Ол соруугъа Азрет да бералмады жууап.

Баям, большевиклени арасында бир бирге билеклик этгенле алай кёп болмаз эдиле, окъуулу, этер ишин, тутхан ниетин иги ангылагъанла жокъну орунунда.

Мен Кавказга келгенден сора «Къызыл Элбрус» деген район газетни эртте – урушха дери, чыкыгъан заманларына къарай келип, бир шартха энчи магъана бергенме. Анда: «Мен китап окъургъа суюме», деген жазыугъа тирелеме. Ол тизгинлени жазгъан Къазий-хажини туудугъу Азретди, бюгюн мени повестими баш жигитлеринден бири. Баям, Азрет ол жазыуун унутхан болур. Архивледен кёп зат тапханма. Алай аланы тышына чыгъарыргъа эркин туююлме.

«Къызыл Элбрус» газетде Геляланы Рамазанны «Къанлы къалым» деген пьесасына кёре салынган оюнну юсюнден жазылгъан тизгинлени да окъуйма анда. Беш классдан ары окъумагъан Азрет жазады аны. «Рамазан Геляевни пьесасы бир угъай, кёп затны юсюнден хапар айтады бизге. Миллет адетлени юслеринден адамланы ангылаулары, оюмлары бирча болмагъанларын, келишмеулук да адай. Керти суймекликге бугъоу салгъан эски, чириген адетле алай кёплени сагъыш этдирмейдиле. Бу оюннга къарагъан адам жашауну озгъан заманын бла бюгюнню халин бири биринден айырыргъа, кертиликни, тюзлюкню ангыларга кюрешеди».

Азретни бу тизгинлерине эртте, кёчгюнчюлюкде болгъан заманыбызда тюбесем, билимим, акъылым жетишип, бюгюнню оюму айталлык туююл эдим, жашлыкъдан тышында да Азретни юсюнден хапар айтырча шартла да манга белгисиз эдиле. Бюгюн а къаялагъа кюн тийгенча, элпекди суратлау сёзге аякъ бюкдюрлюк шартла. Мудах этген, жүреклени кюйдюрген эсгериле да. Кесибизге не кёл этдирирге кюрешсек да, ачыу чайнай бишген жаныбыз дунияны башын кыйынлыкъ басханлай тургъан сунуп ашыргъанбыз кюнлерибизни киши жериде. Ол ийнаныулукъ да жапсара эди бирде, сур жашауну талкъысы ийлеген жалаанда биз болмагъаныбызга бир кесек кёл этдирип.

* * *

Биз – Азрет бла мен – барыр жерибизге ингир алагъа жетдик. Ауруу борбайдан алгъан Мисирхан ол ауруу анга игилик этмезине ишексиз эди. Ёлюм жууукълашханын ангылагъан тиширыугъа бир зат да кёл этдирмейди. Ол Кавказда бизни къаршы къоншубуз эди. Мисирхан мени кёзюме ышанлап къарагъанлай турду, эшикден киргенимде, танымагъанлыкъ этди, Азретни уа ол урушха кетгенли биринчи кере кёреди, аскер кийимлери болгъан адамдан бир кесек буюкъгъанын окъуна сездик. Къыйынлыкъны юсюнден айтыргъа, зауукълу заманларын эсгерирге да жокъ онгу. Ол дуниядагъы адамларына: тамата къызы – Кулизаргъа, экинчиси – Кериматха, кичиси – Нюрханнга, жангыз Акогъа тюберигине уа къууанады. Ала къыргъыз элинде ёлгендиле бири бири ызларындан юч айны ичинде. Элизатны анасыды Мисирхан. Алты сабийинден Элизат бла Хашим къалгъандыла. Азрет арбазгъа чыкъды да, кёп турмай къайтды юйге, ол энтта да сауузну кёрюрге сюйдю. Урушда киеуюн кёргенин, ол сау-эсен болгъанын, юйге келлигин айтырыкъды, ётюрюкню келишдирирге базынса. Ол оюмгъа келген сагъатында къулагъына къар юзюлген, тау оюлгъан тауушла эшитиледиле, алай Муталипни хапарын айтып тебиреген сагъатында тау да, жер да анга кюч-къарыу берликлерине уа ишексизди.

Бушууну юсюнде кёл кенгдиргенле боладыла, кёзбау сёз да эшитиледи. Къалай ауурду аман хапарны жюгю, кёзню жумуп ачхынчы заманын ичинде Муталип Азретге къол узатханы бла дуниясын алышханы тенг болдула. «Муталип!» – деп къычыргъан эди кеси да, ауур жаралы болуп, ёлюмню бла жашауну арасында дуния азабын сынай тургъанлай. Бу дунияда къыйынлыкъ, бушуу сынамагъан да жокъ. Муталип ёлген кюн Азрет жангызлыкъ къыйынлыгъын сынагъанды – ёмюрде да унутулмазлыкъ кюн эди ол. Жай чилледе къыш сууугъу къалтыратды аны. Муталип жансыз къолун Азретге узатып, болушлукъ тилегенди. Прометей бизге берген отну жомагъына сейир этди Азрет. Нек жылытмайды бюгюн ол аны? Жашаргъа деп тууа эсе хар ким, нек кетедиле эрле жашлай, кеслери жандыргъан отда жанып?»

– Муталип бла мен душман бла бетден-бетге 1941 жылда ноябрь айны ал кюнлеринде 46-чы энчи лыжа батальонну къауумунда тюбеген эдик, – деп эсгереди Азрет, – Волхов черекни онг жагъасында бир гитче элчикде. Ол элни душмандан эркин этерге буйрукъ алабыз. Анда сау батальоннга жууукъ гитлерчи болгъанын билебиз. Биз, лыжачыла, элни сол жанындан чабыууллукъ этебиз, онг жанындан а Сибирьден келген дивизияны аскерчилери чабадыла. Фашистледен онглу болабыз, ала жаралыларын, сауутларын да къоюп къачадыла.

Ол сермешде Муталип таза эрлигин кёргюзтеди. Несин айтаса, адамлыгъы, жигитлиги бла да кёплеге юлгю эди – хар сермешден хорлау бла чыгъып тургъанды. Ол жолгъу сермешде уа ... Азретни кёлю толду.

* * *

Азрет тамбладан озмай ишге жюрюрюкдю – фермада саулукъ ийнеклеге къарарыкъды. Урушда къан тёгюп келген жашха алайдан онглу жер

болмагъанын ангылатхандыла колхозгъа оноу этген адамла. Ала фронт-чугъа эс тапдырыр жанлы болгъанларын ангылагъанды алай бла кьутулургъа кюреше болур. Азретден кьоркьгъанданмы, огъесе анга оноу этгенледенми, байрым аны кѣмсюн. Къартха кьол кѣтюрсенини юсюнден киши тарыкъмагъанына уа кьууанады. Къапаш да бек сыгъады Азретден. Анга тюбегени сайын кѣзчюклери арталлыда жабылып къаладыла, бетинде тюрлениу а эсленмейди – къап-къаралай турады хар заманда да, тууар бауур уюгъан халгъа келгенлей. Азретни да сорма, комендантха кьыл чайнауу тынчлыгъын алгъанлай турады. Анга жер къапдыргъынчы тынчайырыкъ тьойюлдо. Отдан чыгъып, ѳртеннге киргенлей боллугъун да биле тургъанлай да кесини ол оюмундан таймайды. Да юч-тѳрт жылны кьырал ючюн къан тѳгюп келген жаш дуниясын халкъгъа кьуллукъ эте ашыргъан аппасына кьол кѣтюрген бетсиз комендантха къалай кечип кьойсун?! Гитлер да Гитлер, комендант да Гитлер. Башха ат атаргъа онг жокъду анга.

Комендант кьуллукъ этген отоу кьоншу элде – Матросовада колхозну правлени орналгъан юйню сол мьуюшюнде бир гитче ышыкъда орна-лыпды. Азрет, жашыртын барып, аны олтургъан жеринде буууп кетсе, киши кѳрлюк тьойюлдо. Жаш ары эки-юч кере да жашыртын барып, ол затны хыйсаплап къайтханды.

«Комендантны керегин бергенлигиме манга киши тутмакълыкъ сынатырыкъ тьойюлдо, – деди Азрет кеси акьылында. – Не ючюн тутарыкъдыла мени? Аппам, инсан урушну солдаты, коммунист, жашлары, киеую Махмут герман урушдан къайтмагъан адамны къан жухлу этген итге къалай кечип кьояйыкъ?!»

Бир тюрлю даулашсыз, Азретни чамланнганын сезгенлей жашайды комендант, кабинетинден чыкъса, кеси ауанасындан кьоркьуп, тѳгерегине сакъ къарай, онг кьолу керох сабына жабышханлай. Ол ауана уа аны ызындан айланганлай турады.

Къайсы агъач уста ишлеген эсе да, кабинетинде бир гитче шинтик-чик, столчугъу да андан онглу тьойюл. Аны юсюнде эски къара телефон аппарат, сора къагъытла, баям, алада кѣчгюнчюлени тизмелери болур.

Тейри, Азрет бош батырчыкъ болургъа кюрешеди ансы, урушдан ѳшюнюн орденледен бла майдалладан толтуруп къайтхан эсе да, аны миллетине айтыллыгъы бирди – бандит, адам къанын ичгенле, башкесле! Дагъыда ол сѣзлеге да кьошарла дуня бла бир зат. Аны да биле тургъанлай, оюнла кѳргюзтюрге керекмиди? Ол оюнла фашист огъундан да уллу азап сынатырыкъдыла Азретге. Ол кьолгъа тьюссе, кесин ариулаяллыкъ тьойюлдо. Къызыл жагъаладан менме деген кьырал кьуллукъчула да кьутулалмагъандыла.

Къазий-хажини туудугъу комендантха аман кюн келтирирге хазырланнганын кишиге айтагъанды. Ким биледи, бир керти адиме бла кенгеше, «От бла ойнама!» дерге да болур эди. Баям, алыкъа ол оюмун кишиге айтмагъаны игиди – айтылгъан сѣз эшитилген этеди.

* * *

Комендант Азрет ишлеген жерге барды бир кюн. Фермада хал бла шагъырей болургъа сыйгенин ангылатды малчылагъа. Аны тынгысыз этген, бек биринчиден, Азрет аны юсюнден тутхан ниетди. Бу ишни анга киши айтмагъанды, кесилиги бла сезгенлей турады. Фермада Азретден сора да бардыла таулула: ийнек сауучула – эгечле Мусаланы Разият бла Зулийха, Исмайылланы Халимат, бузоучу Къубадийланы Мазан.

– Азрет, сени бла жашыртын ушакъ этерге сюеме, – деди комендант, тегерекге-башха айлана келип, онг къолу бла таулу жашны аркъасын сылай. Ол айтыр сёзюне, сорур соруууна эрттеден хазырланганлыкъга, Азретни къатына баргъанлай, тили тутулуп къалды. Ол таулу жашны къатында агъач салкъынында кюнню кёзюн кёрюрге термиле ёсген зыгытха ушай эди. Азрет деменгили, борбайлы, Кавказда Хаймаша жайлыгъында тенглери бла ёчешип, жерленген ажирни тюбюне кирип, ёрге кётюрюп, тёрт аягъын жерден айыргъан уланды.

– Николай Фёдорович, не жумушунг барды манга? – деп Азрет аны башындан энишге къарады. – Азрет аны атын бла атасыны атын бирге тийишдирип айтханына жан кирди, фронтчу андан къоркъгъан, юркген этген сунду.

– Мында ишинге ыразымыса? Угъай эсенг, башха жер излейик. Алай терк тюбемейбиз бирге, былайда жашауну юсюнден да ушакъ этейик. Сезип турама манга кёл ашагъанынгы... Комендант картузун тешип къолуна алды, мангъылайыны терлегенин къол аязы бла сюртдю. – Сени аппангы юсюнде менде терслик жокъду. Къапаш шагъатымды, кеси мени урама деп, таягъы бла керилгенлей жыгъылып, жерге бир къылыкъсыз тийген эди. Аны къызы да кёргенди ол ишни. Мен атамы атасы кибики кишиге къалай къол кётюрюр эдим? Мен адамла сунганча кюйсюз тюйюлме.

– Сабий хапарла айтгаса, Николай Фёдорович! – деди Азрет, ауазын иги да кётюрюп, кёзлери, кирпиклери да бирча «жюрексинип». Комендант амалсыз хал алып, гинжини башындан уллу болмагъан башын къалтырай тургъан топал къолчуклары бла кезиу сылай. Азрет а, аны къолларыны къалтырагъанларына бла азияны адамыны кёзлерине ушагъан кёзчюклерини ачылгъанларына бла жабылгъанларына эс бура, кёл кенгирди.

– Мени шагъатларым бардыла.

– Алайда Къапашдан бла сенден сора адам болмагъанды. Ким шагъатлыкъ этерикди санга? Жалгъан шагъатламы тапханса?

– Кесинге да, манга да уллу палах этерге айланаса... Мен къутулурма, сен а – угъай. – Ол сёзлени айтхандан сора комендантха бир кесек жан кирди, кеси айтханны кертилин кеси кёзю бла кёре тургъанча.

– Мен сени жаныр орунуна сенми жаныйс?

– Ишни болушун ангылатама.

– Тюк тенгли бир хатасы болмагъан къартны ауузун, бурунун къанга бояргъа ким эркинлик берген эди санга? Сен мурдарса, мени аппамы ёлтюрген мурдар!

– Жалгъан дау санга игилик этмез. – Ауазы кючден чыгъа айтды комендант ол сёзлени.

Азрет ёсюмю аны кѣкюрек кьангасындан ёрге озмагъан комендантны ёшюню бла иги да кьатылды да, аны бияры чартлатды. Ол фермагъа кирген жерде зехлеге кьатыш-кьутуш жыгъылды. Фермада ишлеген таулу кьызла чабып жетдиле алайгъа.

– Юйюнгю кьурутдунг, Азрет! – деп ала бирден бирге алып кьаты сѣлешдиле.

Николай Фѣдорович а, ёрге кѣтюрюлюп, юсюн-башын кьагъаргъа кьурешди. Кьызла да болушдула анга. Аланы ол ишлерин жаратмады Азрет.

Комендант мотоциклине от алдырып, анга минип, алайдан мычымай думп болду.

Кьызыл жагъала Азретни мычымай жокъларыкъларына ишексиздиле фермадагъыла. Олсагъатда, Азретге кьайгъы этгенча, бир кьаты жел да жетди, орамны букъусун кѣкге кѣтюре. Аны тауушу юйню ичиндегиле эшитилип турады. Малчыла жашагъан отоуну терезечигини мияласыны баш табасында жарылгъан атылды да, жел юйню ичине ёшюн уруп, андагъыланы иги да тынгысыз этип тебиреди. Ингир кьарангысына дери табийгъатны ол хали тюрленмеди. Терезени мияласы сыннган жери атылды да, жел юйню ичине ёшюн уруп, андыгъыланы иги да тынгысыз этди. Терезеден жел кьатыш кирген кьум эшик артында сюзюлюрге салыннган сууну бютюнда бедишлик этди. Орамыны онг жагъасы бла элни башындан аягъына дери созулгъан илипинни ичин толтуруп саркыгъан суудан челек бла алып, ол сюзюлюп, кири тюбюне чѣкгенден сора аш да аны бла этедиле, ичген да алай элни жамауаты, алайда ферманы адамлары да. Ол суу илипиннге мамукъ бахчаны сугъаргъан чакъда келип кьуюлады. Ол бахчагъа уа адамны чархына уллу хата келтирген семиртгичле чачыладыла. Азрет алыкъа ауруу кьыйынлыгъындан кьутулмагъан Жулдузханны кѣлюн алып мадарны излейди кеси акъылында. Сау сагъатлыкъ жол жюрюп, кьоншу элде кьуюдан таза суу алып кьайтырыкъды. Ол а юйюрге уллу саугъады. Эринген а этерик тьююлдю.

* * *

Комендант мотоциклине от алдырып, анга минип, артха кьарамай ташайды алайдан. Олсагъатда аны кѣзюне бир зат кѣрюнмейди: кюн да тутулгъанды, ай да чыкмайды, солургъа хауа да жетишмейди. Эндиге дери кѣрюучю кеси ауанасын да кѣрмейди аллында. Башханы кьой, мотоциклети орамны толтургъан букъуну окъуна сезмейди. Бусагъатда аны акъылында не зат болгъанын билген кьыйынды – бизге белгили тьююлдю ол. Бир заманда шайтан жел, мамукъ бахчадан кьутулуп, Николай Фѣдоровични сермеди. Кѣзбаусуз керти сѣз – ол комендантны мотоциклети кьатыш кѣкге алып кетерге аздан кьалды. Ол заманда да комендант кѣзлерин кьаты кьысып, алгъа баргъанлай турду. Энди махкемесине жетерге кѣп кьалмагъанды. Не сейир, не тамаша, эсде болмагъан иште тьубеди Николай Фѣдорович: кѣк кьюкюреди, элия бутакълары кюнню жарыгъын хорладыла. Комендантны бетине тийген суху жауун аны акъылдан шашдырыгъа жетишдирди. Кюн кьызыу тийип тургъанлай жауун кьайдан чыкъды?! Кѣк да кьюкюремейди, элия бутакълары да чартламайдыла, жауун да жокъ. Комендант мотоциклин тохтатыр мурат

этди. Алай олсагъатда элни орамыны орта сомун алып келген трактор бла комендантны мотоцикли алай кылыкъсыз кыагышдыла – мотоцикл бушто болду да кылды. Кесин а тракторну тюбюнден кючден чыгъардыла олсагъатда алайгъа жетген адамла, мамукъ бахчада ишлей тургъанла эдиле аланы кёбюсю.

Тракторчуну, Хашимни кюню кюе батды. Жаны саулай жаханымге ашырлыкъдыла аны. Кишиге тюк тенгли бир хатасы жетмеген жашны жолу тауусулду. Къарындашы саулукъда жашауу кыйматсыз болмазлыгына ийнанып тургъан Элизатны кюню – къарангы, кечеси айсыз, жулдузсуз болдула. Даулашып, демлешип къутулургъа мадар жокъ: Хашим кёчюнчю халкъланы кыанлы жауларын билип, иш этип ёлтюргенди. «Угъай-угъай, ётюрюкдю ол», – деп сюел, ким ийнанырыкъды санга?!

Бу ишден алыкъа Азретни хапары жокъду. Ким биледи, комендант махкемесине Азретни юсюнден кыагыт жарашдырыгъа ашыкъды эсе да. Бу ишни не бла бошаллыкъын фермада таулу кызыла дурус биледиле. Азрет а угъай, ол, комендант андан сыгъып къачхан сунуп, кеси кесине ыразы болгъанлай турады. Табийгъатны ауазына ийнанган адамды Азрет, алай комендант аманлыкъны хар атламындан туудурлугъуна уа угъай. Къулийланы Къайсынны кёрген, аны ауазына тынгылагъан адам – Азрет, ол заманланы эсгерсе, тюш кёрген сунуп, хар затны да, къайдагысын да унутуп, Кавказгъа атланады. Узакъда, акъ тауланы этеклеринде, кёк гелеуге сыртындан тюшюп, жюрегини ургъан тауушуна тынгылайды. Анасы, атасы, аппасы да сау, муну саугъа кьоллу этиучю киеу Махмут да сау. Школда чач эшмесинден тутуп тартыучу сийген кызы да партада къатында олтуруп. Ол чакъда бир деп бир таууш эшитилмейди анга. Кыабыргъа къоншулары ийнеклерин сюрюуге даууру бла кыстаучу Жамий да хапарсызды олсагъатда. Жамий дуниясын эртте алышханындан а хапары жокъду Азретни. Нек эсе да, уруш башланып, эки ай озгъандан сора военкоматха уяла-буюгъа кирген кюнюн да эсгерди Азрет. «Ормай-сормай кирип келгеним ючюн айып этмегиз», – деди Азрет военкомгъа – сарычач, акъбет, къаштуй, ортабойлу борбайлы оруслу жашха.

– Сен кимсе, нек келгенсе, терк айт, омакъ сёзлеге тынгылай туур-гъа заманым жокъду.

– Мен Кыазий-хажини туудугъу Азретме. Урушха барыргъа сюеме.

– Орамда сант эте айланган сабийлени урушха ашырыргъа деп олтурмайбыз былайда! – Азрет жунчуду, военком аз ышарды.

– Мен сабий туююлме... жыл саным жетгенди.

– Урушха барлыкъынгы юсюнден ким бла кенгешгенсе?

– Киши бла да угъай.

– Сени бла бир классда окъугъан Таубийланы Тамара, урушха барып ючюн ётюрюк кыагытла жарашдырып айланганынгы айтханды манга. Ма кыагыты.

– Ётюрюкдю аны айтханы. Мен школгъа он жылым болуп баргъанма. Быйыл сегиз классны бошагъанма. – Азрет кеси акъылында Тамарагъа чамланды.

Военком бир кесек шош болду, Азрет да.

Жукъу арасындача, сант эте тургъан Азрет кезлерин ачды да, мычмай Кавказдан Къыргъызстаннга тюшдю. Тамараны ауазын эшитди. Азретни тилеги бла аны атасыны эгечи Жулдузхан фронтха жазгъан письмода айтылгъан хапарны эсине тюшюрдю.

«...Азрет, бизни халкъ сынагъан къыйынлыкъны сурама. Кечеден тангнга бизни Кавказдан кечюрдюле. Кимибиз Къазахстаннга, кимибиз Къыргъызстаннга келип тюшгенбиз. Эшитемисе, совет солдатла, танг атмай элибизни тегерегин алып, терезелерибизни, эшиклерибизни туююп, барыбызгъа да ёлюм излегенлерин ангылатадыла. Битеу халкъ тышына къюлабыз. «Сизни мындан кечюрген этебиз. Тебирегиз жолгъа! – деп къычырадыла аскерчиле. – Къолугъузгъа не алала эсегиз да, ол сизникиди».

Олсагъатда къартларыбыз бу артыкълыкны кетюралмай сынагъан азапны соргъан окъуна этме. Тамаралары уа кимден да бек жунчугъандыла: эр киши болушлукълары жокъ, аналары Лиуаза, Тамара, кичи эгечи Света бир тар отоучукъда ёлмей, къалмай жашап турдула. Жауун жауса, ичи кёл болуп къала эди ала тургъан гытыны. Сабийлеге бир зат мажарама деп, базаргъа барып, Кавказдан кёлтирген адам кёзю къарар кийим, жюзюк, сыргъа табылгъанны да сатып, аланы багъаларына аууз къабын келтирип турдум. Тамаралагъа да юлюш чыгъара, къолумдан келгенича. Бир эрттенликде Тамаралары бла къабыргъа къоншуда жашагъан къыргъызлы къатын – Бубайда-эже, бизге келди да къычырыгъы кёкге бара, сёзюн кючден ангылата, айтды:

– Къазий-ака, Лиуазаны юйюрюне аман кюн келгенди! Андан сора жукъ айталмады ол тиширыу.

Атам да, мен да, дагъыда ол тийреде табылгъан къыргъыз, таулу да бардыкъ Тамаралары жашагъан юйге... Азрет, андан арысын сорма. Ючюсюн да элтип, бир къабырда асырадыкъ.

Азрет, сюелген жеринден ары-бери тепмей, жерге олтуруп къалды. Эки бутун кесине шинтик этерге, кюрешди къыргъызлыланы эниклеп. Болалмады. Шинжили терек бутакъ жырты къыйынлыкъланы хорларгъа кюрешген кюрегин. Бир кесекден ууалгъан санларын терк къымылдатыргъа кюрешип, кетюрюлдю ёрге. Аркъасын – кенг жауурунларын ферманы топуракъ баш юйюню къабыргъасына берип, сагъышлы сюелди. Кавказда эрттенликде кюнню алтын кёзю тау башладан ёзен таба тигелей келиучюсюн да жокълады бир кесек заманнга. «Аманлыкъны сюрген ол ишге юйренчек болуп къала болур, баям». Азрет ол сёзлени не хыйсапдан айтханын кеси ангылатды: «Салих Кавказда отузунчу жыллада кеп адамны жойдургъанды органлада ишлеп, урушдан къайтханлы эшитеме мында да ол къылыгъын къоймагъанды, деп. Кюндюзгю кюнде, дуния къаппа-къарангы болуп къалгъан сагъатда уа, бир затны юсюнден да сагъыш эталмады. «Неди бу иш?» – деб а айтды, эки кёзю жукъ кёрмей къалгъанларында.

* * *

Аппабыз – Къазий-хажи, къартлыкъны хапарын айтып башласа, кёзден, къулакъдан тынганлагъа жарсыгъанды. Мен да жарсыдым-кюйдюм,

бишдим Азрет олсагъатда сынагъан кыйынлыкъгъа. Алай ол узакъгъа созулмагъанын эшитгенимде, чексиз бек кыуандым. Къанатлыланы жырлары эшитилдиле кыулагъыма.

«Заманда жюген жокъду, – деген эди аппа, насийхат сёзюн башлай, – анга ауузлукъ салып тохтаталлыкъ туююлсе. Алийхан, анга жарсыр кереклиси болмаз, тейри. Жашлыкъ кюн, ай жарыгъы болгъанын да унутмайкы. Айып этме, суюмеклик жырларыбыз да эсибизде, жашлыкъгъа эришип, алгъа жыр айта баргъан черекни жагъасында суйген кызыбыз бла шош, хычыуун ушагъыбыз да эсибизде, чаришледе хорлагъан атларыбыз да эсибизде, бизге къара танытхан устазыбыз да эсибизде – жашлыкъны жюрек тебиую уа ёмюрлюк саугъа. Аны ариу чакъгъан гюллери уа дайым кёз юсюбюзде. Ала барысы да бюгюн, къартлыгъыбызда да жашаугъа кёл салдырадыла, къартлыкъдан намыс, сый да сурайдыла.

Да адамны ахыр сагъаты уа жокълар не ташада болсанг да. Олсагъатда жашауда кишиге аманлыкъ этмегенинг эсинге тюшсе, сени ол дунягъа атландыргъан кюнню сур сагъышлары чач-тюк болурла. Кёкню чууакълыгъына къара да, ол жашлыкъгъа чып тюшюрмезин жал барып тиле; тиле уллугъа, гитчеге да игилик, мамыр, монг жашау. Ол заманда, сен болмагъан заманда да сени сёзлеринги къатлар жаш тёлю, сени озгъан жылларында кёрюр адамлыкъны шартларын, дагъыда къатлар халкъгъа эс тапдыргъан сёзлеринги».

* * *

Акылымы кёп затха бёлген сезимими бирге тийишдиралмай, дуня кыйынлыгъын сынап, сагъышлы болуп тургъанымлай, эшикден Азрет кирди. Олсагъатда аны халыны тынгысызлыгъын сормай ангыладым. Ол сёз айтмай сюеледи – ангылагъанма заманнга дауу уллу болгъанын. Аны – ол дауну чыгъаралмайды тышына. Ишден къалай бош болгъаны да сагъышлы этгенди мени. Кюй-биш, дейди жюрегим, Азретни къайгъысы аны кесине угъай, манга да ауур жюк болуп тургъанын ангылагъанча. Олсагъатда «кюй-биш», деген сёзлени бир тынгысыз ауаз да къайтарды арадан беш-алты такыйкъа озгунчу.

Тышында шош аяз да, жюрек сырын ангылатып, арбазда шаптал терекни бутакъларын тынгысыз этеди. «Бу не ишди?! Азрет, тамамды тынгылагъанынг».

Баям, Азрет, Хашимни тутулгъанында кесин терслеп, ишексизликни кёлуне батылып, андан чыгълалмай кюрешеди. Хашимге сюд эте тургъанларындан хапары барды. Заман энди бизге игилик этер деген умут туманнга тумаланганды. Саула жаланда эсгериулеринде сакъларла Кавказда кёрген кюнлерин – амаын, ахшысын да. Кимни жууугъу, тенги, тюрмеде атсыз, чуусуз болдула, кими урушда жоюлду. Жашауларын тау тёпелеге тенг этип, жарык жырлары аяк бюкдюрюп, сабийлери окъуулу-билимли болуп, къырал жумушну бийигине ёрлеп баргъанларына; атала, анала колхоз малланы, сабанланы айнытып, туугъан жерлеринде кеси кыйынлары бла жашагъанларына шукур этип оздура эдиле кюнлерин. Ол заманла къайтмазла энди кёчгюнчюлеге.

Сюдде Хашимге биринчи соруу:

– Совет властьха жаны-къаны бла берилген, аны ючюн дегенни айтып, жана тургъан отха кирлик лейтенантны – Николай Фёдорович Зайченкону ёлтюр деп, ким буюргъан эди санг?

– Бир адам да айтмагъанды манга алай.

– Терслигинги боюнунга алсанг, кесинге иги. – Судья, кёзлюклерин онг къолунда ойната, къууанчыны чеги болмай къарайды кёк кёзлерини жилтинлери аякъ бюге, Хашимни адамгъа угъай, ауанагъа санай. Хашим да къарады анга, мудах кёзлерине, ол судья шинжи бола. Тюзюн айтма-санг, тюрмеде ашырлыкъса ёмюрюнгю.

– Не керти, не ётюрюк хапарды бу? Комендант кеси кесин ёлтюр-генди.

– Сен, аманлыкъдан ёнге зат билмеген миллетни мурдары, мен соргъанны ангыламайса? Ким айтхан эди санга Николай Фёдорович Зайченкону ёлтюр деп?

– Бир киши да угъай.

– Башынгда къыяуунгму барды? Мен соргъаннга тюз жууап нек бермейсе?!

– Ётюрюк соруугъа тюз жууап бераллыкъ тнойюлме.

– Ётюрюклени тегесе, мен а сени кез жашларынгы тёкдюрюме.

– Эт, не этерик эсенг да, бергенигизден уллу къыйынлыкъмы берликсиз. Къуруда сиз кёл кенгдирип турмазсыз, ахшы тилегибиз жерине жетип, бар къыйынлыкъларыбыз юсюбюзден кетерле. Жюрек жараларыбыз да ала блага бирге. Тюзледен терсликни излегенлеге уа оноуну заман кеси этер.

Сегиз жылны тюрмеде турлукъ Хашимни мутхуз кёзлери мылы болдула.

* * *

Къарындашын азап жашаугъа ашырып къайтхан Элизатны кююю барыбызны да жиятды:

*Сени тюрмеге ашырып къайтдым,
Анама бир аман хапар айтдым.
Бек таралып, жияяп тебиресем,
Мени бир да киши тыялмаз.
Сени унутса, мени жюрегим
Ёмюрлюк жукъудан уялмаз.
Ачы жашаугъа тюшгенме, адамла –
Бугъоуну бек аман тарына:
Къарындашымы къыйын кюню,
Кюйген жюрекни ёмюрлюк кююю.
Къайтыб а келе болурмуса,
Ма аллынга чыгъып къарадым,
Сени юйге саулай къайтаргъан
Уллу Аллахха къурман болайым.
Жангыз билегим, ич сёзюмю
Айтайым: сен къайтхынчы ёлсем,*

*Къабырымы да кесим къазарма,
Санга этген бу кюйюмю да
Сын ташыма кесим жазарма.
Мен былайда Кязымден изледим болушлукъ:
Тёзомсюзлюк – нёгер тюйюл,
Оюлгъанды жолунг, юйюнг.
Кётюрейик жашау кюйюн,
Таукел этейик биз бюгюн.*

– Игиликге табынайыкъ, – дедим, Элизатны жапсарыргъа кюрешип, ким биледи, мындан арысында къууанч келсе, бек алгъа туугъан жерибиз къууаныр, жылы жилимукъларын ёз балаларына сылата. «Мени болсун бар къыйынлыгыгъыз!» – дер, къучагъын кенг жайып.

* * *

Бир заманда комендантны къатыны Татьяна дуняны хахайгъа алдырып жетди Элизатлагъа. Аны урушну бошалгъаныны къууанчы жолгъа атландырып, Украинагъа ата-анасын кёрюрге кетип эди. Ол ары баргъан чакъда атасы – урушдан сакъат болуп къайтхан адам, ауушуп, аны бла чырмалып къалгъанды анда кёп заманны. Эрин анда сакълап тургъанды, бушуугъа келликди деп. Юйюне къайтхынчы, эрини ёлгенинден хапары болмагъанды. Юйге кирип, болгъанны чач-тюк этди. Татьяна Денисовна, борбайлы украинлы тиширыу, Элизатны къансыз бетин къоргъашин ауурлугъу болгъан жумдуругъу бла «сылады да» къыргъыз гытыны эшик артына къаплады. Татьяна къызыл къолан жыйрыгъыны баш тюймесин теши да, жагъасына кючден сыйынган боюнуна солуу алдырды. Элизатны чачындан тутуп, ёрге суюди да, аны бетине алгъындан да уллу къыйынлыкъ берди. Мен Татьяна Денисовнаны бел табасындан сермеп, юйден тышына чыгъарыргъа кюрешдим. Алай ол билегимден тутуп, быргъап жибергенинде, безгиле орунуна сахтиян журун салынган эшик къатыш барып, арбазгъа бауурумдан тийдим. Мени юйде не бола тургъанындан хапарым жокъду. Алыкъа ёрге кётюралмайма. Бир къошакъ сёзю болмагъан сарын эшитилди къулагъыма. Ёмюрюмде эшитмегенме алай фахмулу этилген сарын кюйню. Аны айтхан тиширыугъа тынгыламагъан жокъ Элизат жашагъан юйню арбазына жыйылгъан адамланы арасында. Тиширыула, эр кишиле да жилий эдиле. Кюйню айтхан а Элизат сундум – ауазы алышынмай аны ауазына ушайды. Тейри, ол тиширыу ким эсе да, дуняны сарнатхан кюйге эрттеден хазырланган болур эди. Халкъгъа тюзлюкню, эркинликни излеген кюню кечеден къарангы адамны ауазы эди ол сарынны кёз жашларын текдюрген тиширыу ауаз. «Мен сабий заманымда да быллай бир къыйынлыкъны юсюнден хапаргъа шагъат болганма, тюз мунуча тюйюл эсе да тиширыуну сарыны, халкъны аркъа жиклерин къалтыратхан. Инсан урушну заманы. Революция халкъгъа тенглик, баш эркинлик келтирлигине сёзю, иши бла ийнандыргъан Жумакъул, мени атамы атасыны антлы тенги Наурузну атасыны къарындашы тюзлюк ючюн жоюлгъан адамланы ёлюклерин ёгюз арба бла элге келтирип, аланы юйлерине бир уллу саугъа юлеш-

генча тапдыргъан заманларында Жумакъулну тили тутулуп къалгъан эди. Къычырыкъ, жиляу-сыйыт Жумакъулну жукъудан уятдыла. Алай ол жангыдан аралды булутла жокку бола келген мудах кёкге. Къатында кимле сюелгенлерин бу жол да танымады. Революция ючюн ёлген адамны насыплыгъа санап жашагъан Жумакъулгъа не болду бюгюн! Аны жашы Ахматны бла къарындашы Нохну да аман хапарлары жетгенди элге, алыкъа ёлюклерин а келтирмегендиле. Ол уллу Аллахдан болушлукъ тиледи кеси акъылында. Алай ол ишине да сокъуранды Жумакъул: «Ёмюрюмде ораза, намаз кёллю болмагъанма. Сора къыйын кюнюмде мен анга баш ургъанлыгъыма, тилегиме эс бурмаз уллу Аллах», – деди. Тиширыулары, сау элни да сарынлары уа дуниялыкъдан тюнголтгендиле муну. «Мени атамдан, къарындашымдан айыргъан революциягъа къан жаусун, – деп жиляу эди тиширыуладан бирлери уа. – Сен берген эркинлик неге керекди бизге?! Бу барыудан барса, ёлюкле къабырлагъа сыйынырыкъ туююлдюле. Адамланы бирин бирине къажар сюеген, адамланы бир бирлерине къырдыргъан революцияны атына башха ат атагъыз – «Мурдар!» дегиз!»

Ол сёзлени эшитген Жумакъул къара кесеу болду. Сора: «Урушха атланган адам не ёлорге, неда ёлтюрюрге барады», – деди кеси акъылында.

Мен ёрге кючден кётюрюлдюм. Жиляу-сыйытны кёп кёрген таулуну ахшы умутларыны ёлгенлерине шагъат болдум: Элизат ахыр солууун ала тургъан анасыны жансыз аяклары кучакълап, кесини да къолу, аягъы, суууй, сарнай эди, ахыр ёлюкню юйюнден чыгъарлыгъыны жиляуун эте. «Ох, анам, не беишлик жашаугъа келип тирелдик! Энди керек туююлдю манга дуния жашау. Кёзлеринги бир ач, анам, ариу кёзлеринге ахыр кере бир къарайым. Мени сакъла анда, кёп турмай барлыкъма ызынгдан. Жокъду жюрек жылыуум, ол жарыла, чачыла турады...» Элизатны ол сёзлери мени да жилиятдыла. Татъянаны уа чамланыуу дунияны титирете, уллу ауузун хар ачханы сайын шытылары арбазгъа чачыла, эрини атын сагъыннганы сайын жилямукълары ёшюнюн жууа, «Бандитлени дуниядан гунч этгинчи тынчаймазгъа ант этген эдинг да, ол итле сени кесингими гунч этдиле бу дуниядан», – дей, туюкюрюгюн жутханы сайын тыпыуу тыйыла чыкъды арбаздан.

* * *

Чырайына эл сукъланган Азрет, юйдегили болур акъылгъа келип, кёзю къарагъан къызны тилегенинде, бюгюнда бек ангылагъанды суймекликни магъанасын. Къызны къатында кесин кётюрмегени да аны ючюн эди. Миллет адет, төре анга аллай заманда да башха адам болургъа къоярыкъ туююл эдиле. Арипа да – ёзден тукъумну баласы, гокка хансланы арасында кёзге узакъдан кёрюннген ариу гюл. Арипа аны билмеген къыз туююл, алай ол тели гынттыгъа хорлатса, жашдан эсе кеси бек жунчуругъун ангылайды. Жаш да ёзден, атасы патчах аскерге, совет аскерге да къуллукъ этген адам. Жаш да, къыз да суймекликте тийишли магъана, намыс бермеселе, этген ишлери аланы къууандырлыкъ туююлдю. Ала адамладан да табадыла жылыу, бек игиси уа Азретни ата, ана жанындан

да кѣчгюнчюлюкде сау кьалгъан Жулдузхандан, Арипаны анасы Баринкадан бла атасы Харундан да табадыла намыс, сый. Ала бек ыразыдыла бу ишни болуруна. Арипа бла Азрет Кавказда бир школда окьугъандыла, бусагъатда уа кьыргъыз фермада ишлейдиле – Арипа – ийнек саууучу, Азрет – малчы. Былагъа хатерсиз суймеклик керек тьююлдю, керексиз кѣзбау сѣзлеге, зарланы айтханларына, хыйла ишлеге тюз багъа бичип, аладан кери болууну жолун излерге керекдиле.

Бир бирге: «Сени ючюн ѳлеме», – демей, жюреклери тапханды былагъа жарыкъ жолну. Арипаны сыфаты, сабыр сѣзю, атлашы-жюрюшю да адепли, махтанчакълыкъ не зат болгъанын билмеген хали – дунягъа баш ийдирген сунабыз, аны иги таныгъанла. Ортагъа ючюнчю адамны сугъулмагъаны да аны хайырынданды. Бирге не кѣп тьубей эселе да, жаш ачыкъ айтмайды суймекликни юсюнден. Жаз тил бла ангылатыргъа кьорешеди муратын. Халкъ жомакълада, жырлада суймекликни насыплы этген шартланы уа юлгюге тутаргъа ѳчдю. Арипа суймеклик жырланы макъамларын аз эшитдирип, жюрек кьылларын жырлата, Азретни айтханына эртге-кеч болса да, бой саллыгъын ангылатады. Алай тьубешген сагъатларында ушакъларындан эсе тынгылап тургъан заманлары кѣпдю.

Эртте, Кавказда заманларында, жаз башы кюнлени биринде Арипа, жангы жете келген кьызчыкъ, Шыкы сууну юсю бла элден Кязимни гьорбежисине ѳтген кѣпюрге дери барып, аны юсюнде тохтап, тау суудан кѣз алмай сюелген сагъатында Азрет Кязимге атына налла ишлетирге баргъан сылтау бла кѣпюрню къатына жетип тохтайды. Баралмады андан ары – кьызны къатына дери барса, не айталлыкъды анга? Ауузу кьургъакъсып, добар эринлерин жалай сюеледи жаш. Арипа ангылады аны халин. Кьыз аз ышарды. Олсагъатда аны бетине бьютюн ариу нюр жайылды. «Ташадан туурагъа чыгаргъа унамагъан суймеклик Кавказдан Кьыргъызстаннга дери келгенди».

Ол сѣзлени Арипа айтханды кѣп болмай.

* * *

Кьызыу кюн ач, суусап азабы жунчутхан адам улу Аллахдан салкъын аяз тилегенча, тиледим къадардан болушлукъ. Миллетини адамына къая болуп сюелиучю Азрет да жокъ алайда, ол да, Арипа да фермададыла. Алыкъа бу хужулукъ тыгъырыкъда ахыр кюнню терк жетерин кьусеген Элизат бла мен, сора аягъы, кьолу суууп, дунясын алыша тургъанына кьууанган Мисирхан. Ана къабырда тынчайыргъына ишексиз эди. Жюрек кьочю уа бир такъыйкъада да эски болмагъан тиширыу эди ол. Не улуу кьыйынлыкъны сынагъан сагъатында да кѣлсюзлюк этмегенди, – игилик, эркиник, адамгъа Аллах берген насып танг жарыгъы болуп келликлерине ийнанганды. Сора жер, кьууанчда тѣгюлген кѣз жашларын сылай, жюрек жылыуу бла жылытыр кьыйынлыкъдан кьутулгъан жанланы жюреклерин, деп болгъанды ана.

– Ол тюрлю тарыгъыу кьыйынлыкъладан кьутулур ючюн а, – дедим кеси кесиме, – кѣгде толгъан айгъа къара, анда кюн жарыгъы Кавказ тауланы жарытханларын кѣрлюксе. Саулагъа онг барды ол ариулукъну

жангыдан кѣрюрге. Кѣзню ачып жумгъан заманны ичине кѣп адамыбыздан айырылдыкъ.

– Не этериксе, Алийхан, – деди бир шагырей ауаз, – жашауубуз къаргышда айтылгъан кибикди. Сен кесинг да къалгъанса (Аллах ёмюрюню узакъ этсин) ёлген кюнюнгде къатынгда жилир адамынг болмай. Хар бирибизни айтханыбыз кесича ангылашынганлыкъгъа, барысыны магъанасы да бирди: сен, мен, башхала кѣчгюнчюлюкню юсюнден айтхан заманыбызда жүреклене тынгысыз тебиую кеси къулагъыбызгъа элия бутагъыны ачы къычырыгыча эшитиледи. Болсада жесирле, ёлюмден эсе жашау бузланы эритген кюрешни сайлап, ёлюмге бой салмауну жолун тутуп, ол жолну барыргъа кёлленгенлей келедиле кече, кюн да. Ахшы умутну ёмюрю узакъ болгъанын кѣребиз былайда да.

Жарлы Мисирханны ахыр сагъаты уа ёмюрде да кетерик туююлду эсимден. Элизатны сарыны чакъыргъан эди олсагъатда мени юйге. Сабийликден окъуна тынгылай келгенме Мисирханны жумушакъ ауазлы насийхатларына. Аны тенгизни теренлигин, кѣкню бийиклигин, жерни-аламны кенглигин кеслерине сыйындыргъан хапарларына сюйюп тынгыламагъан адам жокъ эди элде. Кѣчгюнчюлюкде да кѣп кере тынгылатханды ол кесини хапарларына. Къатында сюелгенимде да, эсгердим аны ол заманларын. Бир кезиучюкде теренге кетген мудах кѣзлерин аз ачды да, манга солууун кючден бла бутдан ала къарады. Олсагъатда мен аны ёлюрюне чырмау болуп тургъан сундум кесими. Ол оюмуну кертилигине ийнанып, кѣз туурасындан кери кетдим.

Элизатны жерни титиретген сарынын кѣтюралмай, арбазгъа чыкъдым. Муталипни бла аны нѣгерлерин урушха ашыргъан кюн Элизатны анасы Мисирхан тюз алай сарнагъан эди, ырыслагъан да этмей. Халкъ тилегенде да, сел болмады ол. «Муталипни анасы сау болса, бу жумушну манга жетдирлик туююл эди», – деп къойду. Тиширыуну сарыны ташны эки жаргъанына ол кюн ийнанган эдим.

Урушха атланган кюнюнде окъуна Муталипни тизгинлигине сукъланып къарай эдиле алайгъа келген къызла: юсюнде мор чепкени, иничке белин кюнюш тили бел бауу бла къаты къысып, жеркни къынача къызыл сууундан къаннган тууар териден тигилген гѣн чарыкълары бла кѣксюл ышымлары да бирге келишип, кѣк ысхарладан кѣлеги, аны ууакъ кюнюш туюмечиклери, акъ къалпагъын да къолуна алып, учуп кетерге хазырды Муталип. Элизат бла жашагъан аз заманны ичинде аны эркетмеген, къубултмагъан кюню болмагъанды. Атасындан, башха жууукъларындан, тенгледен уяла болур эди ансы, урушха атланган кюнюнде Элизатны къагына окъуна бармады Муталип. Да Мисирхан а ёлюм жолуна атланган аллай киеуюню ызындан жилимай къалай тѣзсюн?

* * *

Кѣп бушуула сынай келген Элизат бу жол шашхан адамгъа ушاپ къалды. Мен, не этерими билмей, башымы арбазда жангыз акъ терекге тиреп, сагышларым тели болургъа жетишдирип тургъан чакъда арбазгъа Азрет бла Арипа кирдиле. Арипаны, ол жаш адамны, алай уста, алай фахмуну жилигъанына сейир этдим. Ол Элизатны къучакълап алай сарна-

ды, анга къарагъанла, тынгылагъанла Арипа кѣчгюнчюлюкде ѓлгенлени барысыны да жиляуларын этген сунар эди.

– Алийхан, тейри, – деди Азрет, не ары, бери десек да, эртте-кеч болса да, бизни Кавказдан къоратырыкъ эдиле, сылтау табылмай тургъанды ансы. Тапдыла сылтау Гитлерни хайырындан. Бизни адетлерибиз, намысыбыз Европаны бийик къалаларындан алаша болмагъандыла бир заманда да. «Сизни жарыкъ дуниягъа чыгъардыкъ, билимли этдик», – деп махтанганла ѓмюрде юсюбюзден кетмезлик кыйынлыкъны – жесирликни сынатдыла. Не терслиги бар эди бизни Даутачыкъны? Атасы къазауатда, аппасы, ыннасы, кеси кѣчгюнчюлюкде жоюлдула. Билесе, Къазий-хажи халкъ, кыйрал ючюн таш чайнагъан адам болгъанын. Жалгъан дау бла дунияны кыйгъылы кѣлоне батдырылгъанлагъа ачыгъындан жарсыргъа, жиляргъа киши базынмагъанды, жашыртын жырла этип, аны жашыртын жырлап, жияп тургъандыла.

*Мени эрими тутдургъан мурдар,
Мен къаргъамайма – алгъыш этеме,
Ой, къаманг кирлик къарнынга!
Акъ кѣлекчигинг кыйзыл къан болуп
Келгин анангы аллына.
...Ох, дыды-дыды, аман къаргъадым,
Къаргъагъанладан къалайым.
Къол жаулугъуму къолума алып,
Кыйгъы сѣзюнге барайым.
Къаргъышым Сталиннге да жетип,
Экигиз да машинадан кетип,
Этигизни къртла ашасын,
Бизде уа тюзлюкню кючю жашасын...*

– Алийхан, биз жиляргъан эр кишини кѣрсек, алай амалсыз нек болабыз? – деди Азрет, кеси солууун кючден ала, кѣп эсгериуледен сора кѣло тола, тюкюрюгюн кыйналып жута, – тиширыуну жиляргъанын кѣрюк ючюн къалмагъанбыз, ол сейир туйюлдо, ол аны адетиди – бушууну, кыйынлыкъны, кыуанчны да аныча сезген жан жокъду дунияда.

Ма бу огъурсуз жырни эртте Элизатны анасы Мисирхан этгени белгилиди. Бир белгили къуллукъчу айтханын этерге унамагъан тиширыуну эрин тутдуруп, андан сора ол аны къолгъа бютюнда къаты алгъанды.

– Тюзюн ангыларгъа сюе эсенг, айтайым, – дегенди къуллукъчу, тиширыуну билегинден тутуп, солууун кыйсха-кыйсха ала, биринчи кѣрген кюномден бери да сени насыплы этерге кюрешеме. Ариуум, сен а аякъ тирейсе, партия да, кыйрал да кѣтюргген деберими эниш этесе.

Тиширыу билегин къуллукъчуну къолундан ычхындырып, сур къарамы бла аны кѣзлерине шинжи чанча, бир кесекчик турду алайда сюелип. Олсагъатда къуллукъчу, тиширыудан да бек чамланыу хал ала, айтды:

– Мен сенден излегенни ариулукъ бла ангыламасанг, ѓмюрден ахыргъа кюн жарыгъын кѣрюрге термилгенлей жашарча этерме! Неге керекди ол кыйынлыкъ санга да, манга? – дегенди къуллукъчу, бу жол

билегинден тутханны кьой, кьатына барыргъа да базынмай. – Сен манга кьыйынлыкь угъай, насып берирге керексе, экибизни да насыплы болу-рубузну сюе эсенг.

Аман тышо керти болду кьуллукьчуну: кез-кёрмезде жангыз кеси. Кюню батып, ол жойгъанла эмеген сыфатлы болуп, кезиу-кезиу ургъанлары сайын кьуллукьчу жерге теренден терен бата, жюреги уа чапакь тышген ауда теберге кюреше. Жашау умутлары уа, эсин ташлай баргъан акьылында унутула, жаханым отунда кьоргъашинча эрип.

Тенглери урушха атланганларында, кьуллукьчуну башхалагъа кьазгъан урусуна ашырдыла, кьолларын да артха байлап, атлагъаны сайын абына бара эди – ёмюрден ахыргъа кюн жарыгына термиле жашар жерине, тобагъа кьайтыргъа кюрешген сёзю кьара жерге жиялмугъу кьатыш тегюле. Энди аны кьадары да, ол жойгъанланы кьадарлары да белгисиз.

* * *

Тауда кюн кеч чыкьгъаныча, батхан да терк этеди. Азрет малланы ыстауатха заманында тийишдирирге керекди – кьарангы болгунчу. Ол кюнюм бет бла ёрге ёрледи да, андан тау ичи ёзеннге суйюп кьарады – анда ийнек сауаргъа хазырланган кьызланы да кёрдю. Арипаны уа башхалагъа ушамагъан атлашындан таныды. Арипа кьошха кирип, челегин, ал ботасын да алып чыкьды. Ал ботасын тал чыбыкьча ийилген белине кьысды да, челегин жангыдан чайкьап, кьошну арбазында атланы тагъаргъа деп Азрет кеп болмай ишлеген илкични кьазыгына баштёбен этип салды, суу саркьсын деген магъанада.

Азрет конлюм бетле бла ёргеден ёрге кётюрюле барады, отлауну теренине кьутулгъан ийнеклени ары – баш табаларына ётюп, энишге кьайтарыр акьылдады. Сагьышлары уа, мыйысында тохтамай, аякь бюкдюредиле. Иш юсюнде да не сагьышха кьалгъанды бу? Кьатын алыргъа, дуниягъа сабий жаратылгъанын кёрюрге ашыгъа болур, баям. Кез гинжилери да тынгьсыздыла. Урушда тасхагъа барса болуучу эдиле алай.

Жюрегини бир тюрлюле тепгенин да сизди Азрет ёрге кётюрюле баргъаны сайын. Сора, кырдыкны кьалынында олтуруп, бир кесек солур акьылгъа келди. Аны ызындан ёрлей келген адамны атыны тегерекге мамукь устуккулача, чачылгъан тузлу кёмюклерине да эс бурду. «Мени да быллай бир атым болса эди», – деди Азрет, атлы аны кьатына жууукь келгинчи. Алай Азрет ол оюму атны аууз кёмюклеринден кеп жашамазын ангьласа керек, ёрге кётюрюлдю да, атлыгъа жарыкь тюбеди. Ол малчылагъа элден аш-азыкь ташыгъан жаш эди – Садирбек. Бу Азретге айтды аны бери Арипа жибергенин тилеп, сюрюучюге болуш деп, малланы ёрге, энишге кёбюрек жайылгъанларын эслеп. Атлы огъары да жайылып айланган малланы артха – ёзеннге, кьайтарыргъа кетди. Азрет а, бир кесек тынчлыкь, сабырлыкь да табып, тегерекге-башха иги да эс буруп кьарады. Бююннге дери кёрмегенча сейирсинди дунияны кенглигине, чунгурлу, тешлю жерлени кеплюклерине. Бир кесек кьоркьгъан, жунчугъан окьуна этди. Ол великден болгъанын а ангыламады. Анча жылны урушда ёлюмню кезюне кьарагъанлай тургъан жашны бююн кьоркьзу

борбайындан нек алыргъа керек эди? Сора бир кесек эс жыйды да, керексиз сагъышланы башындан кетерирге кюрешди.

Узакъда – бийик къаялада бир къара тешиклени да эследи ол. Киши жеринде ариулукъну кёре, игиликни сезе билирге кереклисин да унутмады. Алай ол къара тешикле не затладыла? Дорбунлагъа уа ушамайдыла. Садирбек, малланы энишге къайтарып, Азретни къатына келип тохтады.

– Садирбек, ол анда тауну къабыргъасында къара тешикле не затладыла? – деп сорду Азрет.

– Ой, Азрет-ака, эртте заманлада акъла жанлы болуп сермешген байланы, бийлени адамлары алайда терен дорбуннга жыйылып, къызылла бла уруш этерге анда хазырланып болгъандыла. Большевикле быланы уялары къайда болгъанын билмей кёп заманны ичинде излегендиле. Кюнлени биринде уа жашыргын ишлени къолгъа алып, акъланы кеслеринден да сатхычланы табып, аланы болушлукълары бла дорбунну тегерегин аладыла. Ахырысы-къысхасы, бандитлени къолгъа этер заман жетгенине къууанган большевикле дорбундагъыла тышына ариулукъ бла чыгъарларын излеп кёп кюрешедиле. Аланы айтханларына бой салгъан адам табылмады дорбунда.

– Сабий хапарланы къоюгъуз да, былайдан думп болугъуз! – деген ауаз эшитиледи дорбундан. – Биз халкъыбызны, динибизни сакълайбыз мурдарладан. Сизни уа жашар кюнлеригиз аздан аз бола барадыла, кир ишлеригиз да кесигизге къабыр къаза баргъанларына ийнаныгъыз, ёлор сагъатыгъызда жухугъузну хар жерге сугъа айланмай.

Большевикле эки кюнню бла кечени ичинде алагъа бой салдыраламгъанларындан сора, дорбунну чачдырып, андан тышына жан чыкъмазча этдирип къойгъандыла. Ол заманда кёп адам ёлгенди дорбунда. Ары кирип да онг жокъду андан бери да. «Мурдарла ышыгъы» дейдиле къыргъызлыла алайгъа.

Азрет сюрюуну ызындан тигеледи энишге. «Бу не ишди?» – деди ол, хар атлагъаны сайын жерде ёсюмлеге – кырдыклагъа «аман кюн» келтиргенин сезип, эки аягын къолтукъгъа алып амалы болса эди, кесин бек насыпльгъа санарыкъды жаш. Тау суучукъ таба ыхтырыла барып, гитче жаяу жолчукъгъа тюбеди да, аны тутханлай барды ёзеннге дери. Сюрюуну жумушун а Садирбек алгъанды къолгъа. Ол ёз тилинде бир затла айтды Азретге къычырып, алай тюненеги аскерчи ангыламагъан сёзюн къайтарып сорду. Садирбек орус тилде ангылатды ол сёзю. Азрет тюшоннгенин ыразы болуп айтханында, Садирбек ышарды, кюлдо. Олсагъатда аны кёзчюклери бютюнда гитчечикле болдула. «Арипа киминг болады?» – деп сорган эди Садирбек. Къалын кырдыкны малтамай баргъанына къууанган Азрет. Олсагъатда башын къайнатхан сагъышладан да бир кесек кериди. Арипады анга кече, кюн да тынчыкъ бермеген. Атасыны, къызыны жилиуларын этиуден сел болмагъан Жулдузхан не айтыр, Азрет юйдегили болама десе; бушуугъа не бек юйренген эсе да, халкъ Мисирханны жер тюбюне батханын унуталмайды – агын айтханлай, сёзлерин сагъынганлай, адамлыгын игиликле бла ёнчелегенлей ашырадыла адамла кюнлерин. Бир махтау да, бир къууанч да кетералмайды аладан мудахлыкъны. Азрет а хар затны да унутуп, къууанчы кёкге

учурган сагъатлары кѣп мудах кюнлеринден эсе. Ачы эсгериулеру угу-жугу этип, тау оюлганча кѣрюннген кюнлеринде да Арипагъа тубесе, кече ёчюлген чырагъы кюндюз дунияны жарытады. Ол соймеклик дуния тутуругъу болгъанын ангылап, кючню, къарыуну, жашауну керти магъанасын да андан алады. Не уллу къыйынлыкъдан да ол къутхарлыгъын биледи жаш. Суйген къызы бла къыргъыз орамда барса, узакъ Кавказ тауладан сериуон ургъанын сезеди, Шыкъы сууу да суймеклик жыр айтады. Олду былагъа жангы жашау берлик да, кѣрген къыйынлыкълары жангыдан баш кѣтормезликлерин да ангылайдыла жаш бла къыз. Билеме, аланы юйюрлери дунияда насыплыладан бирлери боллугъун. Была фермадан элге келип, ара орамны сол жанында Элизатлагъа бурулган жингирикге жетгенлеринде, терк-терк атлап, ол жарлы тиширыуну кѣллон алыргъа таукел болдула. Арипаны бла Азретни бирге кѣрюп, сѣзлерин этген адам жокъду, сукъланнган жашла, къызла уа бардыла.

Азрет Элизатлары жашагъан юйню къатында Арипаны къолундан тутуп, ичи толу суу саркъгъан илипинден ётдюрге дегенлей, къыз, абынып, жыгъылыргъа аздан къалып, Азретни къучагъын толтурду, жаякълары бир бирге тийип, жинкча къызардыла. Арипа асыры жунчугъандан, къарамын жерге бошлады, Азретни къучагъындан къутулургъа уа ашыкъмады. Къоллары, кѣзлери къалтырадыла. Къалай хычыуунду анга Азретни жюрегини ургъанына тынгыламакълыкъ, аны къучагъыны жылылыгъын – хычыуунлугъун сезмеклик. Къайсын айтханлай: соймеклик гюл ёсгени, жашауну жангы этген да ол болгъанын ангылады къыз. Кѣзлери кѣрмей, къулакълары эшитмей турган сагъатларында да соймеклик жаз жарыгъы болгъанында ангыладыла жаш да, къыз да. Ала тауушсуз, тылпыусуз сюелип турган чакъда да Азрет Арипаны ауазын эшитип турады, къанкъаз сууда жюзгенча, жумушакъ жюрюшюн да кѣз аллына келтирди. Шыкъыны суратын да ауладыла кѣзлери. Ариу Арипачыкъ, алыкъа сабий халин ачыкълагъан эшмечиклери да толу ёшюнчюгон сылай, Шыкъы сууну юсю бла салыннган аякъ кѣпюрчюкде сюеледи, кѣмогюн тѣгерекге чача барган тау суудан кѣз алмай. Черек толкъунларына къарап, сууну, ташны, тауну дуниягъа ким жаратханына сейирсинип, соруууна уа жууап тапмайды. Алайгъа барыргъа термилген Азретни уа кѣрмейди, аны эртген жулдузуна санай жашагъан ийнагъын кѣрмейди. Ол Азретни юсюнден сагъыш эте турганлай окъуна кѣрмейди ол аны. Азрет а термиледи Арипаны ауазын эшитирге, ёмюрюнде тутмагъан къолун тутуп, къыз да болган хычыуунлукъну сезерге.

... Бир заманда къыз Азретни къучагъындан эркин болду, башын ёрге кѣтюрген сагъатында уа Ай, Кюн жарыгъы бла эришген чолпан кѣзлери жашны ийнакъладыла. Энди къызны ол къарамы къучакълады Азретни. Жылынды жюреги, бир къауум такъыйкъа мындан алгъа болганча. Соймеклик жерин теркирек табарын тиледи Аллахдан, аны юсюнден сагъышлары уа – ариу жырны макъамы. «Не азапды бу, суйген жюрек суйген жюрекни заманында тапмагъаны? – деди ол кеси акъылында. – «Тѣзген тѣш ашайды», дегенлери бош жюрек жапсарыу болгъанына ийнандырыргъа кюрешмекликди, ол сѣз, насыпны сыйырыргъа ишленнген жолду.

* * *

Къатын аллыкъ жаш хар заманда учуп айланган сунмагъыз. Алийхан жетген жаш болгъанды да, кеси сынагъан затланы къурашдырады, деп келмесин кёлюгюзге. Алай суймеклик хар заманда адамны ахшы жолгъа атландырыргъа ашыкыгъанын унутмайыкъ. Этер ишинги таматала бла кенгешмей, ур къамичим, секир атым демеклиг а жангылыч оюмну туудуругъа боллукъду. Баргъан жолунгдан къууанып къайтыр ючюн ол затны акъылынга алыргъа керексе.

Не ары-бери бурдуруп кюрешсек да, сейир этдирген ишлеге кюн сайын да тубейбиз. Азрет бла Арипа Элизатлагъа баргъанлай, ол къонакъларын ариу сёзю, жүрек ийнакълауу бла сыйлады. Сора къарт, жашлыгъын эсине тюшюргенча, Элизат Кавказда монг жашауну: ашны-сууну эркинлигин, шауданланы, кёллени кёплюклерин; урушдан къайтмагъан жашланы сыфатларын, атлашларын, жүрюшлерин кёз туурасына келтирди, ала эртген жулдыз тауларыбызны башларындан къарагъан сагъатха ушагъанлай тургъанларын кёлю тола айтды. Тиширью ариу адеп, къылыкъ аллай адамладан жаратылгъанларына да ишексизди. Эрттенликде кюн чыгъа келгенлей, анга кёп заманны аралып тургъанын да ангылатды Элизат, – анда ол жашланы ауаналарын окъуна кёрюрге термиледи. «Элизат, кюн, ай жарыгъында да Муталипни излей болур?» – деп ойлады Азрет.

Угъай, хау деп айтыргъа да къыйынды былайда. Алай Элизат, аллай сагъатында тау гюллени, кийик жолланы, шауданланы, къышлыкъда къалын чаллыкъны, башындан энишге бири бири ызларындан тигелей баргъан чалгычылананы да, дырынчы къызла жашланы гебен башындан атып, кюлкюлери тау къоюнуна сыйынмаучу заманланы, ишден сора къошха жыйылып, къобузчу да къобузун согъуп, тойну къыздырыучуларын да эсгеренин бош унутады Азрет.

Азрет бла Арипа созмай юйюр къурар акъылгъа келгенлерин жаз тил бла ангылатдыла Элизатха, аны кёзбаусуз керти адамларына санап. Жулдузханнга айтырыкъларын айтдыла анга. Ол а – Элизат – билдирир аланы оюмларын Азретни атасыны эгечине.

– Мени бушуууму чурумгъа тутуп кюрешмегиз, – деди Элизат, – мында бушуу сынамагъан таулу жокъду. Ёлгенлерибизни ауазлары саулагъа Аллаhdан уллу тилек тилегенча эшитиледиле къулагъыбызгъа. Ала жангы юйюрле къуралсынла, сабийле туусунла, жыр айтылсын, къобуз согъулсун, деп тилейдиле Аллаhdан. Адам баласын палаhdан ол затла къутхарлыкъларына, жауларыбызгъа къан къусдурлукъ кюч да ала болгъанларына ишексиздиле. Миллет жокъ болуп къалмаз ючюн этиликдиле ол ишле. Кёп турмай туугъан ташыбызгъа къайтырыкъбыз. Анда юйленсегиз иги болурму эди? Тауларыбыз да къобуз тауушубузгъа къарс уруп, кийикле да къая жухларында аякъ бюгюп.

Ёлмегенле кёрлюкдюле ол насыпны!

Ма алай эди Элизат этген оноу. Азрет да, Арипа да шош атлашын, шош ауазын ёмюрде тюрлендирмеген Элизатдан аллай сёз эшитирикбиз деп, акъылларында да жокъ эди.

Жаш бла кыз кьууанчны узакъгъа созулуруна бюсюремегенлерин ангылады Элизат. Аланы таукел этер сёз изледи акьылында. Ариу умутла иги затлагъа ийнандырыуда магъана уллу болгъанын жангыдан айтып кюрешиунуо уа тюзге санамады.

Кьууанч кьайда этилсе да, магъанасы бирди – жашау терекни бек ариу чакъгъан сагъатыды ол, кёп адамларындан бошагъанланы окьуна тамбалларына ийнандырады.

* * *

Жулдузхан тойгъа Азрет бла чыгъып тепсегенинде, кёпле жилядыла. Кьууанчха кьоншу элден чакъырылгъан Билялны кьобуз тауушуна, жарыкь жырлагъа тынгылагъанладан эсе кёп эдиле аллайла.

АХЫР СЁЗ ОРУНУНА

Салам алейкум, Шыкьы! Къалай кёп заманны термилдим сени кёрюрге. Шыкьы, кьучагъынгы керип, мени кьучакълап, тансыгъынгы аллыгъынга ишексиз эдим. Суудан жаяу кёпюрчюк бла ётюп, Кязимни гюрбежисине жуукълашхан сагъатымда да кесими Кавказгъа келгениме ийнанмай тургъаныма уа не айтасыз? Ол ишекли сагъышымы Кязимни ауазы бузду. Тёгерегиме къарадым, кёрмедим Кязимни. Ауазын а эшитеме. Ол гюрбежисинде, Къайсынны да къатына олтуртуп, жангы назмуларын окьуйду, шош ауазы табийгъатны бетин сылай. Анга тынгылай, дуппурдан элибизге къарайма. Оюлмагъан юй жокъду. Жангы школубузну кьабыргъалары сюеледиле, башы уа ичине тюшюп. Къайда ёз жерибиз? Нек чач-тюк болду халкьыбыз? Бошму термилип турдукъ анча жылны Ата ташыбызгъа? Миллетибизни «акьыллы» кьуллукъчуларыны хайырларындан мында да кёплеге киши элинде жашаргъа тюшгенди.

Кязим, мен а сен таныгъан Къасайны жашы Алийханма, гюрбежинги къатында тохтап, шыкьычыланы – таныгъан шыкьычыларымы барысын да жокълайма. Шауданлары кьурумагъанла, жулдузлары кюймегенле кьайтхандыла Кавказгъа. Баш эркинлик, азатлыкь деген сёзлени сагъыныргъа кьоймагъан зулмула уа башхалагъа тежеген кьыйынлыкьны кеслери сынагъандыла.

Кьучакълайма Шыкьыны кырдыгын, ташын, оюлгъан хуналарын. Жюрек жараларыбыз сау болмазлыкъларын ангылагъаным сайын а, кюнюм кече бола, барыр жолумда къармалама. Алай энди жашауубуз ёз арбазыбызда сабийле чапдырлыгъына, сабанларыбызда бай тирлик ёсериклерине, малларыбыз кёп тёлю берликлерине, жайлыкъларыбызда, чаллыкъларыбызда гюлле ариу чагъарыкъларына кьууанабыз. Бюгюн ол умутуму, тау башланы акъ тёпелерин жылытхан кюнню да жесирлери болгъанлай турама. Бетибизни жарытхан да ол, ниетибизни таза этген да ол, жюрегибизни жылытхан да ол.

Сен къаяса, Кязим бизге. Кёчгюнчюлюкде да санга таяндыкь кьыйын сагъатыбызда. Адабият-миллет тилибизни сууумай турлукъ от жагъасы болгъанына ишексиз этген да сени жырларынг.

Озгъан жылла кыйынлыкъны юсюбюзге жаудургъанлай турдула. Алай ала унутдуралмадыла хатерсиз жашауубузну палахдан къутхаргъан жырларыбызны, тау да, таш да, кырдыкла да – алам сыйюп тынгылагъан тилибизни, сыймекликни да, тойну, оюнну да, чамны да тунчукъдуралмадыла.

Кязим, аны айтыргъа келгенме санга – Шыкыгъа. Туугъан жерибиз – эртген сайын бизге къууанч хапар айтхан танг жарыгъыбыз, ариу тюшюбюз, алгъа кёллендирген тюнюбюз, юсюбюзге насып къуйгъан динибиз, амалсыз жашаудан, жүрек таралыудан кери этген дууабыз.

Кавказ тангла кюн, ай тийгенча жарытдыла бизни. Алыкъа тюшюбюз сунабыз ол насыпны. Кавказ жауунуна жибиген сагъатыбызда да тапдыкъ ол насыпны.

«Жашагъыз энди эсен!» деген ауаз эшитилди жерибизни, тауларыбызны бийикликлеринден, гюлле чакъгъан ёзенлеринден.

КЪУДУРЕТИ ДА БОЛГЪАН, АДАМ БЕТИ ДА БОЛГЪАН ЖЕРИМ

Тынч жатып,
Кюн тууушха тынгылай,
Ышнырчыкь эте тургъан
Бузоучукъну кѣзлеринде
Кѣреме кесими:
Къаллай тазалыкь берди ол манга,
Къаллай азатлыкь берди ол манга.
Кѣреме ышара тургъан кюнюмю,
Кѣреме ачыла тургъан гюлюмю.

Акъырын
Къучакълайма бу халал жаныуарчыгъымы,
Бузмай, юркютмей,
Гяхиник дуниямы.

ГЫРЖЫН АШАЯЛАБЫЗМЫ БИРГЕ?

Эрттенлик арбазымда –
Дуния къанатлы:
Чорбат чыпчыкъла,
Кѣгюрчюнле,
Агъач тауукъла,
Къаргъала,
Дагъыда мен атларын билмеген
Къанатлыла...
Бери келип,
Мен сепген гыржын
Бурхуланы ашайдыла.
Ашайдыла,
Бир бирге чапмай,
Бир бирни къапмай,
Бир бирни атмай,
Бир юйюрча, алай...

Мен алагъа къарап,
Сейирге къалып,
Сорама кеси кесиме:
– Биз а, адамла, кѣп миллетли адамла,
Хайт деп, олтуруп,
Бу жашауну толтуруп,
Гыржын ашаялабызмы биз
Былача, бирге?

Къаллай ауур соруу
Чыгып къалды жашау арагъа,
Гыржын бурхула
Себип жарагъа?!

БИРЛИК

– Аз санлы халкълагъа
Уллу къамала керекдиле,-
Дейди бир акъылман.
– Аз санлы халкълагъа
Уллу шуёхла керекдиле,-
Дейди бирси акъылман.

– Экиси да тюз айтадыла,
Алай, мен ангылагъандан,
Аз санлы халкълагъа,
Бек алгъа, бирлик керекди,-
Дейме ийнанып.

Бирликден уллу кючу
Болмагъанды адамны
Жашауунда.
Бирлик – бюгюлмез кюч
Берликди халкъыбызгъа,
Бирлик – тюнгюлмез кюн
Берликди халкъыбызгъа,
Аллах айтса!

КЪУДУРЕТИ ДА БОЛГЪАН, АДАМ БЕТИ ДА БОЛГЪАН ЖЕРИМ

Элими Акъсуу агъачына хар баргъаным сайын мен башха, жангы жерге барама, танглы жерге барама. Терекден мени аллыма учуп тюшген чапыракъ бошдан туююлдю, къарт чинар манга алай, салам береди.

Мен а, анга эс бурмай, малтап кетип къалсам ... Адаммамы да сора?!
Сора нек барама ата-баба агъачыма, къайтып-къайтып?

Алайда ийилип, терекден тюшген чапыракъны къолума алып, терекни кесин къучакълайма, атамы атасы, агъачны суйген Къарамырзаны къучакълагъанча. Алайда къаллай ырахатлыкъ келеди мени жаныма.

Алайды, элими Акъсуу агъачы мени юйюм кибикди, арбазымчады. Мен бери кесим жангыз келсем да, мында уа кёпдю мени шуёхум, ала бла сёлешген этеме, ахлуларым бла, жууукъларым бла сёлешгенча. Ала мени тилими алай иги ангылайдыла. Олсагъатдан мени бла шыбырдап башлайдыла, шоп-шошлукъларын къоюп, къоллары бла мени башымы сылап...

Мени сейир этдирген зат кѣпдю мында: агъачны кырдыгы да баш-хады, кюз артында да кѣм-кѣклей туруп турады. Уялары болгъан терекле ышаргъан этедиле... Къанатлыла уа менден къачмайдыла, юркмейдиле, дыгалас этип. Манга айыртлап къарайдыла, сенмисе дегенча этип. Сора сабырлыкъ аладыла. Сабырлыкъ мен да алама. Бир тюрлю мудахлыгъым, гурушхалыгъым болуп барсам, аны да ангылайдыла, терекле, шум болуп, сѣзню къанатлылагъа бередила. Ала уа, жырлай, жүрегиме, дуняма да ырахатлыкъ, саламатлыкъ бередила. Алай бла менден жарыкъ, менден саулукълу адам жокъ бу дуняда.

Кетип тебиресем а терекле бирча къарайдыла ызымдан, ышара, къол булгъай... Къол булгъай, ышара, айырылама аладан мен да бюгюн. Ала биледиле энтга келлигиме. Аллахха шукур этеме, быллай жерим болгъанына: бир баргъанымда мени шаудан эте, бир баргъанымда мени тау къуш этип, учура...

Аллай жерим, къудуретим да болгъан, адам бети да болгъан жерим барды мени.

КѢП САБИЙЛИ ТИШИРЫУ

Бири – къолунда,
Бири – аллында,
Бири – къойнунда,
Бири – къарнында...

Алай барады тиширыу,
Дуня къарай кесине,
Къудурети да, насыбы да,
Байлыгъы да биргесине.

КЪАЛАЙСА?

Эки таулу тюбешедиле,
Къол беришип сѣлешдиле:

– Къалайса сен? – деди бири,
– Сен къалайса? – деди бирси.
– Къалайса? – деп хар кюнде да,
– Къалайса? – деп хар кимге да

Сорабыз биз тау адетде
Кюн тийсин деп мудах бетге.

Къалайса? – деп, таулу санга
Сорду эсе, жарыкъ тангда,

Алгыыш этди, кьаргыш кьача,
Игиликге эшик ача.
Хар миллет да иги болсун,
Хар тилек да толу толсун,

Къууандыра бай хант кьанга,
Насып келсин хар инсаннга,—

Деп беребиз бу сорууу,
Берген кибик зем – зем сууну.

ЮЙЮМЮ БАШЫНДА УЛЛУ КЁК

Юйюмю башында уллу кёк да меникиди,
Анам этген таулу кийизча, алайды ол манга.
Юйюмю башында уллу кёк мени хар адамымы биледи,
Хар атламымы биледи.
Дайым, ийнакьлагъан окъуна этеди.
Туудукъларыма уа, суйюп, энчи кьарайды.
Ингирликде мен ала бла арбазда ойнагъан заманымда,
Уллу кёг а бизге иги да жууукъ келеди,
Жулдузларын бизни башыбызгъа кёп жыйып,
Бегирекда жарытады.
Сора кеси да туудукъларым бла ойнаргъа бек сюеди,
Алагъа ушап.
Юйюмю башында уллу кёк...
Мен ары чыгъып, олтургъан да этиучюме, бир – бирде,
Анам этген таулу кийизде...

* * *

Мен сабийлигимде ёсе,
Атам, анам а
Къарт бола...

Мен сабийлигимде ёсе,
Атам, анам а
Акъ бола...

Мен артда,
Аны ангылагъанымдан
Сора,
Чыртда, суймей
Башладым ёсерге.

Мен сабийлей
Туруп турсам,

Атам, анам къртаймай,
Хайт деп,
Туруп турсала...
Сюе эдим бу дуняда,
Тилей эдим бу дунядан.

Мен, ёсе, ёсе,
Артда билдим
Толмазлык тилегими,
Болмазлык тилегими.

* * *

Къуш учады,
Мен да учама,
Ол – кесича,
Мен да – кесимча.
Ол – кёкде,
Мен а – жерде.
Аны ызы – кёкде тас бола,
Мени ызым а – умутума баш бола...

Къыйын кюнде билегим.
Терек салып, битдирдим,
Сабийнича, ёсдюрдюм.
Кёзню, сёзню да
Ангылагъан
Терек болду, жылла ёте...

Бир кюн а
Кёкню къралта,
Ташны, агъачны да
Малтай,
Кюйсюз
Боран жетди...

– Кел манга, терк кел,–
Деди терегим,
Мени терегим.

Не кюрешди эсе да,
Хорлаялмайды
Боран мени...

Ма аллай терегим
Барды, терегим,
Къыйын кюнде
Билегим.

АТА ЖУРТУМУ КЮЧЮ

Сабийлигимде,
Кёчгюнчюлюкден туугъан жерибизге
Къайтхандан сора,
Мен Къуршоучу къаягъа
Таяна-таяна,
Кюн сайын ёсе эдим.

Бюгюнлюкде
Мен – акъбаш киши,
Къуршоучу къаягъа
Таяна – таяна,
Къартлыкъны хорлайма.

КЪАЙСЫННЫ ОРАМЫНДА

Къаллай къууат бар мында,
Къайсынны орамында.

Сюйдюмлюле адамла –
Бир бирге ышаргъанла,

Бу орамда баргъанла –
Энди жууукъ болгъанла.

Орам а, чыгъа ёрге,
Жетеди хар тау элге,

Тейри жарыкъ келтире,
Таулукъну кётюре...

Жашайма мен ма мында,
Бу танглы орамымда.

Жашайма ёз жеримде,
Журтум а – жүрегимде

Эл-эл болуп, орналып,
Тынгылы, орун салып...

Ма алайды, орамым –
Бу жашауда хорламым.

Къайсын кеси да мында,
Жашай, таулу орамда...

ЖАНГЫ КЁЛЕК

Сентябрьни биринчи кюню...
 Кеп сабийни мектепге атланган, биринчи атламлы кюню.
 Къулий Къайсын орам гиназды бюгюн,
 Уллу той баргъан, берекетли арбазгъа ушайды ол.
 Барадыла сабийле.
 Сейирлик омакъдыла, жарыкъдыла, гюллюдюле, кюнлюдюле ала.
 Аталары, аналары, аппалары, ынналары ашырып барадыла сабий-
 лени, келлик кюнню адамларын.
 Мен да ашырама аланы.
 – Насыплы болугъуз, къууанч жолгъа чыгъыгъыз! – дейме.
 Мен да къууанама бу чууакъ кюннге, мамыр кюннге.
 ...Эсима уа кесими быллай кюнюм узакъдан келеди, мектепге би-
 ринчи атлагъан кюнюм, къыргъыз кюнюм.
 Атала жерибизден узакъда кюнюм, манга бюгюн да къол узатхан
 кюнюм...
 Атам къайдан эсе да, китапла тапхан эди манга, кеслерини харфлары,
 суратлары, энчи сёзлери болгъан китапла, башха тилли китапла...
 Анам а, уста къол анам, кесини «Зингер» машинасында тигип, манга
 кёлек кийдирген эди, чууакъ кёкню кесинден келгенча, кём-кёк кёлек.
 Болсада, мени жарыталмагъан, мудах кёлек, мутхуз кёлек.
 Ол кюн жангы кёлегим, ол жаралы кюнню да жарытып, мени алай
 атлатхан эди билимни жолуна.
 Тейри, менден омакъ, хазна сабий болмаз эди ол кюн анда, алай
 суна эдим мен. Ол кече жангы кёлегими тешмей жатханым да эсимдеди.
 ...Барадыла сабийле.
 Къулий Къайсын орам гиназды бюгюн. Уллу той баргъан берекетли
 арбазгъа ушайды ол.
 Кёг а, мени эртегили кёлегимча, жаралы туююлдо, кём-кёкдю,
 тап-тазады, жарыкъды.

КЪАРТЛЫГЪЫМДА

Эртте заманымда,
 Эрке заманымда,
 Атамы, анамы да
 Ыразы этип,
 Жарытсам,
 Къууандырсам,
 Ёсген этиучю эдим жашлыгъымда.
 Бюгюнлюкде уа
 Сабийлерим,
 Мени да, аналарын да,
 Жарытсала,
 Къууандырсала,
 Хайт деп, хорлайма
 Къартлыкъны.

* * *

Терекле,
Къолларын узатып...
Сакълайдыла
Келип, къонарыкъ
Къанатлыланы.

* * *

Башымда учуп баргъан
Къанатлыла, арысала,
Келип, мени
Жанымы къыйырында
Солуйдула,
Ох деп.

БИЗНИ ХАЛЖАРДА

Бу къыш кече
Жылыды бизни халжарда,
Атам бла
Мен ишлеген халжарда.
Къойла,
Жумушакъ мулжарда
Тынчайып, жатып,
Ышныр эте бизни халжарда.

Нечик ырахатды,
Жылыды, шошду
Бизни халжарда...

Кирип,
Къойла бла,
Ох деп, бир кесек
Жатайым дейме,
Бюгече бизни халжарда...

* * *

– Устазма, – деди тиширыу,
– Ишингден къууан! – дедим.
– Малкъар тилни устазыма! – деди ол,
Бурулдум да, тѣппем кѣкге жете,
Къучакъладым аны,
Ана тилими къучакълагъанча.

* * *

Туудугъум жукълайды
Тёшегинде, ырахат...
Ай терезеден
Ётюп келип,
Жарыгъын жапды
Юсюне.

* * *

Ма, келгенди жангы танг,
Ма бюгюн да жангыдан.
Энди бир кесек тѣз да,
Келликди жангы сѣз да.

ТЕНГЛИК

Тенгликди – тюзлюкню шауданы,
Жауунну теппе – тенг жаугъаны,

Кюнню да бир кибик тийгени,
Юйге да жарыкъны киргени...

Тенгликди – тюзлюкню суюдюрген,
Терсликни жолларын кюйдюрген.

Тенгликди къазанны къайнатхан,
Халкълагъа танг болуп тенг атхан.

Тенглик – хар адамны жыры да,
Тенгликли къыралда – жылыды.

* * *

Къар эриди...
Ма алай кетип къалды
Тюненеги ызым
Бюгюн аллымдан...

* * *

– Юйюгюзде ненча адам боласыз?
– Атам, анам, эгечим,
Къарындашчыгъым, кесим...
– Беш адамсыз, сора.
– Угъай, алтауланбыз.
– Алтынчыгъыз а кимди?
– Ана тилибиз, малкъар тилибиз.
– Аллах ыразы болсун санга!

* * *

Ай, чапыракълагъа къонуп,
Солуп турады,
Узакъ жолундан
Арып келип...
Бизге жарыкъ
Алып келип...

ЭРТТЕНЛИК

I

Тереземи аллында
Балли терек бутагъын
Бюгюн да узатды манга...

Ол алай саламлашады
Мени бла эрттен сайын.

II

Бу эрттенликде
Чыкъ тамычыла да,
Къанатлыла да, чапыракъла да,
Жашаугъа жыр
Айтадыла, бир болуп бары.
Мен а тынгылап турама,
Зауукъ эте,
Шукур эте...

* * *

- Къаллай адамны насыплыгъа санайса? – деп сордула манга.
- Жюрегинде зарлыгъы болмагъан адам – насыплыды, – дедим.

* * *

Гокка ханс,
Кесини ариулугъундан
Уяла, уяла,
Къарайды манга.

ТЕЙРИ КЪЫЛЫЧ БЛА БИРЛИК

Тейри къылычны
Юлешдиле. Хар къылычы да,
Аллынча,
Жарытып турлукъ сунуп,

Юлешдиле инсанла.
Алай этип,
Тейри кылычны
Эшигин жапдыла.
Адамла кеслери да кзурулай квалдыла.

Кеп тюрлю тюрсюнлю ариу
Кылычла бирликни
Хайырындан
Тейри кылыч
Болуп турганларын, биз,
Адамла, унутуп
Къоябыз, бир-бирде.

КЪОЛЛАНЫ ФАХМУЛАРЫ

I

Бир – бирде...
Къолла кeredиле
Кезле кералмагъанны,
Бир – бирде
Къолла бередице
Кезле бералмагъанны.

Жолсуз квалганда,
Къолла саладыла жолла,
Онгуз болганда,
Къолла табадыла онгла.

II

... Акъ-Сууда бир киши
Болуучу эди эртте,
Мен жаш заманда,
Къоллары бош болмасала,
Селешалмагъан ...
Къоллары уа сейирлик
Эжиу этиучю эдиле
Аны айтханына.
Мен аны бла селеширге
Бек суйюп, мен
Кеп затха юйренгенме.

Кзурманлыккъада, тойлада
Анга сёз берселе,

Битеу тынгылаучу эдиле
Аны айтханына,
Бютюн да бег а –
Кьолларын ойнатханына.

– Муну кьалай этип,
Этесе? – дегениме:
– Оллахий, билмейме,
Кьалай эсе да,
Кеси аллына болуп кьалады, –
Деген эди ол.
– Тюздю, фахму кеси
Аллына болуп кьалгъан затды.

III

Бир жыл а биченин
Алып келе тургъанлай,
Арбасы аууп, онг
Кьолун сындырды.

Элде анга жарсымагъан
Жокъ эди.
Кьолу артда
Терс кьайнады да,
Фахмусуну да
Эшиги жабылды,
Ол да терс кьайнап...

Къарачайлы келеди
Ой, таулула, туругъуз,
Бюгюн – уллу кюнюбюз!
Биз жырлайыкъ, тепсейик,
Ариу чыгъа ёнюбюз!

Къарачайлы келеди,
Монглюкъ бере келеди,
Малкъарны хар юйюне
Онглюкъ бере келеди.

Бу жашауну бузларын
Эрите келеди ол.
Аталаны ызларын
Бегите келеди ол.

Тюзледе, кьяялада
Жолун салып келеди,

Къарачайны хауасы
Биргесине келеди.

Ол балхам хауа бизге
Болуп турлукъду саулукъ,
Кесини тауларында
Зауукъ этерча таулу.

Къарындашым келеди,
Къарчады аны аты.
Бетинде уа нюрю бар,
Аякъ ызлары – алтын.

БАЗМАН

Хар нени да ауурлугъун, даражасын
Чыгъаргъан сенсе.
Базарда, тюкенде да, къайда да
Сенсиз онг жокъ.

Ёксюзле юйюнде тургъан жашчыкъны
Бетинде мудахлыкъны ауурлугъун
кёргюзталлыкъмыса?
«Стардомда» жашаргъа кюрешген къартны
Кёзлеринде жилямукъ тамычыланы
ауурлукъларын ачыкълаяллыкъмыса?
Тынгылайса базман – тараза.

* * *

Бу уллу сахарны жашауу
Нечик къужурду:
Мал ёкюргени жокъ.
Ай юйюнге,
Тангны чакъыргъан
Хоразы да жокъ муну.

Да сора
Адам къалай тынчайсын,
Къалай жашасын
Мында?!

ЧАПЫРАКЪ БОЛА...

Чапыракъла ышарып
Турмайдыла къуруда.
Ышаныб а турадыла ала
Тамбланы боллугъуна,

Кюн чыгып,
Дуня толлугъуна...

Анга мен да
Ышанып жашайма,
Чапыракъ бола.

* * *

Миллетлени бийик таулары
Бир бирлерин узакъдан
Кередиле.
Ма андан кепдю
Бизни Минги тауну
Шуёхлары,
Бизни да шуёхларыбыз.

АТА ЮЙЮМЮ КЪАБЫРГЪАСЫ

Ата юйюмю къабыргъасы,
Таянайым мен санга.
Къайгыларым кепдю мени,
Бир ышарчы сен манга?

Дарманым да дарманын
Бераллыкъса сен алай,
Мен къарт болмайын турурча,
Жангызлыкъ да сынамай.

ИБРАХИМНИ НАЗМУЛАРЫН ОКЪУЙ...

Жазгъанлары бюгюн да
Тангдан келе тургъаннга,
Баба улу, кеси уа
Жазыуунда туугъаннга...

Учуп айланады ол,
Табалмай къонар жерин...
Китабы – эсгертмеси,
Халкъгъа жүрегин берип.

Назмулары бюгюн да –
Биргебизге барыуу.
Къарыусуз жерлери да
Ма, кесича, къарыулу.

«ТИМУРЛА», «ТАМИРЛАНЛА» БОЛА БАРАБЫЗ

Тимур, Тамерлан,
Акъсакъ Тимур...
Бу атланы бары бир адамны юсюндендиле. Дагъыда бир аты – ёмюрде ышармагъан деп.

Тарыхда кесини къанлы ызын къоюп кетген адам.

Орта Азияны къырал башчысы, кеси заманында бек кючлю аскер къурагъан, Алтын-Орданы ууатхан.

Ираннга, Индиягъа чабыууллукъ этип, халкъларын тонап, къыйынлыкъла чекдирген, 1395 жылда уа Шимал Кавказгъа кесин уруп, къан тёкдюргенди, бизни халкъны да жокъ этер чекге жетдирген адамды бу. Кавказны душманлары ётген ёмюрледе кёп эдиле, шёндю да аз тюйюлдюле. Акъсакъ Тимур а барын да озгъанды.

Биз а, къарачайлыла, малкъарлыла уа, муну атын, танг кёрдю этип, тёппебизге чыгъарып, алай жашайбыз.

Кесибизни халкъыбызда эртгеден жүрюген ариу атларыбызны, бир жанына тюртюп, ыспассыз этип, къайдан эсе да, адам атла алып, ёнкюч алгъанлай, «Тимурла», «Тамирланла» бола, акъсай барабыз. Хар таулу бу затланы юсюнден сагъыш этсе эди, иги боллукъ сунама, айтханым да анданды.

* * *

Тынгылай эсенг а
Кырдыкла, чапыракъла
Эшитирча, тынгыла.

* * *

Чапыракъланы
Сылай-сылай, ала да
Тынчая-тынчая,
Солуйду ай.

* * *

Адамны,
Хар адамны да
Байлыкъларындан да –
Бек уллу байлыгъы –
Халаллыкъды.
Ана тилни халаллыгъы.

Аны тас этмей,
Аз да этмей баргъан –
Насыпды.

* * *

Хар жулдузну
Жюреги барды,
Ансы алай
Жарыкъ ышараллыкъ
Тюйюлдю ол
Адамлагъа
Кюн сайын...

* * *

Насып
Жангыз бир адамгъа
Келип къалгъандан эсе,
Кёплеге келирге сюеди:

Жангыз биреуге келсе,
Насып кеси да азайгъан этеди.
Саппа-сау халкъгъа келсе уа,
Ол кёп болуп,
Жерни да жарытады,
Табийгъатын да, кёгюн да...

* * *

Терекледен
Мен кёп затха юйренеме,
Къайтарып - къайтарып
Айтханымча:

Хар терекни
Кесини жыры барды,
Хар терек
Ма ол жырны айтады,
Дайым, ёз жырын, насыплы.

Мени да барды кеси жырым, туугъан жерим,
Инш Аллах!

* * *

– Гюллени быллай бир
Нек сюесе?
– Ала кёзлеримде
Ёседиле да...

* * *

Сакъ жауун,
Нек кетип бараса
Узакълада?

Бери кьайта бар,
(Мени таба келе бар),
Бирге жауайыкъ,
Къууатлыкь берейик жериме,
Экибиз да бирге жыр айта.

* * *

Туудугъум
Жукълайды ундуругъунда.

Ай, терезеден ышара келип,
Кесин жапды
Баламы юсюне...

Мен'а
Ма алай ыразыма
Къонакыгъа келип тургъан айгъа.

* * *

Халаллыкь – адамны
Бети болгъанлай
Туругъа керекди,
Бизнича, бийик таулары
Болгъан жерде, бютюнда.

* * *

Акъ-Сууну агъачында,
Туугъан агъачымда,
Терекле ичинде
Мен ёсген этеме,
Хар баргъаным сайын,
Азатлыкь да алама.

Жерими саугъаларындан
Бири – ол а манга.

* * *

Кюн Сырт-галагъа
Чыгып барады
Мени аллымда,
Чалгы чаллыкьбыз анда
Экибиз да бюгюн бирге.

* * *

Ышарыуунг –
Ышаныулукь
Келлик тюйюлдю,
Оллахий.

ЭРТТЕНЛИК. ТЕРЕЗЕ.

Эрттенликден узалып,
Тереземи ачдым...
Манга жарыкъ келди.

Юйюмде жашагъан
Гюлле,
Сабийлеча, къууандыла,
Мени да къууандыра.

Ачылып тургъан
Тереземе,
Кёгюрчюн келип къонду,
Аны уа буту сынып...
Тереземи нек ачды?...

ЭКИ КЕМЕНИ КЪУЙРУГЪУНДАН ТУТХАН СУУГЪА КЕТЕР

Къаргъышлыкъ уруш. Сюрюн. Школ-
гъа да кезиунде баралмагъан эдик. Аны
себепли тогъузунчу-онунчу класслагъа жю-
рюгенле онбеш-оналты, онжетижыллыкъла
болуучу эдиле. Окъуу жыл башланырдан
алгъаракъ Къаракъалпакъстандан жангыз
къызы, къатыны, Алтынбек деген бир киши
кѣчюп келип, мен тургъан юйню бахчасыны
аякъ жанында юйню сатып алады. Алтынбек
бу жерли адамды. Ала къол кирлери болгъан
адамла болгъанлары себепли, 1930 жыллада
бир жанына туруп, мюлклерин сыйыртмай,
къуугъун-сюрюнден къутулуп, туугъан
жерлерине энди жангыдан къайтыша, тап,
къаршы жууукъларына энди жуууша баш-
лагъанларын кѣпле билгенликге, аланы юс-

леринден кѣп хапар айтмаучудула. Ала жамауатха бек терк къошулгъан
эдиле. Алтынбек Уллу Ата журт урушха къатышханды. Ол затха байрам
кюнледе майдалларын тагъып чыкъгъаны шагъатды. Къалай да болсун,
талай жыл кенге туруп, тукъумуну ичине сау-эсен тийишгенине Алтын-
бек кеси да асыры къууаннгандан, къуруда ышаргъанлай туруучу эди.

Азиятлылада жюрюген адетге кѣре, жууукълары тѣгерегине басы-
нып, къолундан келген къой, келмеген къозу къурманлыкъ этип, ариу
кѣрюрден къалмадыла. Алтынбекни къоншулары да, жылы ушхууура-
рын къызгъанмай, къонакъ эте эдиле.

Алтынбек алгъан юй, башы къамиш бла жабылгъанлыкъгъа, къа-
быргъалары саман бла къаланнган, тѣрт отоулу, иги тынгылы юй эди.
Тѣгереди-башы иги жарашдырылгъан тап журт. Жер юйю, мал оруну,
терек бахчасыны тѣгереди бегитилип.

Ол Къаракъалпакъстанда, Къара тауну этегинде суйгени тенгли
бир мал тутуп, эркин жашап тургъанлыкъгъа, бу орус, къазах къатыш
элде мал бла артыкъ бек кюреширге сюе болмаз эди, баям. Малларын
сата кетип, жалаңда бир айырысырт тюе бла жангыз байталдан сора
къоймады. Жангыз тюе, узакъ кетмей, ѳзенде эринип атлай, отлай ай-
ланыр эди.

Къазахлы къарындашларыбызда тюе бек сыйлы, багъалы малгъа
саналады. Тюе богалагъандан сора (богасын тапхандан сора), саууп, тюе
сютден шубат этедиле. Шубат бек аламат, татыулу, багъалы суусунду.
Къымыздан эсе игиди. Байталны уа кюн иссиде юй жанында уллу тал
терекни тюбюне салкъында тагъып, кюнню кюн узуну аны хар эки-юч
сагъатдан саугъанлай турадыла. Жашил кырдыкдан – клеверден аша-
ялгъаны мардады. Андан сора, ингирлик салкъында юй арты сызгъада,
тайын да къошуп, кече ортасына дери, адам тынчайгъынчы, отлама къоя-

дыла да, кече эки тенг болгъандан сора, биягъы жерине келтирип, тайын да кесин да тагъадыла. Алайда чибин да азды.

Андан сора, юй аллында юйню алгъыннгы иесинден къалгъан къолан ит. Бир арт аягъы жерге тиймейди. Сынып къайнагъан эсе да, анасындан алаймы туугъанды, чабарындан а къалмайды. Огъурсуздан а, Аллах сакъласын! Юч аягъын да жерге къаты тиреп, артха ыхтырыла билмейди. Ол тийреге аягъынг басып онг жокъду. Чабып келип, къабаргъа артыкъ бек базынмаса да, кёкде учуп баргъан къаргъалагъа окъуна къозуйду, хужулукъ. Бир жолда сыныкъ шеша бла уруп, бир аман сынсытханма да, андан бери уа бютюнда мени кёрюп болмайды.

Алтынбек субай санлы, ашыкъмай, айтыр затын ойлап сёлешген, акъ шинли келбетли киши, бир алтмышха жууукълашхан сабыр адам. Къатыны уа узун бойлу, бир къыркъ жылмы бола болур эди. Тишлери чыммакъ-акъ, минчакълача тизилип, къара къашлы, токъ тиширыу, чач эшмелери белинден оза. Эки бет туппушунда аз эсленнген сепкилчи-клери, Алмагюл гюлню ариулугъуна чырай къоша, къууат бере эдиле.

Мария уа, Мария?! Ол ариу жан эди, керти окъуна. Чыгъыш жомакъ-лада айтылычу хур къыз! Ол къап-къара кёзлерин билир-билмез азчыкъ сюзюлте, кюлномсорей, тобукъларындан озгъан къара эшмелерин бир аллына ата, бир артына ата, жаратхан анга къызгъанмай берген субай санларын а Самарканд жибегинден тигилген жыйрыгъыны ичинде жашырыгъа кюрешгенликге, юйюнден суурулуп чыкъса, ким сукъланырькъ болмаз эди мёлекге?! Сол уууртчугъунда жаланда кюлгенде чыгъычу чунгурчугъу кюрегинги таралтыр эди. Къыйылгъан къара къашлары, дум-къара кёзлери, кенг мангылайы, ол къара шинли къзахлы ариуну бетинден къызыл ингилик бла бирге тёгюлген нюр къалай къаматмаз эди кёзюнгю? Къызыл жибек къатападан этилген женгсиз габарасы иничке белинден озуп, жан сюеклерине асыры тап жарашхандан, анасындан туугъан угъай, кёкден салынып тюшген мёлекге ушай эди.

Мариягъа бетден-бетге тюбеп къалсанг а, бар эди аны къоюнунда эки алма, бек бийик терекде, кёзкёрмезде угъай, къолжетмезде.

Бизни ангылаубузгъа кёре, ата-анасыны къанат тюбюнде ачыкъ-жалангачлыкъ, не башха къыйынлыкъ сынамай, жау ичинде бойрек кибик ёсген жангыз къыз не ариу, не субай, не тахлыкъ да нек болмасын деригибиз келеди. Алай аллай къызла кёбюсюнде эсирик, эмилик болуп, кеслерине тенг тапмай, юсюнг-башынг окъуна бираз хузум кёрюнсе, сёлеширге окъуна кюсемечюдюле.

Бирлери уа, кенг дунягъа сыйынмай, байлыкъны ууундан эсирип, эригип, адет-къылыкъны, адамлыкъны унутуп, бетлерин боягъандан бла кийим тикген ательеге жорюгенден сора иш этмеген, тюнене бири бла бюгюн бири бла таныша, къайсына тохташырын да билмей, кюнлерин ётдюрюп, къурулай къалгъанла да боладыла. Марияны юсюнде ол затла эсленмей эдиле. Баям, анга, алай болмаз ючюн, миллет тёреле болуша болур эдиле. Не десенг да, уяда кёргени учханда да къалмайды. «Ауруу кетер, адет къалыр», – деучюдюле къзахлыла.

Жашы-къызы намыслы, насыплы болурун, алчы, ариу халлы болурун къайсы ата-ана суймейди? Бары да суюдиле, ол тилекни Аллахдан

барысы бир кибик тилейдиле. Не медет, ол тилекге барысы да бирча жеталмайдыла. Бизни заманыбызда сабийин жашауну жоруктарына тийишли, тюзлук жанлы болгъанлай турурча, кертчиликке, ёмюрюнде тюз жолгъа тюзетирге хар инсанны къолундан келмейди, хунери жетмейди. Бир къауум ата-ана, заманында эс этип, ариу бла, акъыл бла, не тюрлю амал бла да адамлыкъ кепде, адамлыкъ даражада къошадыла жамауатха туугъан-туудукъларын.

Жалгъан сёзню сени жауунг айтсын, асыл ата-ананы къолунда ёсген, тюз акъыллы Мария ол затладан кери эди. Жазмыш жардан атарын бла къалырын ким билсин. Къадар къар да, къан да кёргюзтюр, къара да жагъар. Ачы да, татлы да татдырыр. Бирде жиятса, бирде жырлатыр. Кёпле жаш адамны, жангы жетип келген инсанны «илишаннга» алгъандан сора къабадыла эринлерин.

Жаратхан Аллах Марияны аллай насыпсызлыкъдан сакъласын! Аны терилир, терилтир да заманыды.

Алайды да, ананы бла баланы жууукълугъун ангылагъан къыйын туююлдо. Ана! Жиятып айтса да, жүрегинде дерт къоймаз. Кюлдюрюп айтса да, махтау излемез. Ачыуунга ачыр, жарсыуунга жарсыр, къууанчынга къууаныр. Ачыуланыр, кюлюр, кюлюр, ачыуланыр.

Сабийни халын, къылыгъын он тамырын тартдыргъан анача ким билир? Аныча, къанат тюбюне ким къысар? Школ узакъда болмагъанлыкъгъа, Алмагюл къызын хар эрттен сайын жарты жолгъа дери ашырып, кюн сайын аллына барыучу эди. Юйде окъуна болсун, тынчылыкъ жокъду. «Мария, Мария, къайдаса? Кел юйге, сууукъ боласа!» – дегенлей турур. Жай кезиуде уа: «Кел бери, кюн ётер!» – дегенлей, гурт тауукъ кибик, къызын къанат тюбюне къыяргъа кюрешгенлей турур эди.

Тийреде къатынла, Алмагюл аладан чырайлы болгъаны ючюнмю, огъесе уруш зардабы адамланы кёллерин, жашауларын такъыр этгенде, ол керегин бирсиледен иги тапханына зарланыпмы, неда эрлери урушдан къайтмай, башсыз къалгъанларына куююпмю бола эди ол зарлыкъ? Не да болсун: «Къорагъын сен узункай, жугъурбет! Бирсиле уа къызларын сени шештекбаш къызынга алышыргъа деп турадыла. Эшикке чыгъаргъа, адамлагъа къошулургъа къыймай, бу муну, кёзю къыйып, эрге да берлик болмаз. Берген окъуна этсе да, экинчи кюн окъуна киеуюн юйюне къыяр», – деп, Марияны насыбын да ёнчелеп, сёлеширге кюреше эдиле тиширыула. Бютюнда мени къонакъбайым Гюлбала.

Марияны жылы, ёсюмю да келе тебирегенде, адамладан да иймене, анасыны ол къылыгъына ышармыш этип, жукъ айтмай, къабакъ эшикден кирип кетер эди.

Буйрукъ кюн жетмей, сёлешир амал болмай, жашланы сарыулары къайнай, кюле оза барадыла. Ол жаны бла къарагъанда, кертиси бла, «чариште» мени атым озду.

Къарындашым, ашыкъма! Хапар алыкъа къызмагъанды. Санга саулукъ, манга эсенлик болсун да, Алтынбек тынчайыргъа бек суюген адамды. Экинчиден а, аны ууакъ жумушларына эр киши къолу керекди. Бир-бирде, окъ жарасы ашланып, бек къыйналады. Аны да ангыларгъа керекди. Айтдым да, байталны аллында ашы къурумазгъа керекди. Аны

себепли бир-бирде арба бла чий кырдык жюклеп келтирирге керекди. Алай болмаса уа, бахчасындан клевер чалып салабыз. Алтынбек жууукларына кьонакьга зат кетсе уа, бир-эки кюнден алгьга кьайтмайды. Аллай кезиуледе Мария бла сёлеширге онг болады. Жаланда чий билдирмезге керекди...

Бир эрттенликде Алтынбек бла мен, саскы чыкьгьынчы, илипин боюнларындан кырдык чалып келирге тебирей тургьаныбызлай, бир сейирлик тор атха да минип, бир мазаллы кьаракьалпакьлы киши келип кьалды. Ол кюн кырдыкга бармадыкь. Юй тьобюнде тюркмен кюйюз жим- жим жылтырайды. Кьолдан согьулгьан кюйюз. Ала, олтуруп, кьымыз да иче, кёп ушакь этдиле. Кесим кьобуп кетерге да уялып, бар деп ала да айтмай, турдум. Хапарларына кёре, бир бирни эрттеден танийдыла. Сёлеше келгенде, кьонакь:

– Иги этгенсе тукьумунгу ичине келгенинги, игиди ата-бабаларынгы топурагьына кьайтханынг, халкьынгы тапханынг. Халкьынг кийген – кийиминг, ёлсенг – ысхатынг, кебининг, миннген атынг. Халкьынгы тили – анангы тили, анга хыянат этген а анасына хыянат этген кибикди. Ёмюрюнг узакь болсун, энди ёлгюнчю, ана тилинде сёлешириксе, – деди.

Тюзсе, тюзге тюз дерге керекди. Халкьны тарыхы да ана тилден, туугьан жерден башланады, – деп, аны сёзюне ыразылыгьын билдирди Алтынбек.

Алтынбек институт тауусмагьанлыкьга, кёпню кёрген, кёп билген, Ата Журт урушну хорламыны байрамына 1945 жылда Берлинде тьобеген, кьыралына, ёз миллетине да кертичи, хар неге тюз кёзден кьарагьан, акьыллы, сабыр, лакьырдааны суйген, кьара киши эди.

Нек эсе да ала экиси да манга бирча кьарадыла. Алтынбек:

– Иги жашды, айтырын-кьалырын билген, – деп, манга кьысха характеристика берип, мен кьоншу юйде туруп, школга жорюгеними ангьлатып айтхандан сора, кьоркьма дегенча, ышара этди.

Мен а бир жашырын сёзлери бар эсе уа, быланы ушакьларына нек тынгылап турама деген акьылда кетерге тебирегенимде, кёлюне бир зат келирми деп, Алтынбек кьоймады, ол адамны хапарын эшитирими суйдю.

Киши бир ауукьга жерге кьарап турду. Сора, неден эсе да юркген кибик, башын кётюрюп:

– Бизни халкьыбызны – кьаракьалпакьлыланы кьара кюнлери кёп болгьанды. Кьайгьыдан, палахдан кьутулалмай, кёп заманланы ашыргьанбыз. Аны себепли, кьара кийгенибиз ючюн атагьандыла бизге кьаракьалпакьлыла (карабуки) деп да айтхандыла эрттегили таурухлада. Ата- бабаларыбыз Жайхун ¹ дарияны жагьаларында жашагьандыла. Айтыуларына кёре, биреуле айтханча, кьарангы халкь да болмагьанбыз. Эскендир Зулкьарнайын ², бирсиленича, бизни да ат туягьы бла теплеп, халкьыбызны жылы жеринден, жылы уясындан сюрюп чыгьарып, чач-тюк этгенин айтадыла. Кьылычындан кьан тамгьан Зулкьарнайын

---

¹ Жайхун – Сыр-Дарья черек.

² Эскендир Зулкьарнайын – Александр Македонский.

Жайхун дария боюнуна чабыуул этгенинде, аны бир аскер башчысы: «Халкыгъа бой салдыргъанны кѣргюзтюрге сюе эсенг, кызыларына сюнет этдирсинле», – дегенди. Бу бедешлик ишни эшитгенлеринде, алайсыз да къанлары къартыкларына сыйынмай тургъан халкъ саулай кѣтюрюлюп къалады. Ёзенгиге аягъы жетерик сабийлеге дери атха къонуп, уллу къозгъалыу болады. Къозгъалыуну башчысы башына къара къалпакъ кийип чыгъады. Бойсунмагъанны кюч бла бойсундурургъа юйреннген Зулкъарнайынны сансыз-санаусуз аскерини ат аякъ тауушлары дунияны титиретгенлени къаракъалпакълыла къайры хорларыкъ эдиле. Халкъны кюрешге, азатлыкыгъа чакъыргъан башчылары асмакыгъа асадыла. Андан сора бютюнда бек чамланады халкъ. Алай Эскендир халкъны къанын сууча бардырады. Къалгъанлары, зорлукыгъа тѣзалмай, юркген жылкыыча, туугъан жерни къоюп, кѣтюрюлюп, кѣчюп кетедиле. Ала, ол юркгенлери бла барып, Кърымда тохтайдыла. Орус князьлары бла байламлыкъда, кърым ханлары бла келишип, бир къауум заманы ырахат турадыла. Ол тынчлыкъ да узакыгъа бармайды. Дунияны бир къыйырында Чынгызхан деген тажал туууп, заман биягъы бузулады. Ата-бабаларыбыз биягъы Тюркестаннга кѣчюп келедиле. Анда да тапмагъанды халкъыбыз тынчлыкъ. Бек ахыргы талауну уа жонгарлыла бардыргъандыла. Узун сѣзню къысхасы, орус халкъына таяннгынчы, бизни халкъыбыз кѣрген къыйынлыкъны айтып бошаргъа къайда... Шукур Аллахха, Керманны башын эзип, мамыр жашауну башлагъаныбызгъа бир къауум жыл болады, – деп, къонакъ киши хапарын бошагъан эди.

Ол ауур хапарын, мени кѣчгюнчюледен болгъанымы билип, манга эс тапдырыр ючюн айтхан болур эди деп келеди кѣлюме. Ол затха аны манга тюзюнлей айтхан сѣзлери шагъат сунама.

– Жигит, окъугъанынгы, билим алгъанынгы иги этесе. Билиминг болса, халкъынга жарарса. Билимлиге къайда да барды бир жер, бир орун, – деди.

Аны не адам, ким болгъанын Алтынбекге соралмагъан эдим. Алай аны атдан тюшгенинден, олтургъаны-тургъанындан, тизгинин жыйгъанындан, унамасанг, атлагъанындан окъуна белгили эди бош адам болмагъаны.

Азиятлылада аллай тюз ниетли, къоллары, сѣзлери да чомарт, ышанырча адамланы кѣп кѣргенбиз.

Экинчи кюн Алтынбек акъсакъал мени эртте келип уятды. Солуу кюн солургъа къоймагъанына артыкъ ыразы туююл эдим. Таматагъа угъай деялмай, кийинип, тебиредим. Кюн къыздыргъынчы, тор байталны арбагъа жегип, кырдык жюклеп келдик. Кертисин айтама, аллай кюнлени мен бек ашыгъып сакълай эдим. Аллай кюнледе Мария бла аууздан-ауызгъа сѣлеширге онг бола эди. Ол а къайры баргъан ишди – эки жанына да бирча насып!

Жаннет ахлусу болсун Алтынбек! Кертиси бла окъуна, атыча, кеси да алтын адам эди, мархум³. Ётюрюк, кезбау, хыянат деген затланы билмеген, кеси къыйыны бла гыржын ашагъан, ийманлы, тюз адам.

«Эй, сохта улан, теркирек атла, мин арбагъа, къымыз ичерик эсенг!» – деп, шуѣх халда лакъырад этер эди.

³ Мархум – ёлген эр киши, ол дуниядагъы адам.

ЖОЛ АЙЫРЫЛГЪАНДА

Бир тюз жол барды, узакъ болгъанлыкъгъа, бара билсенг, терк жетерча. Экинчи жол барды, жууукъ болгъанлыкъгъа, жеталмай, жарты жолда къалырча. Мен эки жол айырылгъаннга жете турама. Къайсы жолгъа тюзелликме, аны Аллах билсин...

Энди, жанымы къыйыры, Мария алай тура турсун, Жибек атлы къызгъа не амал? Жюреклеге терен сингип, кёз жиямукъча таза соймекликге шубхалакъ болургъа керек туююлдо. Жибек бла арабызда айтыллыкъ айтылып, бир бирни ангылап, иш бишип бошагъанды. Ишни башы – школну бошагъынчы, ауузгъа тюшмезге керекди. Школгъа башха-башха барабыз, башхала бла бирге къайтабыз. Ким биледи, къоншу къатынла ишекли бола эселе да, обурла. «Асыры женгил терк онгар, асыры сойген терк къояр», – деп болмагъы эдик ансы. Гюняхы керек туююлдо, Жибекни анасы Гюлбала да жукъ сезмегенча кёрюнеди. Жибек айтханнга кёре, анасы манга бек жарыкъ болгъанлыкъгъа, башхадан хапары жокъду. Жибек ётюрюк айтыргъа амалы жокъду. «Сёз аягъы бла жюрюйдю», – деп бошму айтадыла. Кюнлени биринде эки жол айырылгъаннга келип тирелдик. «Эл ауузу – элек, анга ийнанган – халек», – деп, эл ауузуна тюше башладыкъ.

Бир жол Гюлбала бла Алмагюл Андрейни юйюнде сют тартхан машинаны кезиунде бош затдан сёз болуп къаладыла. Алайда Гюлбала Алмагюлге:

– Сиз, байлыгъыгъызгъа базынып, тегерегигиздегилени сан этмегенликге, бизни да Аллах жаратханды. Кимни – аллы, кимни – арты...– деп, къакъды-сокъду этеди. Дагъыда: – Адамланы танг атхынчы къоймайсыз жерлеринде, – деп къошады.

Гюлбала, мен Алтынбекге болушханым ючюнню, огъесе мен Мариягъа терилип кетерме депми келди кёлюне, тёбени къоркъуун жел этер дегенлей, арагъа сууукъ сёз атып, Алтынбеклары бла арабыз бузулурун излегени ачыкъ болду. Ала, эки къаууму да, бир тукъумдандыла. Алтынбек бла Алмагюл манга не аз да тюрленмедиле.

Бир эрттенликде Алтынбек бичен къаларгъа болуш деп келди. Гюлбала, терезеден къарап, кишини эслегенликге: «Кел, жууукъ бол!» – деп да айтмады. Жибег а бар деп, белги берди. Бардым. Къурутулгъан клевер гыстыланы мен таулула черен этгенча къаладым. Тамата анга бек ыразы болду, къымыз ичдик. Ол кюн терк окъуна туруп, саламлашып кетдим. Мария, мени къабакъ эшикге дери ашырып, тели сабийча, тилини къыйырын кёргюзтюп, артха суху бурулду.

Эсиме кёп зат келеди. Мария, бетден-бетге ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, бир зат сеземи болур эди? Аны да, кеси кёрюп, не билип угъай, адамладан эшитип. Сагъышлыма. Хайранма.

«Къула тюзде ажашып, бири дуния жаннетге, бири дуния жаханымге баргъан эки жол айырылгъанны бирине атла! Терк сайла, харип, экиси бла бирча бараллыкъ туююлсе. Къайтарып айтама энтта да: сайла! Сайламасанг, сокъуранырса артда», – дейме кесим кесиме. Керти окъуна, жаш болсам да, къартларыбыз айтыучу: «Дуния жаннети – ахшы тиши-

рыу», – деген сёз тышдю эсеме. «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут», – дегендиле таулула.

Гитчелигинден къара иште чыныгып ёсген Жибекни, жетген къызча, къолундан келмеген зат кёрмезсе. Ким биледи, жокъну керек тапдырыр дегенлей, ол заглагъа аны урушну кезиуонде жетишимсизлик окъуна юйретген болур. Аны юсюне, школда алчыды, «беш» деген багъадан сора салмайдыла устазла. Аз сёлешгенликге, тынгылауукъ туююлдо. Хар айтырын ёнчелеп, ойлап, сабыр сёлешеди. Аш-суу этгени, юй жыйгъаны да бирси ишлерине кёредиле. Тенглерине болушургъа бек сюеди. Уялчакълыгы анга, бир тап кийим кийгенча, алай жарашыучу эди.

Ол Аллах жаратхан эки жанны тенг тохташдырып, башдан-аякъ къарайма. Ариу да, субай да санларын угъай эсенг, кирпичлерин, къашларын, чачларын-башларын окъуна тенгleshдирирге кюрешеме. Жюрюгенлерин, аякъ алыуларын, атлагъанларын кёз аллыма келтиреме. Мария къара шинлирекди. Жибекни акъ бетинде уа адамны мукъуладисча кесине тартхан бир уллу чырай барды. Хау, алайды. Анга ишек жокъду. Къарагъан кёзге Марияны «базар» бети Жибекни эслилиги бла суюдомлюгоне жетмегени баямды.

Гюлбала бла Алмагюл эки кёгюрчюн бир уяда бала ёсдюралмазлыкъларын неда эки харбыз бир ууучха сыйынмазлыгъын билмеген тиширыула туююл эдиле.

Мен ол эки от жагъада да туз-гыржын ашагъанма. Биринде кёп, биринде аз. Гюлбалагъа мен бек уллу намыс береме, къызыны бла мени ортабызда келишимни дуняны мюлкю ючюн да, дуняны ариулары ючюн да бузаллыкъ туююлме. Ол Аллахха туурады. Алтынбекни юйюрюню юсюнден айтсагъ а, ол да кеси кибик бирни тапмазча къыз туююлдо. Кертисин айтыргъа сёз бергенме да! «Мария! Мария! Санга алыкъа бизни жюрекеде жер жокъду. Сен пудраланы да хайырланнган ариуса. «Ариуну ичи – ауруу», – деп да сёз барды. Сени ариулугъунг бла, омакъ кийинген айбатлыгъынг окъургъа да заран боладыла. Билмегенлигинге, устазла багъа салып къоядыла. Эрге чыгып, жамауатха къошулуп жашасанг, ариулукъ хар ненге да жарап турлукъ болурму? Ол мен таныгъан, миллети ючюн жанын къурман этерге хазыр атанг Алтынбек сени башха миллетни адамына кёзю къыйып берирми? Сен иги оюм эт», – дер ючюн, Мария бла сёлеширге керек эди.

Аланы акъылларын билмей, ат башындан соруула берип, гюняхларын алыргъа, Алтынбекча кишини эниш этип, тышюндюрюп сёлеширге жарарыкъ туююл эди. «Тиширыулукъ, зарлыкъ этип, эсирик къыз, эрикгенинги кетерирге дей эсенг а, аны иши башхады. Аны амаларын башха жерде изле», – дерге хазыр болдум.

Жибекни гитче эгешчиги бла анасындан сора кишиси жокъ эди. Бола тургъан халны ойлау элегинден ётдюрюп, базманнга салыргъа кюрешдим. Атасы урушдан къайтмагъанды. Ол жаны бла тергеу этсек, экибиз да тенгбиз, аталарыбызны танымайбыз. Эр эр жолунда къалады. Ана не заманда да от жагъада къалады, от жагъаны иесиди. Андан айта болурла халкъда: «Атадан ёксюз – бир ёксюз, анадан ёксюз – эки ёксюз», – деп.

Ана кыучагы, ана жылыуу, ана баууру, ана сютю. Ана кыучагында эди Жибек кыз – шемшер кышык!

Къзах жерини кышы – кыаты, жайы – кызыу, бир-бир аймаклары⁴ жауунсузуракъ боладыла. Тюзледе жайда да, кыышда да, танг атханлай, кызыарып, кюн чыгъар, дуниягъа нюрюн тегер. Кюн батханлайына, терк окъуна кырангылыкъ басар. Анданмы болур кечеле узун, кюнле кысха кёрюннгенлери? Къзахлыла кышны сууугъуна, жайны иссигине да ушамайдыла. Сууукъсурасанг, ышыкъ табарла, иссиден кыйнасанг, эм салкын жер – тёрлерине олтуртурла, суусап аякъ, кызыл чай хар заманда чомарт узатылыр. Аллай кенг аулакылада апорт алмаладан толу терек бахчалары, кырап кыйырлары кёрюнмеген мол, берекетли будай, арпа, зынтхы, тары, нартюх д.а.к. чайкыалганлары бла бирча, кыамишли тенгизле, кёлле, ышкырналы кыырлары, шинжили чунгурлары да аз туююлдоле. Анда да, хар кыайдача, эслеп бармасанг, аллынга кырап атламасанг, абыныр, сюрюнюр жерле да кепдоле. Аллах алай жаратханды жерлени, адамланы да, кыарындашым.

Къзахлылада быллай бир нарт сёз барды: «Заманынг тюлкю болса, ит болуп кыуу», – деп. Таулула уа: «Сен заманнга ушамасанг, заман санга ушамаз», – деучю эдиле.

Акылым экиге бёлнюп, ангкы-тенгки бола тургунчу, жаз башы да жетип калды.

СУУГЪА КЕТГЕН СЮЙМЕКЛИК

1954 жыл. Хычауман айны ахыр кюнлери. Ариу аязгъан ариу кюн. Асхут кезиу. Тут терекни тюбюнде, кийиз юсюнде сыртымдан тюшюп, «Минг бла бир кече» китабыны биринчи китабын окъуй эдим. Кюн ортадан сора, терек салкынында жукълап кыалып, неден эсе да элгенип уяндым. Тереклени ауаналары узун болуп, ингир жууукълашханды. Бир ауукъдан а, кёк кыаралып, кыарылгъачла алашаны учуп, гузаба болдула. Ол а жауун жауарны белгисиди. Мен да алай сахиник болуп тургъанымлай, кёлумдагы китапха бир кыаты конфет келип тийди. Эрлай секирип туруп, тегерегиме кыарадым, алай киши кёрюнмейди. Адам аякъ тауушла кыайсы жанына кетгенлерин эслеялмадым. Энди бауур тёбен тюшюп, биягъы китапха жан атдым. Бир кыауум замандан тегерек кюлан конфет таркъ деп башыма тийди. Башыма кимни «окълары» келип тийгенлерине энди ишексизме. Мариядан сора алай ойнаргъа ол тийреде киши жокъду. Мен тургъан юйню бла кёншу юйню бахчасыны чегин кыамишден этилген буруу айырады. Бурууну тыш жанында кенг орамгъа чыкыгъан жаяу жол барды. Алайны озуп бара, баям, Мария мени «илишаннга» салгъанды.

Мен алай иги кыууум эте тургунчу, кёк кюкюреп, уллу-уллу жауун тамычыла тамып, кийиз хурттакны да аркъама кыаплап, фатаргъа кыачып, суху, кесим тургъан отоучукыгъа кирдим. Орамда илипинлени жагъаларында битген бийик акътерекле, букыу кыатыш ургъан желге бла

---

⁴ Аймакъ – край.

жауунга чыдаялмай, башларын бир бирге ийилтедиле. Жел шошайгандан сора уа, «Абезехге» баргъан субай кызыла кибик кыймише, биягъы жерлеринде ёхтем сюеледиле. Чапырактары кюмюш бет алып, жаууннга кыуанганча, чабакъ габулача жылтырай, ариу кыалтырайдыла. Кыз ол кезиуде юйоне кытулгъан болур эди, баям.

Жамбул областны (алгыннгы Аулие Атаны) тау этеклеринде жауун аз жаугъанлыкыгъа, жауса, адамыча жаууучу эди. Бютюнда хычауман айны аягында, сабанланы сугъарып башлагынчы жаугъан жауун Аллахны тирликкеге жан аурутханлыкыгы ючюндю деп кыуаныучудула адамла.

Ол кече мен жашауумда биринчи кере жукъусу аязгъанны сынагъан эдим. Бек алгъа басдырыкъланган этдим. Аны кылай болгъанын адамладан эшитгеним болгъанды. Жукълап тургъанча болама да, бир уллу тюе, боюн жюню да бир узун кыап-кыара, аякъ жанымдан башлап малтап тебирейди, тюз да кёкюрегиме жетгенлей, ауурлугъун салып, ал аягы бла басып тохтады. Кыстаргъа кюрешеме. Алай онгуму алгъанды, болалмайма. Тюе Алтынбекни туюсине ушай эди. Тобукъланып, юсюме жатса, тунчукъдуруп кыюрыкъды. Тюе, ачыуланып, туюбюне басса, андан киши саулай кытулалмайды. Кюреше кетип, аманны кебинден, зор бла туюден ычхындым. Уянганымда, битеу санларым сылыт болуп, салта бла туюгенча болуп. Тёшек жабыуум суппа-суу. Иги кесекден, эс жыйып, бет-кыол жуууп, анам айтыучу акыыл сёзлени эсиме туюшюрюге кюрешеме. «Жукъу дегенинг душманды, санларынгы талдырып, жолдан, ишден кыалдырып». «Жанынг сау болса, жарлыма деме». Мен диннге, исламгъа сабийликден окъуна ийнанышма. Анам, харип, жаннетли болсун, кеси юйретген Алхамны, бла Кылухууну окъуп, ийман-шахадат келтирип, жериме жатдым.

Кече арысына дери кёзюме жукъу кирмей, тангнга термиле кетип, амалсыздан бир жанымдан бир жаныма суху бурулуп, ахырында кыуш жастыккыны кыуачкылап тохтадым. Тюз да кёзюм кыалкыуыгъа баргъанлай, биреу тюртгенча болуп, биягъы элгенип уяндым. Кёлюм бираз сагышха кетип, тую малтагъаны да туюномде болмагъанына кыуанып, арбазгъа шыбыртсыз чыкъдым.

Жауун, алгыннча, суху жаумайды, бираз селейип, ууакъ себелейди. Акътерекле да – чекчи кылауурла: «Этчи, не этерик эсенг да!» – дегенча, желни, жауунну да сан этмей, ёхтем сюеледиле. Кечени не кезиюу болгъаны белгисизди. Не болса да, ачыла, жабыла тургъан булутланы арасындан мырытланы иги да ёрге келгенлерин эследим. Баям, кече ортасыды. Иги да сууукъсурап, жукълар умут бла, эшикни шош ачып, отоугъа келип, жуургъан туюбюне кирдим. Танг аласында кёрген туюшонг керти болады дейдиле муслийманла. Тынгылачы!

Кыйыры-чеги кёрюнмеген кенг аулакъ. Чыгышдан, саргъалып, танг атып келеди. Кынатла битип, чексиз кыйыр аулакъланы, тюзлени кёрююм келип, кёкде учуп барама. Аллымда, анда бек узакъда, кёк бла жер бирге кышулгъан жерде, жылкы, кёп жылкы. Жылкыдан иги да айырылып, арлакъда ажир юлюш. Ажир юлюшге кышулмай тургъан акъсыл, белауаз байтал. Эрлай жерге туюшуп, байтал таба тебирейме, бир сейирлик женгил атлап барама кесим а. Кылумда кюмюш кереклери

бла жангы жоуген. Байтал, боюнун созуп, мени таба келеди. Байталгъа жоуген сала тебирегенимде, къолумдагы жоуген угъай, нохта болду. Байталгъа нохта салып, къол аязым бла сауурусунун сыларгъа тебирегенимлей, байтал юркюп, нохта билеклик, ол сагъатда жау сюртюлгенча, сыппа-сыйдам болуп, къолумдан ычхынып, тёртгюллеп баргъан байтал башында кетди. Байтал кёкге чыкыгъанында, аны акъ туманла жапдыла да, аланы араларындан эки кийик кёгюрчюн учуп чыкыдыла. Ала, уча келип, ол биз тургъан юйню аллында бек бийик акътерекге къондула. Алагъа къууанып, къолларымы узатханлай, кёгюрчюнле энди эки угъай, бир болдула. Ол да, менден элгенип, къайры эсе да, къанатларын арыгъанча къагъа, жокъ болду.

Биягъы элгенип уандым. Орамгъа чыкыгъанымда, ёзенледе болуучусуча, сериунун аяз бетинги сылай, санларынга женгиллик береди. Солуу кюндю.

Арбаз сайын адамланы сюрюуге мал къыстагъан ауазлары эшитиледи. Бу арбазда аллай ауара жокъ эди. Нек десенг, Гюлбала бу юйге, бу элге сабийлерин окъутур ючюн келгенди. Фатар халда турабыз. Бир эллилебиз. Бир бирни 1944 жылдан бери танийбыз. Эт, ун, жау-бишлакъ, аны кибики керекли затланы манга юйден келтиредиле. Узакъ туююдю. Ашыбыз- сууубуз бирди.

Эрттенликде тангны буруну бла бек эртте турмасанг, бютюнда жайгъыда, бетинги-къолунгу жуууп, ауузланып чыкыгъынчы, къызгъан багъыр кибики, кюн терк окъуна кётюрюлюп, анда-мында сенгирчкеле чырылдай башларла.

Биягъы тут терекни тюбюне барып, гитче шинтикчикге чёкдюм да, конфетлени ким атханын билирге сюйюп, кече кёрген тюшлерими юсюнден сагъыш этерге кюрешдим. Иги ойлап къарасам, къолумдан сыпдырылып, ычхынып кетген нохта билеклик акъ булутланы араларына сингип кетип, андан эки кёгюрчюн учуп чыгып, кеслерине уя, къонар жер тапмагъанлары мени къууандырмай эди. Ол тошде мамыр жашаууму тюрлениргими, огъесе насыпсызлыкъны белгисими болур? Не уа алыкъа бир акъылгъа келмеген, алыкъа жоуген, кишен салынмагъан жашлыкъны, алгъа талпынып, къанат къакыгъан чексиз умутланы чырмауну илишанларымы кёрюндюле? Жарсыр, айтыр адам жокъ. Билеме Жибекге уа бу затла бек ауур тиериклерин. Жигит таулу: «Тюш дегенинг жукъулары богъуду, анга ийнаннган адамланы жогъуду», – деп да айтханды.

Отоуума кирип олтургъаным, мен танымагъан бир жашчыкъ, чабып келип, къолума бир къагъыт журунну тутдуруп, келгенича, суху чыкыды. Чыгып, ызындан къарасам, чикя-чикя эте, сабийлени ызларындан кетип барады. «Мен жарым сагъатдан Таласдан суу алыргъа барама, ызымдан женгил жет», – деп жазгъанды Мария къагъытда. Адам жангылыргъа башласа, кёп керек туююдю. Кийинип бардым. Орамны биз жашагъан жери эниш сюренди. Арлакъда уа тууар ферма. Ферманы ары жанында Къалмакъ⁵ дуппур. Алайны дуппурун, ёзенин да асыры жантакъ⁶ басхандан, атлап къарыу жокъду. Жантакъланы аралары бла Таласха,

⁵ Къалмакъ – Къалмукъ.

⁶ Жантакъ – бир жанлы битген шинжи ханс.

суу жагъагъа тигелеген жаяу жол барды. Жол Талас черекни кечиуюне барып тиреледи.

Жай чилледе Таласны сууу таркъайып, кечиуде суу тобукъдан озмай къалгъан кезиу окъуна болуучуду. Алай жаз башында, неда таулада уллу киршиден сора уа, элхууур келгенча, ол шош келиучю суу алай къутурур, суу жагъаланы алай толтурур, бу жерледе ёмюрде жукъ ёсмегенча, юз-мез, талыштак басып къалыр. Аллай кезиуде юзмез чёкген, жипи жерге кирсенг, эшигинг къуруду. Юзмезни тюрюу желим топуракъ хударду. Адамны кесине тартхан этеди. Ары кирсенг, жанынг саулай кетдинг жер тюрюуне. Киши излеп да табаллыкъ тюрююлдю. Къымылдамасанг – насыбынг, турурса болушлукъ жетгинчи. Чыгъар умут бла къымылдай башласанг а, мылы юзмезни тюрюнде желим батхакъ сени желмауузча жутар. Аны себепли, амалсыз болсанг, къамишли жерни басаргъа керекди. Дунияда къамишни тамырларыча чырмашып ёсген ёсюмлюк табаргъа къыйынды. Кеслери да къалай гиртчидиле, малтап тургъанлыкъгъа, эзилмейдиле, тюрленмейдиле. Аланы ашап ким кёргенди, тростникча, татлыдыла дейдиле. Баям, андан болур къан эмиучю къуртла (пиявка) къамиш тамырлары ичлеринде тургъанлары.

АХЫРАТ АЗАБЫН ДУНИЯДА ТАРТХАНДА

Багъалы окъуучум! Гыржынны кёп чайнасанг, чий кёрюнюр дейдиле. Эрикген окъуна болурса. Хапар эригиулю болса, жүрекде кетмез жараны, жашау ачылыкъланы бир-эки сёз бла айтып ангылатхан къыйынды. Сёз бузулса – сезим бузулады, сезим бузулса уа – анг бузулады. Ойлау тюз болмаса – тил бузулады. Аны себепли таулула: «Сюйдюрген да – тил, кюйдюрген да – тил», – дегендиле. «Жипни – узуну, сёзю – къысхасы».

Къалмакъ дуппурну башында гебен башына къонган жубуранчы къуш кибик сюелеме. Эсимде бир терс акъыл жокъду. Аялу кийимлери къаплап чыкъганма.

Къарасам, кечеги уллу жауундан сора алыкъа иги кепчимеген жаяу жол бла, шинжисиз жерин сайлап атлай, инбашында суу къылычы, эки къанжал челекни да тагып, Мария суу боюуна тигелеп барады. Сёзсюз, ол суу боюунда манга тюрюер умут бла барады. Арсарлыкъымы сезгенча, онг къолун челекни киришинден бош этип, ызымдан кел деген белги берди. Ашыкъмай, жан-жаныма къарай, тигелеп тебиредим къызны ызындан. «Ачыу келсе, акъыл кетер», – дегенлей, къыз чакъыра эсе, бармай къалай болсун... Сокъур суйген – кёз жарыкъ. Къанжал челекдени киришлери суу къылычны къыйырында темир илинмеклеге ышылып, гъыз-гъыз этгенлерича, къыз жүрегими ууучуна къысып, жүрек къулакъларымы баш бармагъы бла басханча болуп, къаным бирде башыма уруп, бирде уа, тохтаргъа жетип, санларым суууй башлагъанча болады.

Мария, элни туурасындан энишге къутулгъанлай, бир да таукел, биягъы кел мени ызымдан деп, къолун булгъады. Къарайма, тегерекде адам кёрюмейди. Кюн бек аман къаты къыздырады кюн ортада. Ол кезиуде анда хазна эшикге чыкъмаучудула адамла. Терезелерин этип,

солургъа кюрешедиле. Эл таба энтта да бир кёз жетдирип, энишге, кечу таба тигеледим.

Суу, былайда кыланч айланып, батыу жерледе эки-ючметрлик бармак базыкылыгы кыамишлени баш кыусхан жерлерине дери басып: «Адамла, мында сизге этер зат жокъду!» – дегенча, ашыкмай барады. Черек асыры юзmez кыатыш келгенден, ичерге угъай да, быстыр жууаргъа окъуна боллукъ тыйюлдо. Бу биринчи кере тыйюл эди. Бу тийреде жашагъанла аны биледиле.

Суугъа келгенни сылтауу башхады. Тёгерегин суу кършалагъан жарты айрыкамдан чыгъаргъа бирден сора жол жокъду. Сууну кыюю айланган жерине чабып барып, бир бийигирек жерде мёрежия хансланы арасына бугъуп, кыыз таба къарадым. Мария, челеклерин суудан толтуруп, жол жанына салып, мени таба къарады. Кыыз жеринден тепгинчи, башындан бир атлы къарады. Мария арсарсыз челеклерин, суу кылычын сермеп алып, субай бели кыаймише, ызына кетди. Мени жеримден теберге амалым жокъду. Атлы, атына кыамичини жетдирип, тюзюнлей кечу таба тартды. Бир ауукъдан, атындан тышоуп, башындан тартып озду. Къарасам, ол а – Марияны атасы Алтынбек. Ичими бютюнда къркыуу алмаймыды! Бир игиси, ханс асыры кыалындан, кыатыма келгинчи, кёрлюк тыйюлдо. Къркыгъаным, биринчиден – айып, экинчиден а – ышанысузлукъ. Азият адамына чийинги билдирсенг, этегин кесди да кетди. Атыны ауузлугъун алып, суу ичирди да, мени таба тебиреди. Мен, секирип туруп, эл таба кыачаргъа да бир болдум, алай мени кёрюрге боллукъ эди. Ол мени кёрюп ишми келе болур? Мени кёрюп, ызымдан болгъан эсе, «Аман кыойчу кыой да берир, кыамичи да кётюрюр», – деп болмай, кыалын кыамишге кирип, не болсам да, анда болурма деп, таукел болуп, суу басхан кыамишге кыутулдум. Жибек бла Мария да намыслары бла жашасынла!

Мен алай сандыракъ эте тургунчу, Алтынбек алайгъа келип тохтады. Ол мени кёрмейди. Аркъасы манга айланыпды. Не да болсун, сууну чайпалтмазгъа керекди. Алайдан ары кирирге жарарыкъ тыйюлдо. Суу теренден-терен боллукъду. Мени тутуп тургъан кыамиш тамырладыла ансы, алайдан ары атласам а, суу айланмагъа кетерикме. Сора чабакылагъа бла суу жылянлагъа аш боллукъма. Шум болуп, кыамишле арасындан уку кибик къарайма. Мен дуня жаханымде азап чеге тургъанлыкыгъа, Алтынбек, ашыкмай, атына кишен салды да, чепкенин арлакъда кыюуп, олтуруп, иги тынгылы абидез алды.

Сууну сууукълугъуна адам тёзюп болмазчады. Жиликлериме ётеди. Кюн а тёппемден кыыздырады. Суу жылянла да ёрге-энишге жоюзедиле. Аланы кыапмазлыкъларын билеме да, сан этмейме.

Къарт ахырында, теке сакъалын бир сылап, намазлыкъ орунуна юйде согъулгъан ала чепкенин жайды да, намазын башлады. Ниет этип, кыыбылагъа айланып: «Аллаху Акбар!» – деди да, сажде этген жерге кыарап, онг кыолуну бармакълары бла киндикден энишгерек сол кыолун бууунуна дери жапды. Андан сора, «Субханаканы» окъуду. Къолла байландыла. Кыыям (ёре) туруп, «Фатиханы», андан сора «Кыира-ат» суураны окъуду. Андан сора рукугъгъа ийилип, юч кере «Субханак Раббий аль-Гъазим», –

деп окъуду, саждеде баш урду. «Субхана Раббий агъла», – деди. Сора, олтуруп, «Ат тахиятны», «Аллахумма саллийни», «Раббанани» окъуду. Андан ары: «Ассаламугъалейкум уа рахматуллахи», – деп, эки кере айтды да, ашыкъмай, ёрге туруп, биягъы: «Аллаху Акбар!» – бла тыш намазны тамам этди. Энди кетеди деп умутлума. Суудан чыкъмай амал жокъду. Мен этген умут болмай, Алтынбек, жаппа-жангыдан чепкенине чёгюп, къююнундан хамайылын чыгъарып, окъуй башлады. Бу кезиуде зауаллы къартларыбыз Кавказда жырлаучу «Бийнёгер» тышдю эсеме.

Амалсызма! Не амал этерге билмейме. Ол ийман иеси кишини не аз да терлиги жокъду. Аны себепли, аман айтып, кёлюнго окъуна чёкдюраллыкъ туююлсе. Къартларыбыз: «Суугъа кёп къарасанг, къан кёрюнюр», – деучю эдиле. Санларым мурса кюйдюргенча жызылдап, не затла эселе да терими тешген этгенча кёрюнеди. Къамишлени къымылдатмай, сууну да чайпалтмазгъа кюрешип, бир аягъымы кётюрюп къараргъа таукел болдум. Аягъымы суудан чыгъаргъанымда, сени жаунг аллайгъа къарасын, къара кёксюл къуртла (къан эмиучю пиявала), тобукъларымдан башлап бармакъларыма дери басынып, къанымы эме эдиле.

Ахырат азабын дуняда тарта, къамиш бадырланы юсюнде, Сыйрат кёпюрню юсюнде сюелгенча сюелеме. Не болса да, кёл этип, бир аягъымы суудан чыгъарып, къуртланы ариулай башладым. Къуртла къан тамырларыма асыры къадалгъандан, къол бармакъларыма илинирге кюрешип, кетерге унаса уа! Бек уллу сакълыкъ бла, амалсыз болуп, бир бутуму балтырындан, бир аягъымдан арытып, суугъа-суугъа атдым. Аланы сылыкълыкълары, шытылыкълары къабындан чыкъгъан метекелеге ушай эдиле. Терими тешип, башларын губулача бегитип, иги тартмасанг, этингден айырылмайдыла, сылыкъла. Бир бутумда къуртланы ариулап, экинчи аягъымы суудан чыгъарып, ариулап бошагъынчы, биягъы къуртла дагъыда басынадыла. Кёз къыйырымы къартха жетдирдим. Ол ашыкъмайды. Китабын окъуй турады. Мени кёрюп, ёчхегеми эте болур эди. Анга да ишекли болама.

Энди хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, алай ариуларгъа тюзелдим. Къол бармакъларыма илиналмайдыла. Аллынча, шыты болмай, терк-терк жулкъама, бютюнда бут чабакъларым бла аякъларымы къангаларына бек басынадыла, къан тамырлагъа. Энди мен аланы, алгъынча, суугъа атмай, кёкюрегимде тагъылып тургъан ботинкаларымы ичине атып тебиредим. Къуртла, анда да тохтамай, жыйырыла-жыйырыла, жайылып тебиредиле. Къандан кёбюп, уллу болгъанлары суугъа да тыше эдиле. Алай андан не келсин! Ала кёпден-кёп бола баргъан болмаса, азаймайдыла. Саулай къанымы ичедиле.

Ол кезиуде тор байталны сауулур заманы жетип, желиними къызгъан болур эди, огъесе саскыла къадалып, онгсузму этген болур эдиле, тайынмы изледи – халал хайыуан бир ачы кишнеди, боюнун эл таба созуп.

Ёмюрню бла ёлюмню ортасындама. Артымда – тенгизча баргъаны хазна билинмеген уллу черек. Бир жанымда – къамишле жашырып тургъан терен къулде, ол да суудан толуп. Тилсиз жау. Кёплени жутхан мурдар суугъа къарагъанымда, кёзлерим къарангы этдиле. Хау! От бла суу тилсиз жауладыла.

Алтынбек акъсакъал, байталны тынгысызлыгын кѳрюп, терк окъуна чепкенин кийип, атны кишенин алды да, сыртына къонуп, къыяма айлана тургъан суу боюнундан ѳзеннге ѳрлеп кетди. Мен да, ажал тырнагъындан къутулгъаныма Аллахха шукур эте, кѳлден чыгъып, жерге олтурдум да, этимден къуртланы ариуладым. Къарыусузма. Тобукъдан энишгеми суу-укъ сууда къуртла эме, башымдан кюн къыздырып тургъанды. Хужулукъ къуртланы ариулагъандан сора, бутларым кюннге жылыннгандан сора бютюнда бек къанап башладыла. Болмазын кѳргенимде, кѳлегими кыр-тып, бинтле этип, эки бутуму да ала бла байлап, майкам бла фатаргъа, аманны кебинден, жетип, ундуругъума аудум.

КЕСИ ЖЫГЪЫЛГЪАН ЖАШ ЖИЛЯМАЗ

Мария бла байламлы болгъан тапсыз ишлени ахыры аууздан чыгъарыргъа жарарыкъ туйюл эди. Сѳзюнг ауузунгдан чыкыгъынчы, анга кесинг иесе, ауузунгдан чыкыгъандан сора бирсиле иедиле.

Экинчи кюн эрттенликде, ауузланып бошагъанлай, Гюлбаланы бир къаршы жууугъу ауушхан хапар келип, аналары, къызлары ары кетдиле. Аланы кетгенлерин хайырланып, аптекадан жассы байлаула алып келип, эки бутуму да тобукъдан энишгелерин ашыкъмай, тап, ит тил чапыракъла салып байладым. Ахыргы экзаменлени берир заман бола турады. Сора солургъа ундурукъда таяннганымлай, тыш эшик къагъылды. Замансыз заманда ким болур бу деп, эшик таба атлагъанымлай, терезе бютюнда бек къагъылды. Ары бурулуп къарасам, Мария терезе аллында сюелип. «Бу энтта да башымы бир палахха къалдырыр», – деп, ачмадым.

Ол мени кѳрмейди, мен а аны кѳреме. Дагъыда, дагъыда игирек окъуна къагъады. Къыстап иер умут бла барып, эшикни ачханымлай, жилин кибик, къолтукъ тюбюм бла сыпдырылып, мен жатхан отоугъа къутулду. Телиге жол бош, айраннга суу къош. Бу не эте айлана болур деп, сейирге къалып, аллына баргъанымлай, къучакълар умут бла юсюме ауа тебирегенинлей, тюртюп ийгенимлей, къаллайла эсе да аякълары чырмашып, сол жанындан полгъа тийди. Оуий-шауий этип, къобалмай:

– Оу, билегим! Оу, билегим! – деп, бети агъарып, ѳрге турду.

Эсим кетип, къызны къучагъыма къысып, шинтикге олтуртуп, экибиз да бираз эс жыйгъандан сора, тутуп кѳрсем, керти окъуна сол къолуну къарысында бир сюеги сынып. Эшик жабылды. Энди уа не этейим? Къалгъан бинтледен бирин алып, къалын байлап, жаулукъчугъу бла боюнуна такъдым. Адам келип къалып, не атасы-анасы кѳредиле деп къоркъама. «Суугъа кетген таш къармар» деп, анга мен жалынырча болдум. Айхай, жорекде суймеклик болмаса, ариу сѳз да чыкъмайды аууздан. «Ариулукъ – кѳзденди, бек суймеклик – сѳзденди», – деп бошму айтадыла? Къыз бир кесек кесине келгенден сора:

– Ауузунгдан жангыз бир сѳз чыгъарсанг, муну киши билсе, эшитмегенме деме! Билдирсенг, кесинге айып боллукъду, – деп, ариулукъ бла ангылатыргъа кюрешдим.

– Жыгъылгъан этгенме дерикме, – деп, Аллах бла, атасы-анасы бла ант этип, къаргъанды.

Мен Марияны къучагъыма къысып, къалай уппа этгеними кесим да билмей къалдым. Чабакъ тута билмеген сууну бокълайды.

Бир ыйыкъдан экзаменле бошаллыкъдыла. Аллахны ахшылыгъындан, аланы да жетишимли берип, аттестатла алдыкъ. Къарачайлы къарындашларыбыз – устазларыбыз: Лайпанланы Алий, Кипкеланы Къарачыкъ, Тотуркъулланы Магомет бла адетдеча саламлашып, къарачайлы эгечлерим Тотурукъланы Апалачны, Чыпчыкъланы Сапууну ыразылыкъларын алып, биз жашагъан къазах элде юйюбюзге кетерге хазырланама.

Базаргъа келгенледен келсинле деп айтдыргъан эдим да, экинчи кюн окъуна къарындашымдан туугъан жаш Адыхам, адежге тартып, манга минерге колхозну жылкъысындан бек жюйрюк, бек сайлама ажирни алып жетди. Элден, юйдегиледен хапар соргъаныбызда, айтхан жангылыгы Гюлбаланы артыкъ бек къуандырмады. Адыхам:

– Алма-Атадан анабызны тамата эгечинден туугъан къызла келип, ары кёчюгюз деп къысхандыла, кёчерге таукел болуп, хазырлана турабыз. Бир июнь айланы аягъында кетерге умут этедиле, – дегенинде, Гюлбаланы бети тюрленди.

Кишини эсинде болмай тургъанлай, Адыхам айтхан хапар кёпден бери беш жылны ичинде къаты бегитилип, киритли кюбюрдеча тургъан кёп затны ачычы болду. Биринчиден, Жибек ол жыл жалаанда сегизинчи классны бошагъан эди. Орта школну бошагъанлай, Алма-Ата шахарда Женпиге (тиширыула окъугъан педагогика институт) окъургъа барлыкъ эди. Анда бизни бу тегерекден къарагъан жуткёзлеча киши сёзюбюзню этерик туйюлдю. Ахшы умутла толлукъдула.

Жибек хапаргъа, ахшыгъа-аманнга да къошулмады. Этиучюсюча, кишиге эслетмей, ышарып, ыразылыгъын билдирип къойду. Ол бизни юй жашауубуз мындан арысында бирге боллугъуна ышаныу кюч бла баргъанына къууана эди. Къыйыр бухчакъдан, эл жерден келип, билим ала тургъан къазахлы къыз алгъа къарай эди. Экинчиден а, бу хапар Гюлбаланы бир жанындан жарсытхан да, къуандыргъан да этди. Жарсыгъаны - бизни узакъ Алма-Атагъа кёчеригибиз. Къыз энтта школда эки жыл окъургъа керекди. Ары дери не болады, не къалады? Мен къызгъа берген антыма кертичи боллукъмамы, къаллыкъмамы? Ма ол болур эди аны тынгысыз этген. Мен алай ангыладым. Хар нени да сезип, мараучу кийик жугъутурну илишаннга тутханча тутуп, Жибек бла мен жашлыкъ этип, адамлыкъ нормадан чыкъмагъаныбызны, намысны чегинден чыкъмагъаныбызны ёз кёзю бла кёрюп тургъаны ачыкъ болду. Алай бийик окъуу юйге окъургъа экибиз да бирге барсакъ сую эди. Андан ары ким неге тубеп, къайда туз-гыржын ашарыгъын, заман жели къайры элтиригин бир Аллахдан сора киши билмейди.

Гюлбала акъылсыз тиширыу туйюл эди. Уруш къыйынлыгы баш иесиз сабий ёсдюрген бир къауумланы тели этип, бирсилеге эс окъуна жыйдыргъанды. Кичи къызына бла Адыхамгъа:

– Эшикге чыгъа турчугъуз, – деп, Жибекни къатына олтуртуп: – Юч жыл къолумдан туз-гыржын татдынг. Анангы сютюнден халал болсун

ашагъанынг. Халынгы, кылыгынгы да билеме. Бизде: «Бир кюн жол-даш болсанг, кырк кюн салам бер», – деп сёз барды. Жараууз, тапсыз ишинги да кёрмегенме. Не жашырыу, жууукларымдан, кыйынларымдан тырман да эшитгенме. Хар неге да тёзгенме. Сен мени кеси адамымча болганса. Муну уа, – деди, кызына къарап, – бирси аналача, эркин-лигине кьойгъан угъай да, тыш адамны босагъасындан атлатмагъанма. Аны кесинг кёрюп тургъанса. Аллахны буйругъу бла жазуугъуз бирге эсе, аны киши да тыялмаз, бузалмаз. Не затыма да эринмей болушханса, намыс да этгенсе. Жууукларынг аш-суу этерге нени да тапдырып тургъандыла. Сени бла бирге бизни да керекли этмегендиле. Сау болсуңла, мен ыразы кибик, Аллах да ыразы болсун алагъа. Кичи къарындашынг тышында сакълап турады, ашыгъа болур. Мен, анача, санга да, таматача, айтырыгъым: жаратмай эсенг, кызыны жангылтма, айналайын⁷. Тиши-рыуну алдагъан кыйын туююлдо. Алданса уа – мияла табакъ сынса, жалгъанмагъанчады. Аллах сакъласын, ол зат болуп, эки миллетден жууукъгъа байлашынырыкъланы жерге къаратмазсыз деп ышанама. Юч жылны ичинде сен кьонакъ, биз кьонакъбай болуп жашадыкъ. «Кьонакъны алтындан эсе, ыразылыгың ал», – дейдиле. Ыразымыса бизге?

– Аллах шагъатды, ыразыма, – дедим. Ачыкъ-ачыкъ сёлеширге бетим жетмейди.

– Сен эр кишисе. Сени сайлауунг уллуду. Ол эркинликни сенден киши сыйыраллыкъ туююлдо. Муну уа аллай эркинлиги жокъну орунундады. Алай бола тургъанлай да, санга айтырыгъым, бу затны эсингде тут:

*Иги болса алгъанынг,
Юйюнгден адам кетмейди.
Аман болса алгъанынг,
Шуёхунг окъуна келмейди.*

Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит:

*Тиширыу жерден чыкъмагъанды,
Ол да эр кишиден туугъанды.
Эр киши да кёкден тюшмегенди,
Тиширыуду аны анасы.*

Гюлбала къабына тургъан отну гур деп жандырды. Нек эсе да Жибекни да кьолу бла ишара этип, тышына чыгъарды. Эки-юч атлам этип, сабырлыкъ бла келип, мени кьучагъына кысып, бетиме бетин тийирди. Бу болум ананы амалсызлыгыңдан эди.

Аны кьууанчын бла жарсыуун чегип кёрсенг, базман болуп тартсанг окъуна, бир Аллахдан сора ким биллик эди?

Арбаздан чыгъып, къазахлылача алайда сермеп, хар ким кесини атына кьонмай, ёзден адетдеча, атланы башларындан тартып, тиширыула да бизни ашыра, Къалмакъ дуппургъа дери келдик. Адыхам, атыны башындан Жибекге тутдуруп, сол кьолу бла ажирни жоуген билекликле-

⁷ Айналайын – арууунгу алайым.

ринден кысха тутуп, онг кьолу бла мени кьолтугъума жабышып, атха миндирди. Алай эдиле ёзден адетде кичиле. Кеси да атына кьонуп, сол жанына ётдю. Эсирик атла, миннгенден сора, тьобюбюзде тьидырмай, тепсеген эте эдиле.

Сау кьал, Жибек кьыз! Сау кьалыгъыз Тьюмекент жамауаты! – деп, Таласны кечиую таба кетдик.

Ол кезиуде Талас да таркьайып, аллай атла ётерге хазна кьоркьуулу тьюйюл эди. Сууну ары жанында сыртха чыгъып, артха бурулуп кьаракъаныбызда, Кьалмакъ дуппурну башында тишируула, кими акъ жаулугъун, кими кьызыл жаулугъун булгъай эдиле (кьызла барысы да кьызыл жаулукъ кьысадыла). Уллу жолгъа жетгенлей, атларыбызны андан бек терлетмей, кеслерин тьялмай, чабаргъа алланып тургъан жазыкъланы жюгенлерин бошлап, баргъанлары тенгли барма кьойдукъ. Атла алай тёртгюллеп бара эдиле, тёрт аякъларындан кьопхан зылдыла бла топуракъ тугулла кёкден жаугъан сунар эдинг. Уллу илипинни кечиуюне жетип, атланы тьидыкъ.

Адыхам, жаш болса да:

– Сен а ат чапдырыгъа керти окъуна тансыкъ болуп тура кёре эдим! – деп, кюлдю.

Жарым сагъатдан, атларыбызны жоргъа жюрюшлерин бузмай, юйге жетдик. Арбазда эки ючаякъны юсюнде эки кьазанда эки кьазах кьойну эти бише, эки уллу кьый кьуйрукъ, кёрюгюз бу берекетни дегенча, агъара эдиле. Огъурлу, мамырлы кьазахлыла, аягъы юслерине болуп, сабийле, кьарт кьатынла, кьарт кишиле, сора кьубулма кьызла битеу кьоншула бла бирге, ал бермей, келип, саламлаша эдиле. Тёрде Абдыкьадыр молла бла Ногъай акъсакъал олтура эдиле. Мен бек алгъа алагъа барып, салам бердим. Анга кьарты, жашы да бек ыразы болдула.

Кьоншуларыбыз, ашха-суугъа да бюсюреп, кече ортасына дери лахор этип, ойнап-кюлюп, ыспас, лакъырда эте, юйлерине жайылдыла. Бютюнда абаданладан кёп алгъыш эшитдик. Жашауумда бек кьууанчлы кюнюм ол кюн болгъанды.

Аллах кёргенден, мен Алма-Атагъа кёчерге ыразы тьюйюл эдим. Ата жууукъларыбыз болса, бир иш... Ана жууукъларыбызны, анамы эгечин, аны туугъанларын Кавказда бир сынагъанбыз. Энди не болса да болур. Аллах буюргъанны кёрюбюз. Бизде тамата айтханнга угъай деген тёре жокъ эди. Бармакьла бирикмеселе, ийне кьумачха илинмейди деп, кеси кесиме кёл этдирип, ишни ахырын кёрюрге таукеллендим.

Алай а не жерде да, кьайда да болсун, бир кьауум жылны бир жерде аякъ уруп, от тиргизип, этген ырысхынгы, малынгы, мюлкюнгю, мирзеуюнгю сатып, бохчагъа сыйындырып, хуржунунга уруп, таныгъанларынгы, тенглеринги да кьоюп, бир областьдан бирси областьха поезд бла он сагъат барыргъа керекди. Кьазахстан аулакъларында ол узакъ жерди, элден-элге, Жууунгудан Акътопуракъгъа кёчгенча тьюйюлдю. Бурунгулула: «Жарлыма дей эсенг, кёчюп кёр», – дегендиле.

Биз сабий садлада угъай, кьартланы кьанат тьюплеринде, не айтаса да, не этеме деп, аланы ауузларына кьарап, кьаныбызгъа-жаныбызгъа адетле бла тёреле, бешик жырла, ийнарла, жомакъла, таулу элберле, нарт сёзле аналарыбызны акъ сютю бла бирге сингген тёлуден эдик.

ЖАЗЫУ ЖАРДАН АТАР

Жетдик атына алма кышулуп айтылган, дуниягъа белгили болган ара шахаргъа. Белгили болмай а, ол заманда окъуна Къзахстанны ара шахары – Алма-Атада 18 бийик окъуу юй бар эди. Шахардан 18 кычырым узакълыкъда, Каскелен райондан юч кычырым жерде Ворошилов деген элде тохтадыкъ. Бир аламат жер, дуния жаннети кибик, тау этегинде, арасы бла таудан, Ючкъонгурдан чыран суу келеди. Элде кызыл апорт алмала битген терек бахчала. Бир жанында Алма-Атадан Фрунзеге (бусагъатда Кишпек дейдиле) барган асфальт жолну юсюнде Чемолган, Къзахстанны президенти Нурсултан Абиш улу Назарбаевни туугъан эли. Узакъ болмай район ара Къаскелен, тарыхда белгили, къзахлыла 300 жыл бурун къалмукълуланы ууатхан жер. Бирси жанында «Энбекши» деген колхоз. Бу элдеде таулула бек тынч, бек ырахат жашай эдиле. Бютюнда Ворошиловда жашагъанланы ючден экиси таулула. Чегемлиле бла малкъарлыла бир беш-алты юй, къалганлары уа басханчыла бла холамлыла. Бир аламаты, бу эллени барысында да керти таулу къартла кѣп эдиле. (Аллах бизге буюрмаган таулу къызла да). Кѣбюсю дин ахлулары: Курданланы Хажидауут, Созайланы Чомай, Ёзденланы Исхакъ, Ёлмезланы Мукай, Мелиянланы Илияс. Аладан сора да, намыс берип, баш иер, сый-хурметге тийишли кишиле: Ёзденланы Мусса, Курданланы Иса, Гызыланы Хабийбуллах, Къонакъланы Къонакъ, Гайыланы Хадау, Кучмезланы Апой.

Элни эл этип турган таулула эди. Быллайлагъа сый бермезге да, ала айтханни этмезге, эшитмезге да онг жокъ эди. Ала чынтты таулула эдиле. Бизге иги юлгю кѣргюзтгендиле. Не тюрлю иште да тири къармашхандыла.

Малчыла, мал фермаланы таматалары – таулула. Сюрго жерлени бригадирлери – таулула. Колхозну председателини орунбасары – Гайыланы Жамал. Плотникле, темир устазла, трактористле – таулула. Жашау этерге онг бар, сен – таулу, мен – къзахлы деген бузукъ ниет жокъ. Ишле, аша, башынгы кечиндир. Дуния – мамыр.

Колхозну председатели Бекболатов Ёсербай бизге сайлагъан жерибизде жарым гектар жер алып, юй ишлерге эркинлик берди. Элни баш жанында, жангы орамны бирси жанында, былай бир тирмен айландырып тенгли бир сууну жагъасында, аламат тюз жер табылды. Аны киши да ёнчелеп кюрешмей, салыгъыз былайда юй дедиле. Алайда анабызны эгечинден туугъан жашай эди. Андан сора да къоншуда, Тилладан басханчыла, атабыздан къаршы жууукъларыбыз, алты жетген жаш табылдыла. Сау къаллыкъла, кеслери башчы болуп, изеу жыйдыла да, дуния бла бир саман этип, ол заманнга кѣре тѣрт отоулу жараган юй ишлеп, терезеле ишлерге колхозну башчысы Ёсербай болушду.

Келир жазда окъургъа барыргъа хазырлана, школ пионер вожатый болуп, ишге тохтадым. Сизге саулукъ, бизге эсенлик, экзаменле берир заман да жетди. Алма-Ата, Жамбулда болунган жангылыкъланы бир бирге билдирип турганбыз. Бу жол а мен КаЗГУ-ну (Къзахстанны къырал университетини) филология факультетине къагъытларымы бергеними, экзаменлени жетишимли бошаргъа умут этгеними билдирип, къагъыт да,

телеграмма да ийгенимде: «Мени кьагьытларым КАЗПИ – дедиле. Сенден хапар болгъанлай, Жамбул станциясында угъай, Чуу станциясында сени сакъларькьма», – деп, телеграмма ийди. Экзаменле башланьргъа 15 кюн кьалып эди. Арсарсыз, кишиге да билдирмей, школну директорундан тилеп, Чемолган станцияда Москва – Алма-Ата поездге минип, Чуу станциягъа (бешсагъатлыкъ жол) жетдим. Къыз жокъ. Жокъду Жибек (тюз аты Къызжибек). Поездден Жамбул шахаргъа жетмей, Чууда тюшюп, жюк ташыгъан машина бла Тюймекентге келдим. Ярабий, кьайсына кьонакъ болайым деп келе тургъанымлай, кесибизни Сапуну кызы Кипкеланы Кларагъа тюбеп кьалдым. Ол, асыры тансыкьлагъандан, жилигъан окъуна этген эди. Экинчи кюн кертиси бла кечгенде, колхоз бла толу эсепхийсап эталмай кетгенибизни сылтау этип, Теспеге жаяу уруп кетдим. Жибеклары уа, кызы школну бошагъанлай, туугъан эллерине кечгенлерин билеме. Жолда адам, бир жан керюнмейди. Къууанчлы да, кьайгьылы да жашлыкъ, жаланкелек, жаланаякъ, жаланбаш жылланы тансыкьлай, ашыкьмай, ингир ала Теспеге жетдим. Арсарсыз Разия (апай – не атасыны, не анасыны эгечи) – апайлагъа: «Ассалам алейкум!» – деп, арсарсыз кирип бардым. Разия-апайны кишиси – киши бла кьазанланмаучу, кеп селешмеучю, ютюк, баштёбен Ыбрай да манга бек жарыкъ болуп, къучакълагъан окъуна этди. Барысы да бек жарыкъдыла, кьоншула да келгендиле. Ушхууур ашап бошагъандан сора, орамгъа чыкьдыкъ. Манга айталмай тургъан зат, бир тапсыз иш болгъанын сеземе. Ол зат ишексиз Къызжибек бла байламлды...

Биз жашагъан орамны баш жанында шахардан кечюп келген, орус маталлы, орус кылыкькы Токътубай деп бир киши болуучу эди. Ол бир ящик аракьыгъа ёчешип, бир кьойну этин кеси ашап тауусханды деучю эдиле. Аны уа кесине ушагъан Жолтан деген ичгичи жашын кергенлей, барысы да юйлерине ташайдыла. Кими ийнек, кими кьой, кими эчки саууп, мал жыйгъан кезиучюк. Мен а кьачмадым, жеримден тепмедим. Жолтан, тюзюнлей манга тирелип, кьаугъа этди:

– Сен... – деп башлады.

Адамла арбазларындан бугъуп-бугъуп кьарагъанларын эслейме. Ол а аланы кермейди. Эсирип да туююлдю. Алай мени кергенлей, бир кьарын ауруу тийгенди кьарынына.

– Сен, – деди кьайтарып, – Жибекни кьалай сюйсенг, алай айландырып, Алма-Атагъа кьачып кетген эдинг да. Энди не айланаса мында? Айландырырма мен сени мында! – деп, жагъама илинирге умут этгенинлей, аш орунуна азыракъ жетдиргенимлей, алгъа-артха тентирей барып, жерге тийди да, аягъы юсюне болду. – Жекпе-жек, – деди.

Бара-барып, саулай элге, колхоз сабанлагъа суу барыучу уллу арыкьны (тогъанны) кьатында тохтадыкъ. Жолтанны эллилери кьарап тургъанлай, тюерге уялгъан этеме. Ызыма кез жетдиргенимде (ашхам бола), киши керюнемеди. Ким болгъанымы, кьайдан келгеними, нек келгеними, Аллахны бирлигин да унутмай, Жибекден кьурулай кьалгъанымы ангылап, аны намысын сындырмагъаныма ёхтемленип, Жолтаннга боксер усталыгъымы «хайырын» кергюзтдюм. Жолтан да алай бош, ауа-сауа айланганладан туююл эди. Иги саубитген, кесине базынган, кьарыуу

да болгъан жаш болуучу эди. Эки ургъанлай, эсин аудуруп, жагъасыны желке жанындан тутуп, суйреп барып, къургъакъсып тургъан арыкъда тынчайма къойдум.

Эсин жыйса, юйюне барып деп, сансыз этип, мен ол ишни этмезге да боллукъ эдим. Алай ачыу алгъа урса, акъыл артха кетеди. Разия-апайлагъа къайтып келдим. Келгенимде, бизни Шаман бла жандан-жаннга болуучу Керимкъул да келип. Хар зат да ачыкъ болду.

Айтдыла: «Почтада ишлеген бир аман тиширыу халкъгъа аман халпар жайып тургъанды. Жибекни атасыны къарындашыны уа Гюлбала бла аралары аманнга кетип, бир бирге селешмейдиле. Сизни ахыргъы телеграммаларыгъызны, къагъытларыгъызны окъуп, кеслерини къара ишлерин алай бардыргъандыла», – деп, ол терсни-тюзню айыра билиучю къазахлы къарындашларыбыз, эгечлерибиз манга таукел этдирирге кюреше, кече ортасына дери олтурдукъ. Керимкъул кече бла колхозну председателине тюбеп, жол ахча да мажарып келди. Кертиси бла уа, мен кетерге керек эдим. Не эте айланнганымы юйде билмей эдиле.

Хар халкъда боладыла аманла. Алай ала, бирси халкъладача болмай, къазахлылада аздыла. Аны биз кӛргенбиз, кӛре да турабыз.

Танг белги бере, Керимкъул кесини атына да, къоншуларыны атына да жер салып, жолгъа чыкъдыкъ. Ол мени ашыра барады. Къоркъуп, къачып бармайма, Жибек да, мен да бирча абындыкъ. Тюзлюгюм табылмагъанына! Элден чыгып, Тюймекент таба бурулгъаныбызлай, Керимкъул манга жангы билдириу этди:

– Тиширыула сени жарсытмаз ючюн айтмагъандыла ансы, иш ма былайды: Къызжибек Чуу станциягъа жете баргъанлай, ызындан болуп, атасыны къарындашы Жалакъ, Жибек баргъан машинаны тыйып, ол уллу тюзде хыны-бусту этип, башхагъа берир умут бла къызны кесини юйюне келтиргенди. Алай къыз, кесин тарт-соз этдирмей, анамы келтиригиз деп тохтагъанында, анасын келтиргендиле. Анасы айтханды: «Бир да болмай эсе да, тизгинин жыйсын, сиз ёсдюргеменсиз муну. Мен ёсдюрген юйден чыкъма къоюгъуз», – деп, Гюлбала къызын юйюне элтгенди да, ол кече окъуна Жибек башха жашха эрге кетгенди. Мен санга кертисин айтдым. Ант эт дей эсенг, Аллах туурады, ант этейим, – деди.

– Керимкъул-агъа, ийнанама, ийнанама, ийнанама сизге!

– Къарындашчыгъым, насып деген – ол кӛкде учуп айланнган къанатлыча бир затды. Анга тузакъмы саласа, къапханмы къурайса, ол эр кишини ишиди. Ол къушну уа тута билирге керекди.

Керимкъул-агъа, хыны-бусту да этмей, манга бу затны ангылатхан эди:

*Къоркъакъгъа дуня тарды,
Къоркъсанг, бютюн бек тюерге.
Къачсанг, ызындан сюрюрге,
Батып кетер къайгъынг,
Батдырмаз амал изле.*

Машинала кӛп жюрюген уллу жолгъа жетип, атладан тюшюп, къуачакълашып, саламлашып айырылышдыкъ. Керимкъул юйюне-элине кетди. Сизден жашырып зат жокъду. Аллахха хар зат да туурады.

Ингир ала Москва – Алма-Ата поезд бла келип, станцияда тюшдюм. Ючюнчю кирпич заводда жууукъларыбызгъа барып, экзаменле башлангынчы, алада турдум. Базаргъа келгенлеге тубеп, жарсымасынла деп айтдырдым. Юйге барып, мудахлыгъымы кѣргюзтюрге суймей эдим. Аны бла Къызжибек бла байламлыкъ юзюлдю. «Ма дегенде алмасанг, бер дегенде тапмазса».

Аллахны ахшылыгъындан, экзаменлени (эмтиханланы) жетишимли бошاپ, Къазахстан къырал университетни студенти болдум.

Семен улу Смайыл кѣчгюнчюлюкде таулу халкъына:

*Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу сѣлешмейд, онгсузну жакълап.
Биз – суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солу жетмейин, жерни тырнакълап.
Къатдыр кесинги, ой, жарлы миллет!
Этейик къумда жашау кечинмек,
Боюнсасына женгенгенди къадар,
Аны тартмайын жокъ бизге мадар,*

– деп, къарачай-малкъар, таулу халкъына алай бош чакъырыу этмеген кѣре эдим.

Бу жол болгъан иш а Сталинни, Берияны, Калмыковну ишлеринден да ауур тийген эди манга.

Сабийлигимден терсликни, зорлукъну сынап, кѣрюп бишген адам бел-ими къатдырыргъа керек эдим. Алай тоталитар жорукъну заманында кѣчгюнчюле, бютюнда къарачай-малкъар таулула, билим алыргъа не бек итинселе да, НКВД-ны агентлери бийик окъуу юйледе окъургъа онг бермегендиле. Жаланда Сталин ѳлгенден сора, 1953 жылда окъургъа эркинлик болгъандан сора, Алма-Атада таулуладан, чеченлиледен, ингушлуладан, немислиледен 92 адам окъургъа киргендиле. Таулу жашла, ариу къылыкълы болуп, кеслерин тап жюрюте билип, билим алыргъа итинмекликлери бла хар билим берген институтда алчыланы санында болгъандыла. Университетде Жаппулары Мухтар – экономика факультетде, Хажиланы Исмайыл - юристле хазырлагъан факультетде, мен – филология факультетде окъуй эдик. Тышындан (заочно) окъугъанла да бар эдиле. Будаиланы Ахмат математика факультетде окъугъанды. Энейланы Ахмат – журналистика факультетде.

Ахмат бек фахмулу журналист болгъанын кѣре, биле тургъанлай, анга тѳрт кере экзамен бердиргендиле. Ахмат, не кюрешген эсе да, айтханыбызча, кѣчгюнчюле НКВД-ны оноундан эркин этилгинчи, суйген усталыгъы – журналистикадан бийик билим алыр ючюн, университетге окъургъа киралмагъан эди. Кеси уа Алма-Ата шахарда окъуна жашай эди. Эркин болгъандан сора уа, орус, къазахы да, билим алыуда не жанындан да бизге болушхан болмаса, чырмаулукъ этген адам эшитмегенме, кѣрмегенме.

Сау болсунла, къаны бир, дини бир, тили бир, тини бир къазахлы къарындашларыбыз. Алагъа кѣп ыспас, кѣп махтау!

КЮЙ

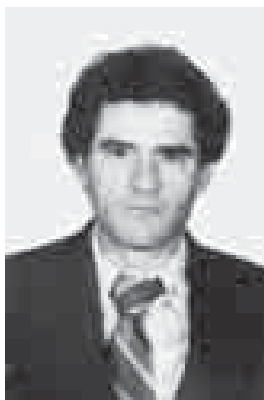
АЛИКАЛАНЫ Владимир

СЕНИ ЖУЛДУЗУНГ БАТМАЗ

Тауушлукъ педагог, огъурлу адам, ахшы юйюрюню атасы, 2012 жылда 22 ноябрьде ауушхан Отарланы Мустафаны жашы Махтиге аталып жазылган

Кюй

Гитчелигинден ёксюзлей къалып,
Къыйынлыкъ сынап, кёчгюнчю болдунг.
Къадалып окъуп, усталыкъ алып,
Билимли уланлагъа къошулдунг.

Школда ишлединг бир талай жылны,
Сабийле суйген педагог эдинг.
Дерслерин бере ариу къылыкъны,
Юлгю болганлай алагъа кесинг.

Къыйын эсе да, суйдюре билдинг,
Предметинги кесинг окъутхан.
Школчуладан жокъ эди бири,
Математикни дерсинден къачхан.

Адамлыкъ эди бек уллу дерсинг,
Элде, школда да намысынг бийик.
Юлгю болганлай барына кесинг,
Жетген жеринге кюн болуп тийип.

Сюетедиле жууукъ-тенг бирча,
Сени ариу кёрюп, тёрге чыгъарып,
Тёгерегинге жарыкъ нюр чача,
Айтхан сёзюнге халкъны къаратып.

Школда уллу сый-намыс берип,
Ашыргандыла сени солургъа.

Халимат бла сабийле ёсдюрдюнг,
Аланы юйретип адам болургъа.

Юлгюге айтырча ариу юйюрюнг,
Жетген эдиле жашынг, къызынг да.
Туудукъларынгы къууанчын кёрдюнг,
«Аппа» – деп ала, тагъыла ызынгдан.

Урушда ёлген атангы атын,
Бек гитчегизге атагъан эдинг.
Кёрюрге кюсеп аны сыфатын,
Термиле алай жашагъан эдинг.

Сый берип анга, сен хурмет этип,
Мустафа атадынг гитче жашынга.
Киши болгъанды энди ол да жетип,
Кеси уа бир бек ушайды санга.

Бахчангда ишлеп, мал тутуп турдунг,
Барыбызгъа да ююш чыгъарып.
Гюл тахта этип огородунгу,
Битимле жайып, терекле салып.

Ёсмеген жокъду сени бахчангда,
Жерде ишлерге бир уста болдунг.
Сау кюнню чыкъмай, жубана анда,
Бахчангда эди сени солууунг.

Жарсытмаз ючюн юйдегилени,
Жашыргъанмы эдинг ауругъанынгы.
Шо билген кибик ёлор кюнюнню,
Бир тап этгенсе уллу арбазынгы.

Бийик кётюрюп, жатма сюединг,
Келген халкъ бары – сыйынырча ары.
«Башын а менсиз жабарсыз» – дединг,
Кетерик кибик бир узакъ жары.

Махти, сен алай нек айтханынгы
Билалмагъанды жашынг Музафар.
Кесинг бек суйген бу кенг дуниянг,
Болуп къалырын энди былай тар.

Бу сёзлеринги Халимат эшитип,
Къойгъанды ол да, жукъ айтмай, кюлюп.
Энди уа тюшюн тюнюнде кёрюп,
Турады жилий, ичинден кюйюп.

«Аргымда кьал», – деп, Халимат кесинг,
Ол эди, Махти, сени тилегинг.
Сора сен аны кьойдунг да, кетдинг,
Тынчайгъанмыды халал жюрегинг!

Тынгысыз болуп, эсли Халимат,
Ауругъанынгы сезип ол, билип.
«Дохтургъа барып, кесинге кьарат», –
Дегенинде уа, кьойгъанса кюлюп.

«Мен саппа-саума, жарсыма манга,
Кесим кьайгъылы туююлма аз да.
Кьалай бошалыр операциянг,
Кече-кюн аны сагъышындама».

Сен айтып ашыргъан эдинг,
Халиматны ол кюн Нальчикге.
Ауруп тургъанынгы жашыргъан эдинг,
Кесинг жангыз кьалып юйюнде.

Сабий-балий да жыйылып бары,
Аналарын больницагъа элтдиле.
Шахарны уста онкологлары
Анга анда операция этдиле.

Операция бек тап бошалды, -
Деп тургъанлайын жашла, кьызла да.
Жетиучюсюча кьуугъуннга атлы,
Келди аман хапар, жюрек бузлата.

Бичакъ тюбюнден тюнене чыкыгъан,
Анабызны эси ауар деп.
Жюжекчиклеча, кьушдан буюкыгъан,
Ма былай айтсакъ, жарар деп.

Кьызы, келинле келип кьатына:
«Сен кьоркыгъан этме, кьаты бол, мама,
Тюбеп келебиз врачынга да,
Эркинлик алып юйге барыргъа.

Бюгюн бир ары жетмей болмайбыз,
Атабыз болуп турады онгсуз.
Кесинг да, мама, бек кыйын саусуз
Эсенг да, жокъду башха амалыбыз».

Дегенни айтып, ма кюе-бише,
Халиматны алып кетдиле.

От тюшген кибик аны ичине,
Жана турады, не этсинле!

Элге киргенлей, бир кесек мычып,
Амбулаториягъа элтдиле.
Халкъ жыйылгъанда, турурча эс жыйып,
Анда анга укол этдиле.

Кёп адам былай нек жыйылгъанды,
Аланы уллу арбазларына?
Халимат энди ангылагъанды,
Тургъанын юйю, от тюшюп, жана!

Къычырыкъ этип, ма жиляп, сарнап,
Тюбедиле анга арбазда.
Чыгъып барады жүреги чартлап,
Саусуз Халиматны эси аза.

Къоюп кетдиле тюнене саулай,
Турсун деп малгъа, юйге да къарай.
Билселе ишни болурун былай,
Сакълар эдиле бир жары чыкъмай.

Сен а шыбыртсыз, жашырын халда,
Къойдунг да, кетдинг, татлы юйюрюнгю.
Къыйнаргъа сүймей кишини аз да,
Билипми турдунг ёлюр кюнюнгю?

Тюшюнде кёрген болуренг, Махти,
Жетип келгенин кетер ууахтынг.
Ойнагъанча этип, айта-айта турдунг,
Тауусулгъанын сени ичер сууунг.

Ахыр солууунгу алгъан кезиуде,
Къатынгда адам болмай къалгъанса.
Къоншула жокълай келгенлеринде,
Сен къаты къалкъып, уянмагъанса.

Ажым этеди энди Халимат,
Сабийлеринг да анга къошулуп.
Ачыудан толу жүрек таралат,
Жашагъан къыйынд гурушха болуп.

Къатынгда бир жан болсаед, Махти,
Ахыр сёзюнгю айтыренг анга.
Ма ол къыйнайды бютюн бек къаты,
Болушлукъ болмай къалгъаны санга.

Сора не хайыр ажым этгенден,
«Ёлген кыйынлыды» – дейдиле халкъда.
Саула термиле жашай эселе,
Алагъа бютюн кыйыныракъды.

Алгъадан билип ёлюр кюнюнню,
Махти, сен шыйыхлагъа къошулдунг.
Кюй эте санга, ийнандыкъ энди,
Батмазлыгына сени жулдузунг.

Жамбулда къалгъан эгечинг сени,
Жетеред бек алгъа, сау болса.
Аны орунуна жетип келгенди,
Эгечингден туугъан Лариса.

Ол, жүрексинип, ачы жилийды,
Жыйылгъан халкъны къаратып битеу.
Кызынг Зайнаф да бир бек сарнайды,
Кёз жашы жууа аны ариу бетин.

Сюйген жашларынг мудах болдула,
Ючюсю бирча ачыудан толуп.
Мухтар, Музафар, гитченг Мустафа,
Жюреклери жер бла тенг болуп.

Келинлеринг да къара кийдиле,
Атабыз аурумай ёлдю деп.
Сунмай тургъанлай уллу юйюбюзге
Бу бушуу къайдан келди деп.

Кызыларынгча кёрюченг, Махти,
Сый-намыс таба келинлерингден.
Бек ачыулансанг, айтыученг былай:
«Ой, ёлки-палки, некди да алай!»

Эки келининг – экиси бирча,
Жилийдыла бууула-сытыла.
Анюта кибик неда Айшатча,
Энди ахшы келинле аздыла.

Туудукъчугунг да излейди, жарсып,
Къолчукъларын да ол кенгге жайып.
«Ма аппа жок-жок» – дегенни айтып,
Сакълайды келлик сунуп сен къайтып.

Тас этсе къанкъаз кеси нёгерин,
Ол учуп чыгъады да бийикге,

Къанатларын да къысханлай бирге,
Ташча тюшеди дейдиле жерге.

Негерсиз къалса, учаргъа кекде,
Сюймейди ол ёхтем къанатлы.
Учуп чыгъады да бийикге,
Кесин ёлтюреди жерге атып.

Акъ къанкъаз болсанг Халимат сен да,
Учуп чыгъармы эдинг бийикге.
Атама десенг, кесинги андан,
Махти жетип, тыяр эди аллынгдан.

Ышанып къоюп кетгенди санга,
Ол сабийлени, туудукъланы да.
Халимат, сен а кесинги сакъла,
Энди ала санга аманатдыла.

Эрттен, ингир да ол энди, Махти,
Къабырынга келип жилийды.
Сылаучусуча бурма чачынгы,
Сени сын ташынгы сылайды.

Сен тынч жат, Махти, жарсыма затха,
Кесинг къойгъанча, хар не да тапды.
Ёселле гюлле сюйген бахчангда,
Туудукъларынг да къууана алагъа.

Аллах кеси да сюед дейдиле,
Адамланы игилерин, сабырын.
Гюняхынг болмай кетгенсе, Махти,
Нюр жанып туруп сени къабырынг.

2013 жыл.

КЕЧ ТЮБЕШИУ

Аэропорт адамдан толуду. Ар-лакьда бир кьауум эр киши сюелип, хапар айта турадыла. Ташкентден келген нёгер кьызын самолётха олтуртуп, анга кьол булгъап, жаяу жюрюген жол бла ётнуп баргъан Лейля ол жанына нек кьарады, аны кеси да айталмаз. Жюрегими сезди, огьесе... Бек эрттеден бери кёрмеген эди, бек эрттеден – бир жыйырма... андан артыкь жыл а бола болур. Андан кёп эсе да, ким биледи, ол Халимни кёрмегенли ёмюр ётген сунады, билген Аллахды...

* * *

Халим да Лейля тау элде бирге ёсгендиле. Экиси да бирге тар орамла бла школгъа жюрююучю эдиле. Халим, эки-юч жылгъа тамата болса да Лейлядан, узунчач, кьаракёз кьызчыкьгъа

сабийлигинден бери да сакь болгъанлай, энчи эс бёлгенлей тургъанды. Ала экиси да, эки уллу юйюрню жангыз балалары болуп ёсгендиле. Эрке дерча туйюлдю, ол заманлада кьайсы бир сабийге да юйде жумуш этерге тюше эди. Жумуш а кёп эди – юй жумуш, арбаз, бахча, бичен... элде иш кёпдю. Аны себепли ала экиси да, элде жюрюген адетни бузмай, юйлеринде этилликни бек иги билиучю эдиле. Анга да кьарамай, школда да жетишимли окьуй эдиле.

Айтханымча, Халим Лейлягъа эрттеден кёз салып эди. Школда тюз да солуу кезиу болгъанлай, кёзлери кьызны излей эдиле. Лейля кьайры барса, ол да ары бара, кюн сайын школда, орамда болсун, не сылтау да табып, бир бири бла ушакь этерге излей эдиле.

Кьыз бла жаш бир бирни сюйген алагъа тёре туйюл эди, ала да сынадыла аны. Бир бирсиз школда, андан тышында да болалмайдыла, жаш жюрекле бир бирге тартадыла. «Бу эки жаш адам бир бирге кьалай ариу келишедиле», – дегенле да кёпдюле. Элде не гитче заччыкь да туура болуп кьалады. Аны эшитген Халимни анасы, атасы да:

– Ой, Аллах берге эди аллай келинчикни бизге! – деп тилеген хапарлары да бар эди.

Халим, школу бошاپ, аскерге кетеди. Лейля уа алыкьа школда окьуйду. Хар кюнден жашдан кьагьытла алады. Халим Лейляны кьалай сюйгенини юсюнден кьайтып-кьайтып жазады. Лейля да кюн сайын почтальонну аллын сакьлайды. Почтальон Бислимат да:

– Аллах, Аллах, сиз экигиз ючюн ишлей кёреме мен! – деп кюледи.

Экиси да бир бирден алгъан къагъытларын къайтып-къайтып окъуйдула.

Кюнлени бир кюнюнде Лейляны экиге айланган къарындашы юйдегили болады. Ол заманлада, бусагъатдача, тойну бир-эки кюннге ётдюрюп къойгъан адет болмаучу эди. Келин келген юйде той айла бла барып туруучу эди.

Ол къууанчда Лейляны келинчикге дигиза этедиле. Тойда энишгеден келген да бир къонакъ жаш, аты да Аслан деп, Лейлядан кёз алмайды. Къыз, жаш да кёп, алай къонакъны къарамы къайда да Лейляны биргесине айланганлай турду. Ол кезиулеге Лейля школну таууса болады. Бир кюн кетди, эки-юч кюн озду, къонакъ жаш а юйюне кетерге ашыкъмайды. Лейля да ингирге дерслеринден сора ата къарындашыны юйюне келинчикге дигизалыкъ этерге, башха жумушха жараргъа жюриюдю.

Аш юйден чыгып, уллу юйге кирип бара тургъан Лейляны тохтагып, къонакъ жаш:

– Тейри, къызы, мен кетерге керек эдим, алай жол кёл алалмай турама. Бери келе-келип, сени кёрдюм да, артха юйюме ашыгъалмай къалгъанма. Бу болумгъа сен не дейсе ансы? – деп, жаш ариу сёзю бла Лейляны эсин кесине бурду. – Соргъанма, сурагъанма. «Асыры сабийди ол алыкъа, жангызды. Аны санга бере турмайдыла, къол жуу», – деп, жууабымы да бергендиле, алай кесинг бла сёлешмей, кимни не айтханына къарамайма, – деп, къонакъ жаш Лейлядан жууап сакълап тохтады.

Лейля, апчыгъанын букъдуралмай, не айтыргъа да билмей, Асланны кёзлерине къарап тургъанлай:

– Лейля, сен угъай десенг да, мен артха турлукъ туйюлме, не мадар да этип, къатынгда болургъа хазырма. Бу сени кёрген бир талай кюнню ичинде эсим санга кетипди, жукъум, солууум жокъду, сен къачан келесе деп, аллынга къарап турама, сенден жууап тапмай, кеталмам, – деди Аслан таукел...

Ол кюн Лейля тойдан эртте окъуна кетип къалды. Юйге келсе, Халимден да къагъыт келип тура эди...

«Лейлячыгъым, тансыкълыгъымы чеги жокъду, бир бек кёрлюгюм келеди, суратынгы аллыма салып, тансыгъымы алыргъа умут этеме, шо бусагъатда къатымда болуп къалсанг эди, не затымы да унутур эдим. Экзаменлеринг бла не боласа, къалай бераласа? Жанымдан суйген Лейлячыгъым, алгъыш биргеди».

Ол кече Лейляны кёзюне жукъу кирмеди. Жукъусуз, тынгысыз кече озуп, эрттенликде экзаменнге барды. Андан бош болгъандан сора, тюшден ингирге, бир акъыл да этди бармайым деп, алай, дигиза болуп тургъанлай, тойгъа бармай жарамазлыгъын биле, башын сагъышла бийлеп, юйге акъыртын келди. Аны орамдан арбазгъа киргенин кёрген Аслан, олтуруп тургъан жеринден къобуп, ашыгъышлы Лейляны аллына чыгып:

– Келдингми, Лейля? Сау кел! Бюгюн кечирек къалдынг, нек эсе да... Бир бек къоркъутдунг мени. Келмей къаласа да, манга жууабынг ол болады деп, сагъышлы эдим.

– Адамла бизге къарап турадыла. Энди мени къатыма бир кере жанласанг, олсагъат кетип, келмей къаллыкъма...

– Алай кыалай айтаса?! Сени кёрмей, сени кыатынга жанламай турдукьма десем, ётюрюк айтырыкьма. Мен бюгюн юйюме кетеме. Бир-эки кюнден а кыайтып келирме. Бери шуёхума, сени уа кыарындашынга, угъай, энчи санга тюберге келликме, сен угъай демесенг. Айт, Лейля, тынгылама, айт манга бир зат, кёзлериме кыара да, айт.

Лейля, кыарамын ёрге этип, Асланны кёзлерине кыарады.

– Эндиге дери мен сени танымай, билмей, жер башында кыалай тургъанма, кыалай жашагъанма, билмейме. Бу эки-юч кюнню ичинде амалымы алып, жюрегимде суймеклик отун жандыргъанса. Не ёлюрме, не сени бла бир юй кыурарма! – деп, Аслан ашыгъышлы, киши бла «сау кьал» дегени болмай, чыгып барып, машинасына олтуруп, шахаргъа кетип кьалды.

Лейля да, не жумуш бла айланганын унутуп, аны ызындан кыарап тургъанлай, ол юйдегили болгъан кыарындашы келип:

– Кызчыкь, Аслан кыайры ашыгъып кетди? Санга да не болгъанды? – деп, кёп соруула берди, алай а Лейлядан жууап алмады.

Арбазда адам кёп эди, ала, хар бири кеси жумушун эте, кеси ушагъын бардыра, Лейлягъа артыкь эс да бурмай эдиле. Кызгъа уа ала бары да анга кыарап тургъанча кёрюндю. Лейля, абызырап, тегерекге жангыдан кыарап, юйге кирди.

Асланны сёзлери башын асыры хайран этгенден, Лейля иш эталмайды, не экзаменлерине хазырланалмайды. «Кыалай ариу жаш эди, кыаллай ариу кёзлери барды аны. Жигитлиги да кёрюнюп турады. Алай болмаса, кыонакылыкьда тургъанлай, сёзню алай таукел салмаз эди. Сёзю уа? Бек сейири уа – анча кызыны ичинде ол мени сайлагъанды! Аны айтхан сёзлери, кыарамы нек кьалдыла мени эсимде? Нек бийледиле ала мени жюрегими?..» Кёп сагъышла келедиле Лейляны башына.

Аслан а эки кюн бауурундан жатып турду. Анасы Аминат, муну халын ангылаялмай:

– Жашым, не ашынг, не сууунг жокьду бу эки кюнню ичинде! Ишге да бармайса. Былай этип, юйге кирип турурча не болгъанды санга? «Нёгерим кыатын алады, – деп. – Тойгъа барама», – деп кетдинг да, юч-тёрт кюн анда туруп келдинг. Андан кыайтханлы уа... Атанг да, мен да кыайгылыбыз санга. Бу халда адам кыалай турады? Зат ишми болгъанды, айт, ананга айтмагъанынги кимге айтырыкьса? Айт манга не болгъанын.

Аслан башын жастыкьдан кётюрмей кёп турду, сора, ёрге кыобуп:

– Анам, адет туйюлдю анагъа аллай сагъышланы айтхан, алай а ол баргъан жеримде мен бир кызыны кёрюп келгенме. Аны жюрегим бла суйгенме, ансыз жашауум болмазлыгъын да ангылагъанма. Уллу юйюрню жангъызыды, ол кеси да асыры сабийди, школда окъуй турады. «Абдуллахлары жангъыз кызыларын санга берирге деп турмайдыла», – деп, мени тюнголтюп ашыргъандыла. Сагъышым, анам, олду. Не дейсе сен ансы?

Аминат жашына ол сёзюн бошагъынчы тынгылап турду да, жумушакь ышарып:

– Аллахха шукур! Не болуп кьалды, бир тюрлю бир хата болуп, бизден букьдуруп тура болурса деп, жаныбыз кетип тура эди. Да, жашым,

сенден аллай сёз эшитгениме бек кьууандым. Ол бек иги хапарды. Айт-ханынгы жаратдым. Бюгюн окьуна келтир сьуйгенинги, жаратханынгы юйюнге. Сен сьуйгенден биз да кьачмакь.

– Анам, ала бизни кьосерик тьойюлдюле деп, шатык ангылатхандыла манга. Алай сени жашынг да ол сёзле аллын тыярыкь жашха ушамайды.

– Да, Аслан, жашым, сени уа не хатанг барды? Сенден аламаат не игиликлери барды аланы уа? Окьууунгму жокьду? Билимингми азды? Сыфатынг-чырайынгмы осалды? Юйюнгдю да – тьоплю-башлы юйлеринг, кьууллугьунг – алай. Бизни да сенден сора небиз барды, жангыз санга кьарап турабыз. Менден да бир сорсунла, мен а сени ангамы алышырыкьма? «Кьызы минг тилер да, бир алып», – деп буруннугулудан кьалгьан сёз барды, Аллах буюрса, ол бизникиди. Сен айтханнга биз да, Аллах-Аллах, угьай демек, – деп, Аминат таукеллигин, ыразылыгьын да билдирди.

– Анам, кеч, мен бу затланы юслеринден сени бла сёлеширге керек да болмаз эдим, алай а сени айтхан сёзлеринг, таукеллигинг манга кьанат бердиле.

...Экинчи кюн Аслан, эрттенликден окьуна машинасын жуууп, кеси да омакь болуп, жолда бара, уллу ариу гюл кьысым да, конфетле да алып, анга бир затла да кьошуп, Лейляны кёре келди.

Бюгюн Лейля уа ахыр экзаменин береди. Аслан школ аллына келип тохтады. Лейля школдан чыкьса, былайдан кёрлюкме деген жерге келип, алайда сьоеledi. Иги кесекден сора ол, машинадан тьошюп, школдан чыгьып келген бир тиширыугьа:

– Экзаменле бошалгьанмыдыла? – деп сорду.

– Угьай, экзамен бере турадыла, бир кесекден бошай болурла, – деди ол.

– Сау бол, эгечим.

Аслан да, машинада олтуруп, школдан ким чыгьады деп, ары аралып тургьанлай, бир заманда школдан, кюле-ойнай, тёрт-беш кьыз чыкьдыла. Аслан аланы араларында Лейляны терк эследи. «Ой, Лейля, энди мени сенсиз бир такьыйкьам да озмасын! Сенсиз жашау эталлыкь тьойюлме, мен аны сезип турама. Кьаллай бир айтыр затым барды мени санга, сен бир билги эдинг. Жашауум-ашауум, насыбым, кьууанчым, умутум да сен болгьанынгы бир ангыласанг эди...»

Лейля кьаршыдан-кьаршы бола келгени сайын, Асланны жүреги бекден- бек урады. Кьыз, аны эслеген да этмей, нёгерлери бла машинаны кьаты бла озуп кетди.

«Жюрегим чыгьышмы кетеди деп болама, кьаллай ариучукьса, кьаллай хычыуунчукьса! Мен сени анама келин этмесем, жашауум боллукь тьойюлдю...»

Аслан кьызланы ызларындан машина бла бир кесек арлакь барып, озуп кетип, дагьыда кьайтып, аланы алларында тохтады. Сора, машинадан чыгьып, артха, Лейля таба башын буруп кьарады. «Бир-эки атлам арабыз. Ойнайды, кюледи, мени эслемейди. Танымаймы тура болур?» Сора кьалай эсе да экисини да кёзлери бир бирине кьарап тохтады. «Кетипми кьаллыкь болур, огьесе, тохтап, саламлашырыкь болурму?» – деп,

Аслан, жүреги кыыстау ургъанын бирле эшитедиле деп кьоркьгъанча, кьолун кькюрегине салып, аны тынчайтыргъа кюрешди.

Лейляны тенг кызылары кьонакь жаш бла саламлашып, экисини акьылларын билгенча, айырылып кетдиле. Лейля уа сюелип кьалды. Аслан кьагына жууукь барды да, Лейля бла жангыдан саламлашды. Лейля да аны келгенине кьууаннганын Аслан жүреги бла сезди.

– Лейля, кьалайса?

– Игиме, сау бол, Аслан.

– Экзаменинги бердингми? Кьалай бердинг?

– Да хау, бергенме, тап бергенме.

Экиси да бир бири кьэзлерине кьарап бир кесек турдула да:

– Лейля, мин машинагъа, – деди Аслан.

– Ол айтханынг? Мен сени машинанга миннгеними кьргенле уа ызымдан не айтырла? Биреуню машинасына олтуруп кетгенди деп, айып этерле, башымы сьэзге кьалдырдырла.

– Нек айтаса, Лейлячкь, алай? Биз жыйырманчы емюрде жашай ушайбыз да. Мен сени кьлюнге тиерме депми кьоркьаса? Бир да кьоркьма, мен сени бир кьрюп, сени бла хапар айтайым деп келгенме ансы, аман акьыл бла жүрюмейме. Сора эшикде жол жанындамы сьелешейик?

– Угъай, ушамайды ол да, Аслан...

– Бир кьеп айтыр затым барды санга, кьыйнама мени, жүрегим чыдарыкь тьойюлдю, айтырыгъымы айтдырмай.

– Угъай, Аслан, биз бир бирибизни таныгъан да этмейбиз хазна, сора мен сени машинанга, санга ышанып, кьалай минерме?

– Лейля, мен энди сени кьэз аллымдан ычхындырлыкь тьойюлме. Жюрегимден кызыу сьюгенме, сенсиз жашау эталлыкь тьойюлме. Энди хар кюнден сени бу ариу, жашил элинге, жеринге жол ачарыкьма деп, умутум алайды. Кьыш-жаз демей, сени кьрюрге бери келип турлукьма, Аллах айтса, кесими да танытырма, – деп, машинадан алып, гюл кьысымны бла саугаларын Лейлягъа узатды. – Экзаменлеринги берип бошагъанынг бла жүрекден алгъышлайма.

– Угъай... кьой... нек кьыйналаса, керек тьойюлдю...

– Аны ючюн мен кьыйналмайма, быллай жумушчукъланы сьююп этеме. Гюл кьысымланы уа, сен угъай демей эсенг, мен энди санга хар кюнден келтире турлукьма.

– Айып этме, Аслан, бар энди, Аллах ючюн. Ары-бери этгенле бизге кьарагъанда, кьыйналгъан этеме, кьарагъан кьэзге ушагъыусуз кьрюнеди бизни эл ортасында былай сюелгенибиз.

– Ушагъыусузму? Нек, Лейля? Бусагъат: «Мен Лейляны сюеме!» – деп кьычырайыммы, хар ким да эшитирча? Жаш кьызыны сьюйсе, ол ушагъыусуз нек болады? Нек кьрюнеди ол ушагъыусуз? Ол сезимни мен ангыламайма, мени акьылыма жыйышмайды ол дегенинг. Бусагъатда насыпла мен бир заманда да болмагъанма. Бу насыбымы ычхындырлыкь тьойюлме. Сенсиз энди жашау да эталлыкь тьойюлме. Эшитемисе, Лейля, сенсиз жашау манга жашау тьойюлдю!

– Ол кюн сен тойдан машинагъа бир суху минип кетген эдинг да, жарсып тургъанма, кьалай жетген болурса деп.

– Көресе да, Лейля, сен да мени юсюмден сагъыш этип турганса. Ол кылай игиди, кылай ахшыды. Экибиз да бир бирибизге жол излейбиз. Ол кюнден бери сенден башха сагъыш башыма келмей, бир такыйкыга унутайым десем да, унуталмай турама. Кече тюшлеримде окыуна тынчлык бермейсе, – деп, Аслан Лейлягъа ышанлап кырады.

– Аслан, энди былай эл ортасында сюелип турмайык, бар ахшы жолгъа...

Аслан Лейляны кюлундан тутуп, машинаны кытына келтирди, сора эшикни ачып, арт жанына олтуртду.

– Лейля, былай олтуруп, мында хапар айтсак, нек айып болады?

Аслан кеси да ётноп, бирси жаны бла Лейляны кытына олтурду. Машинаны ичин шошлук бийлегенди, ала бир бирини солууларын окыуна эшитедиле. Ол шошлукну бузуп кыярбыз деп, кыоркып турганча, экиси да зат айталмайдыла. Сора бир заманда Аслан Лейляны кюлун кесини кёкюрегине кысыды да:

– Лейля, суйгенин табып, аны кытында бош олтуруп турган окыуна кыаллай уллу насыпды адамгъа. Бу сени бла былайда турган такыйкыамы дуня мюлкюне окыуна алышмаз эдим. Санга тюбегеним кыаллай уллу насыпды манга. Лейля, сен алыкыа жаш кыызчыкыса, школну энди бошай тураса. Мен а – жетген жаш, школну бошаган угъай эсенг, эки бийик билимим окыуна барды. Мен тюненеги жашчык тюююлме, хар айтхан сёюме, ишиме иеме. Окыуугъа да салайым, окыу, андан ары бар. Иги жашау берирме, ишлерме, кече-кюн демей. Атам-анам сени кыйнарык тюююлдюле, тюнене анам бла сёлешгенме да, ол да ыраыды санга тюбегениме. «Сен суйгенни биз да сюербиз», – дегенди. Кел, сагъыш эт да, бир ююор кыурайык, бирге болайык, – деп, Лейляны кюлун уппа этди.

– Аслан, бир да, эки да айтма, мен бусагъатда юююме барама...

– Мени айтханымы юсюнден сагъыш этеринги тилейме. Мен а тамбла бу заманда ма былайгъа келирме. Бек ышанама сен да мени сакыларыгынга.

Лейля, машинадан тюшюп, гюл кысымын, саугаларын да алып, юююне кетди. Аслан аны кёз кыарамы бла ол арбазгъа киргинчи ашырды.

– Лейля, не кёп кыалдынг былай? – деп, анасы гузаба этди. – Ой, бу ариу гюл кысым да кыайдан чыкыганды? Ма, кесинге да кыагъыт келгенди Халимден, – деп, конвертни узатды.

«Лейлячыгъым, кыалайса? Экзаменлеринги бошайдынгмы? Андан ары окыургъа уа кыагъытларынги хазыр этемисе? Не умутунг барды? Окымай жарамайды, окыургъа керекди. Кече кесинги да тюшюмде кёрюп, алай уянганма. Бир ариу жыйрык да кийип, мени жаныма да кыарамай, кетип бара эдинг. Не затха кёрюне болур деп, сагъыш этип турама.

Сау кыал, Лейлячыгъым, сени чексиз суйген Халим!»

Лейля кече узуну кёз кысалмай, эрттен алагъа кыалкыды. Тюшюнде уа: бир ариу жыйрык да кийип, орам бла ёрге айланып бара, сора бир жанында уа Халим: «Лейля, Лейля!» – деп кычырады. Лейля уа, эшитмегенча этип, машинагъа минип кетеди. Экиси да бир тюшню кёргендиле. Сейир-тамаша.

Аслан да танг къалай атханын билмеди, ол да, сагъышла бийлеген башы ауруп, тангны алай атдырды. Заман асыры акъыртын баргъандан, кюн бир узун кёрюндю анга. Ол Лейлягъа ашыгъады. Къанатлы жүреги тынчайтмайды, къозутады, чакъырады, алландырады...

Айтхан заманына Аслан элге келди, келди да, ол биягъы жерде тохтады. Лейля уа жокъ, сагъат, эки сагъат, төрт сагъат. «Келмейми къалды? Сора, мени айтханымы къулагъына алмады эсе, мени жүрегине да салмагъанды», – деп, кёп сагъышла келдиле Асланны акъылына. Ол да кетейим энди деп, машинаны къабындырып, аллына къараса, Лейля сюелип тура эди...

Аслан асыры къууангандан, машинадан чыгълалмай, рульгъа къапланып, Лейлягъа аралып турду. Сора, чыгъып, машинаны арт эшигин ачып, Лейляны ары олтургду. Кеси уа кюзгю бла Лейлягъа къарап кёп турду да:

– Лейля, сени насыплы этер ючюн, жашаууму къызгъанмай берликме. Бусагъатчыкъда бютюнда бек билдим сени чексиз суйгеними. Келмей къаласа деп асыры къоркъгъандан, ауруу таба эдим аздан. Кёзлерими кётюрюп, аллымда сени кёргенимде уа, къууанчымы чеги болмады. Нек сакълатдынг мени быллай бир? Айт манга, букъдурма. Ишеклими болдунг, тюбейимми-тюбемейимми деп, огъесе...

– Билмейме, Аслан, билмейме... кёрлюгюм келе эди, аякъларым а нек эсе да атламай эдиле. Алай, мени сакъламай, кетип къалсанг а, сени билмейме, мени уа жүрегим тохтап къаллыкъ эди. Келип, чыдамай, кетип къалгъанмы болур деп, чабып келдим бусагъатда уа. Аслан, мени аскерден сакълагъан адамым барды. Ол да не айтыр манга? Кесим да, аны ышандырып, сени бла къалай тюбешейим? Билмейме, тели болама, сен ийнан, не этерими билмейме. Башым хайран болгъанды санга тюбеген кюнюмден бери.

– Угъай, ариуум, ким эсе да, ол да къууанч бла келсин аскерден. Алай сени уа – насыбымы, къолум бла тутуп тургъанлай, ычхындырып къоялмам. Мен сени кишиге да бералмам энди.

Ол хапарла бла, кеслери да сезмей, машина бла иги кесек жол келдиле. Бир заманда Лейля эслеп къараса, сахаргъа жетип тура эдиле.

– Лейля, мен сенсиз бир кюн да тураллыкъ туююлме... Эшитемисе, Лейля, бир кюн да, – Аслан машинаны артына Лейляны жанына олтурду. – Лейля, эшитемисе, айтчы манга бир зат, мени жүрегими ургъаны экибизге да жетерикди бусагъатда. Жаш Лейляны кесине къысып иги кесек турду да: – Лейля, бюгюн-бусагъатда, эшитемисе, бюгюн-бусагъатда мен сени юйюме элтеме, атама-анама келин этеме, угъай десенг а, ёлоп къаллыкъма, мен энди сени бир кюнчюкге окъуна кесимден керу иялмам... Нек тынгылайса? Хау дегенни белгисича ангылайма мен аны! Сени къадарынг аллынгда турады, ол менме-мен, эшитемисе? Атангананг жангыз балаларын узакъгъа берирге унарыкъ туююлдуле дегендиле, сен унасанг, ала хата этмезле бизге. Атангы-анангы ыразы этерме мен кесим, жаланда сени ыразылыгъынг керекди манга.

Лейля шош жилияды...

– Лейля, сени жилимукъларынгы кёрмейим ансы, къара жерге кирейим, – деп, Аслан къатлап-къатлап аны кёзюнден-къашындан уппа этди.

Лейля да жилигъанын тохтатды.

– Лейля, ыразы бол да, мен бусагъатлай сени юйюме элтеме.

Лейля биягъы тынгылауну басды. Аслан а рульгъа олтурду да, Лейляны юйюне алып келди.

Ол тойну аллы-ахыры болмай, иги уллу къууанч бла ётдюрдюле.

Лейля да жангы жерде юйюрсюнеди, къайын анасы, атасы да бир да болмагъанча огурулу адамла, хар зат да тапды. Лейля да бийик окъуу юйге кирип, анда жетишимли окъуйду. Заман а барады...

Ал заманда Лейля юйюне баргъан тёре болса, анасы Аминат, башхаладан букъдуруп, къызына Халимден келген къагъытланы береди. Лейля, аланы окъуп, сагъышха къалады. Бир кюнлени кюнюнде уа Лейляны ана жанындан экиге айланган эгечи:

– Халим аскерден келгенди, къурманлыкъ этедиле бюгюн. Элни жамауатын жыядыла, – деди.

– Аллахха шукур, ол да юйюне жыйылды эсе, иги болду. Энди... къууанч бла жыйылды эсе, Аллахха шукур, – деди Лейля да тышындан. Ичинден а: «Мен жарлы уа, анга жарсып, аны башымдан атып къоялмай турама... Халим...» – деп оюмлады.

Лейля Халимни аллында терслиги болгъанын къуруда кесини эсине салгъанлай турады, аны бла жюрегине кюч да алады. «Нек айтмагъан эдим мен заманында Халимге башхагъа барама, башханы сюеме деп? Нек сагъынмагъан эдим?» – деген акъыл жюрегин такъыр этеди. Бирде уа: «Аллах алай буюргъан болур эди», – деп, кеси кесин жапсарады. Халим да Лейляны кетгенине бек жарсыйды, алай ийменгенден, уялгъандан, аны туура этмейди. Лейля да: «Къадар...» – деп, ахтынады.

Халим бла Лейля бирча тюш кёргенлери – ол да буйрукъ туююлмюдю, ол да къадар туююлмюдю? Не этсин энди анга Лейля, къадарына?

Бир жол Лейля, элге келгенлей, тенг къызына тубеди. Саулыкъ-саламатлыкъ сурадыла бир бирден. Сора тенг къызы:

– Лейля, Халим да юйдегили болгъанды, эшитгенмисе? – деп, Лейляны кёзлерине тюрслеп къарады.

– Угъай, эшитмегенме, къууанч бла толу юйюр болсунла. Кимни алгъанды?

– Билмейбиз, оруслу къызды дейдиле. Бирге ишлеп тургъандыла да, элге келтирсе, оруслуду деп, сюймезле деген болур, аны да алып, къайры эсе да тышына, узакъгъа кетген хапары барды. Халимни жууукълары уа санга ыразы туююлдюле, кёлкъалдылары мындан ары барады. «Лейля болмаса, къатымда турлукъ эди жашым. Энди уа къайдагъысын да билмейме», – деп, анасы бек къыйналады деген хапары барды.

Лейля, тынгылауну басып туруп, сора:

– Да Аллах этген оноугъа мени уа не терслигим? – деп, бурулуп кетди.

Андан бери заман бек кѣп ѣтгенди, Халим да, Лейля да бир бири кѣзлерине урунмагъан эдиле. Ма бюгюн а Лейля, аны ауазындан таныпмы огъесе жюреги бла сезипми, къарады аны таба, эр кишилени ортасында аны таныды. Ол хапар айта тургъан Халим эди! Аны ауазы! Аркъасындан кѣргенлей окъуна таныгъанды. Ол сагъатчыкъда Лейляны аякълары тохтап, алгъа атлаялмай къалды. Халим да, баям, сезген этген болур эди, артха бурулуп, Лейлягъа аралып къалды. Бу такъыйкъада, биргесине сюелип тургъанла эслеп, зат айтырла деп, аны да эсине тюшмеди. Ол халда, бир бирден кѣзлерин айыраламай, азмы-кѣпмю, бир кесег а турдула. Сора Халим Лейляны къатына жууукъ келди, келгенден сора да, сѣзню неден башларгъа билмей, кѣп турду.

– Лейля, сени кѣрюрме деп эсимде да жокъ эди. Ол умутдан мен тюнгюлюп эдим... Къалайса? – деп, къолун Лейлягъа узатды.

– Да, хау, Халим, мен да сунмай тургъанлай кѣрдюм сени. Апчыгъан иш да этдим... – деп, ол да къолун узатды Халимге.

Халим а, адамла кѣрюрле деп да сагъыш этмей, Лейляны къолун къаты къысып, кеси да билмей тургъанлай, Лейляны къучагъына къысыды. Лейля не ычхыныргъа кюрешди эсе да, Халим иймей кѣп турду. Сора:

– Лейля, бир кѣп сорууларым бардыла санга. Сени кѣргениме асыры къууаннгандан, нек эсе да ала бары да башымдан чыгып кетдиле. Алай... неге керекдиле соруула? Къалайса, Лейля? Жашауунг къалайды? Энди мен санга не кѣп соруу берсем да, жууап алмазлыгъымы сен да, мен да билебиз. Сени жашауунг иги эсе, анга бек къууанырыкъма. Мынча жылны ичинде бир кюнюм озмады сени юсюнгден сагъыш этмей, сени башыма келтирмей. «Нек этди Лейля манга былай? Нек болду арабыз кенг?» – деген сорууладан бюгюн да кеталмагъанма бир жанына. Ала мени сагъышларым, къайгыларым бола, ѣмюрюм кетди. Айт бир, Лейля, Аллах ючюн, къалайса?... Ауазынгы да бир эшитдир манга.

– Да турама, Халим, тапма, игиме, Аллах айтса... Кесинг къалай... Мен да сени кѣзлеринге къараргъа окъуна уялама, къалай эсе да бир тапсыз болгъан эди... Сени бла сѣлеширча да болмай, мен да мынча жылны ичинде кесими къыйнайма ол терслигим ючюн... Да, билмейме... Аллах алай буюргъан болур эди экибизге да...

– Да, хау, энди башха не зат дейик болунган ишге? Алай: «Сен мадар этсенг, мен да къадар этерме», – дейди уллу Аллах да. Кел, андан эсе, былай бир жерде олтурайыкъ да, чайчыкъ да иче, саулукъ-саламатлыкъ сурайыкъ бир бирден, угъай демесенг.

– Угъай... угъай. Бизни бирге олтуруп кѣрген адам не зат дер бизге? Не сагъышла келирле аланы башларына? Кѣргеними сюйдюм... мен барайым...

– Энди биз жыл саныбыз келген адамлабыз, Лейля. Мынча жылны ичинде жюрегимден кетермегенме сени. Этме алай, Лейля! Олтурайыкъ да, хапар айтайыкъ, – деп, Халим, арлакъда тургъан такси машинагъа къолу бла белги берип, Лейляны да къолтукъ тюбюне кирип, аны таба атландыла...

Сора, машина бла арлакъ барып, бир ресторанныгъа кирдиле.

– Да, Лейля, ёмюрюм кетди санга суймеклигим кюйдюре. Иги кюнюм, аман кюнюм да болгандыла жашауумда. Не кюнюмде да кёз аллыма сени келтирип, жюрегими сени бла байлап барама. Тюшлеримде да кёп кере келесе сен манга. Унутайым десем да, болалмайма. Аскерде, жашлыкдан болур эди, кьолума да сени атынгы жаздыргъанма да, ол да энди ёмюрге сени жюрегинги кесеги болуп, биргемесе, – деп, билегинде жазууну кёргозтдо. «Лейля» деп тура эди анда. – Жукъусуз кечелерим, тынгысыз тангларым... къайсы бирин айтайым, санга тарала жашадым. Жашауну магъанасын да кёрмедим, юйдегим аман туююлдо, алай аны да сюялмадым. Сабийлерими анасыды деп, аманны кебинден жашайма. Кёз аллыма сен келип турдунг... Сен а, мени сакъламай, алай нек этгенинги бир билсем эди...

– Къой энди, Халим, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай болмайыкъ, ётдю, кетди... Ненг барды сабийинг?

– Экидиле, жаш бла къыз. Тыш къыралдадыла юйюрлери, юйдегилери бла. Мен а... Былай бир ненча кюннге келгенме анамы кёрюрге. Мурманскде жашайма. Лейля, мен кесими юсюмден айтдым, къой мени юсюмден... нем бар эсе да. Сен кесинг къалайса, насыплымса, жашауунг-ашауунг?..

Лейля уа нек эсе да жиялп къалды. Халим, секирип туруп, аны аллында тобукъланып:

– Лейля, нек жиялайса? Кёзлеринг да былай мудах некидиле? Алада мен насып кёрмейме. Нек?..

– Халим, мынча жылы ичинде кишиге айтмадым, мени да жашауум аманны кебинден кетди. Аслан аман адам туююлдо, алай а жашаугъа къарамыбыз башхады, ишинден сора ол зат кёрмейди тегерегинде. Мени окъутханды, сау болсун. Сабий болуп да жангыз жашчыкъ барды. Кеч туугъан сабий. Анга да игиди Аслан, аман туююлдо, алай адам бир акъылда, бир оноуда жашамаса, кесинг билесе, кесинг айта тураса, жюрек тартмай, жашдан къарт болдум. Алай кимге жарсып барлыкъ эдим, кеси жыгъылгъан жаш жиямайды дейдиле. Жарсыууму айтсам да, мени ангыларыкъ къайда. Бир-эки айтып кёрген эдим да, атам: «Айырылып келгенден эсе, ёлюп кел», – деп къойгъан эди. Не амалым бар эди? Жашадым да турдум. Асланны экинчи юйюрю да барды. Анда да эки жашы барды дейдиле, сурамайма, сормайма. Мени уа, айтханымча, жангыз Къайсыным. Анга къууана жашайма, энди манга андан сора не керекди...

– Лейля, сени жиямукъларынг... сени жашауунг... Мен сурай-сурай тургъанма сени да, мени да таныгъанладан: «Къалайды Лейля, жашауу къалайды?» – деп. «Бек иги, бек сейирлик жашайды, аны бир эри барды да, кьолун сууукъ суугъа тийдирмейди, бек иги болады, керегин тапдырады», – деп тургандыла.

– Да къарагъан кёзге алай кёрюне болур. Мен тарыгъып, жарсып да айланмайма. Ким не бла болушурукъду, жарсысам да? Кесинг биле болурса, атам, анам да кетдиле...

Халим Лейляны бетин жуугъан жиямукъларын кьолу бла сюртеди. «Биреуню айтханы бла мен Лейляны жашауун сурамай тургъанма. Ол а, манга ушаш, суймегени бла мынча жыл жашайды»...

– Лейля, кьойчу энди жилягъанны, кел, бир оноу этейик. Жашауу-бузну тюрлендирир амалыбыз бар эсе, бир къарайыкъ. Экибиз да мынча жылны бир бирге таралып, аны билмей тургъаныбызгъа кишиде терслик жокъду, жаланда кесибиздеди. Мынча жылны ичинде кесинг бла тубеп, къалайлыгъынгы нек сурамадым сенден?

– Сурасанг-сурамасанг да, не зат тюрленирик эди, Халим? Энди жашагъанымча бирми жашарыкъма?

– Нек айтаса алай, Лейля? Сен алыкъа не жашагъанса? Адам кеси ючюн жашаргъа да керекди... Сен алыкъа жаш адамса... Ийнан, Лейля, сен, былай деп, манга бир зат билдир да, мен бюгюн окъуна юйюрюмден кетерме... Ол акъылгъа бюгюн келмегенме, аны бла сау ёмюрюмю жашайма. «Лейля, жарашалмай, эринден кетип къалса эди», – деп, Аллахдан тилек тилеп тургъан заманларым да болгъандыла. «Оруслу къатын алгъанса», – деп, меникиле да ыразы туйюлдюле. Бюгюн-бюгече да анам ыразылыгъын бермегенди. Сен айтханлай, къадарым алай болур эди деп, жашай келдим. Бирге ишлей эдик, аман адам туйюлдю, кеси да манга иги болады. Мен аскерден келе келгенимлей, ишге кирген эдим, ол болмаса, не этерге билмей тура эдим. Къайгъымы ол чача эди. Сени унутур умут бла, аны да алып, Северге кетип къалгъан эдим. Андан а анама, атама билдиртеме. Кечигиз, былай-былай кетгенме дейме да. Бир талай жыл жашап турабыз анда... Атамы ауушханын эшитген болурса? Бу жол келип, анамы кёргенли уа... Болалмайма андан кёп, артха келлигим келип турады. Башымы алып, узакълада айланмай, элиме, жериме жарасам игиди деп, ол акъылгъа келгенме. Сабийлени юйлендиргенме, аппа окъуна болгъанма... Лейля, сени бла бара, кёкде жулдузла жаннган кечеле бир заманда эсимден кетмегендиле, умутуму да юзмегенме. Бюгюн былайда сени къатынгда тургъаныма ийнаналмай турама, кесими жаш заманымда жылларымы эсиме тюшюре, эсим ол заманнга кетип турады. Ол заманыбыз болуп къалса эди...

– Халим, ненча жыл озгъанды андан бери? Экибизни жашауубузда да кёп тюрлениуле болгъандыла. Жашау дегенинг алайды. Бюгюн, билмей тургъанлай, экибизни былай тубеп къалгъаныбызгъа сен не айтаса? Бек сейирди...

– Лейля, нек сейир этесе сен анга? Аллах алай буюрду да, болду. Сен мени айтханыма не зат дейсе? Хау десенг, мен юйюрюме айтып, ангылатама... Кесинг да Асланны экинчи юйдегиси барды дейсе. Сен анга къалай тёзюп, тынгылап тураса?

– Да не этейим?

– Кет да къал.

– Къайры?

– Мен санга жашар жер алайым.

– Сора уа?

– Да сора уа, Асландан кет да, анда жаша.

Къартлыгъымда... Быллай бир туруп, азмы-кёпмю жашарбыз энди... Ары-бери кете да къалай айланайым? Къайсын да ангыларыкъ туйюлдю, ол атасын бек сюеди...

– Лейля, эндиге дери мен сени жашауунг алакатды деп турганма аны, табар эдим сени...

– Халим, кьой энди, жюрегими жарсыуун айтдым. Нек эсе да, сени кьргениме болур, таша этип турган кьп затымы туура эдим. Айып этме, айтдым – унут. Энди тилеригим сенден, кьайда кьрсенг да мени, кьрмегенча этип кьой, бек тилейме. Сени да, мени да жашауларыбыз баргьаныча барсын, кьадарыбызны энди башха этер амал да жокь, онг да жокь, Аллах бергенди аны. Ол буюрса, заманында бирге этер эди бизни. Сау кьал! Жашауунгдан кьууан. Экибиз да артда онгганладан болайыкь...

– Тохта, Лейля, ашыкьма, иги сагьыш этейик... Сора... сора... Мен бир кьп сакьлап турганма бюгюнню кюнню. Андан умутларым да, баям, башха эдиле. Бюгюн санга тубегеним манга Аллахдан келген бир уллу ахшылыкьды, аны билсенг сиеме.

Лейля, стол артындан кьобама деп, стол юсюнде чай кьуюлуп турган чынын эселемей, жингириги бла уруп, жерге атып сындырды. Экиси да, аны алабыз деп, энишге ийилдиле да, Лейля, чыннга Халимден алгьа узалама деп, кьолун кесдирди. Аны кьрген Халим, гузабагьа кьалып, Лейляны бармагьын аузуна алып, кьанын эмип, тохтарыгьа кьорешди. Ала экиси да бир бирге аралып турган чакьда Лейляны кьзлеринден жилимукьла кьуюлдула. Халим а, не этерин билмей, хуржунундан кьол жаулугьун чыгарып, Лейляны бармагьын байлады. Лейляны кесине кьысып, кьаты кьчакьлап:

– Лейля, сен бир билге эдинг, мен сени кьалай излеп, сакьлап да тургьанымы. Бюгюн а, тубегенден сора, кетип кьаласа деп, ичимде жаным жокьду. Ийнан, Лейля, ичимде жаным жокьду! Энди сени кьргенли, жашау халынгьы билгенли, бютюнда кьыйналлыкьма. Эндиге дери мен сени бла нек тубешмей турдум? Нек сормай турдум кьалай жашагьанынгьы? Нек билмедим экибизни да бирча насыпсыз болуп тургьаныбызны? Сездеге уа керек эдим. Мендеди, Лейля, терслик. Мынча жылны ичинде, иш этип, санга бир тубейим деп сурамагьанма. Бюгюн мен жашаууму тюрлендирирге хазырма. Аллахны ахшылыгьы бла, сабийлени кеслерини жашаулары-ашаулары... Олтур, ашыкьма, Лейля, кьп айтыр затым барды санга.

Экиси да жангыдан стол артында жерлерине олтурдула. Халим андан ары хапарын башлады:

– Аскерден келип, сени башхагьа баргьанынгьы билгенимде, жашау чюйре болгьан сунган эдим. Энишге баргьан суу ёрге айланганча, алай кьрюнюп, тели болургьа жетип: «Нек этди Лейля алай? Нек арт бурду манга? Кьалайда болду мени терслигим, огьесе ол мени бир заманда да сюймегенмиди? Аны баргьан адамы менден алакатмы болду?» – деген соруула кече тюшюмо да ашагьанлай турдула. Энди бусагьатда экибиз турабыз былайда. Айтыр затыбыз кьпдю. Жыйырмадан артыкь жыл мындан алгьа, Лейля, мен сени алай сюйюп, санга ышанып, таралып тургьанымлай, нек кьуюп кетген эдинг? Аны бир айт. Бу соруулагьа жууап табалмай, ёмюр жашадым. Бюгюн мен сенден бир бек тилейме, сагьышларымы чач, тюзюн айт. Мынча жыл, элде болсун, шахарда бол-

сун, сени излей айланама, кёзлерим санга ушагъан тиширыулада тохтай. «Бу Лейлягъа ушайды», – деп, суйюп къарайма ызларындан. Къызчыкъ туугъанда, аны атына да Лейля деп атагъанма...

Бир талай заманны экиси да тынгылап, сёз айтмай олтурдула. Сора Лейля, кёзлерин кётюрюп:

– Халим, энди не айтсакъ да, анда не магъана барды? Экибизге да башха адамла бла юйюп къуараргъа, эки жолну барыргъа Аллах алай буюргъанды. Ол къадарды. Энди аны айтып-айтмай да неси барды? Къояйыкъ. Сени кёрюрге излеп тура эдим да, кёргеними бек сойдюм. Энди уа, эркин эт да, мен жолума барайым. Анча жылны ичинде бир бири кёзюбюзге урунмай туруп, бюгюн былайда тюбеп къалгъаныбыз да сейир туююлмюдю? Ол да – уллу Аллахны иши. Былайда... Бусагъатда...

Халим Лейляны кёзлеринде мудахлыкъны, аны бла бирге жүрек такъырлыкъны кёрдю. Лейля уа, кеси да билмей, адам кёреди деп да уялмай, биягъы ачыкъ жилип къалды.

– Халим, таулу тиширыуну жашауу-ашауу да алай болур – ичиндегин тышына аз чыгъарады. Бу мен этген зат бизде адет туююлдо, алай, ичим куююп барады да, андан айтама анда болгъанны. Суйгенинге бармай, ажашсанг, жол узуну тарала жашайса. Алай, Аллахны ахшылыгъындан, толу юйюм, юйдегим, энди манга кесими сагъышымы этерге айыпды. Жашым ючюн жашайма. Ол сау-саламат турсун, анга Аллах насып берсин ансы, бюгюн окъуна ёлсем да, эсиме алмайма. Сени кёргениме уа бек къууандым. Кёрлюгюм келип тура эди. Жилигъанымы уа эге алма, жыл саны бара-барса, адамны жүреги такъырдан-такъыр бола барады. Бютюнда тиширыуну, – деп, Лейля, бармагъындан Халимни къол жаулулгъун тешип, аны бла кёзлерин ышый, ёрге къопду. – Халим, бир зат да айтма, сагъышларынгы тургъаныча къой да, мени жолума ашыр, барыргъа керекме. Кеч болсам жарамаз...

Халим, не айтырын билмей, олтуруп тургъанлай, къоллары бла кёзлерин къаты къысды. Лейля, бир кесек суюле кетип, не къошаргъа-къояргъа билмей, жолуна атланды. Халим а, аны кетип баргъан аякъ тауушуна чыдаямлай, къоллары бла кёзлерин къатыдан-къаты къысды. Ол халда иги кесек олтуруп, акъырын башын кётюрюп къарагъанында, Лейля узакъда тохтап тургъан такси машинагъа жууукълашханын эследи. Ызындан чабарыгъы, «Кетме!» деп къычырлыгъы келди, алай... Лейля айтханлай, таулу тиширыуну къадары алайды – бардынг эсе, къалай суйсенг, алай жаша...

Халим, артха столгъа къапланды да, сагъышха кирди. Бир кесекден туруп, аэропортха атланды. Аны самолёту кетерге энтта да сагъатдан артыкъ заман бар эди...

* * *

Халим Мурманскге келгенде, кече эди. Ол юйюне ашыкъмады. Анча жылны ичинде жүрегине жууукъ болгъан, сабийлери ёсген шахары бла айырыла тургъанын ангылай, сау кече узуну шахар орамлада кеси сагъышларын эте айланды. Бара да бир шинтикде олтура, келе да бир терекге таяна, кимге айтайым, кимге санайым жүрек къыйынымы дегенча, бир

ауур сагъышлада башын энишге ие, бирде уа, Аллахдан бир зат тилегенча, къарамын кёкге ие, танг къалай атханын кеси да эслемеди. Танг аласына ол юйюне келди.

Кесини ачхычы бла эшикни ачып, фатарына кирди. Юйдегиси тынч жукълап тура эди. Аны уятмай, барып, чайникни отха салды. Сора тюнюн къабындырып, терезе аллында сюелди. «Не этсин адам? Мени юйде сакълагъан болмагъанды бир заманда. Ахча-бохча, ол-бу зат керек болса, излегендиле. Алай болмаса: «Къалайса? Къыйналдынгмы? Ачмыса? Суусапмыса?» – деген адам болмагъанды къатымда...» – деп, ол сагъышха батып тургъанлай, къатыны, кире келип, эки къолун да жан сюеклерине салып:

– Къайдаса сау айдан бери? Анча заманны нек сакъларгъа керекме мен сени? Андан сора къайгъым азмыды? – деп сюелди.

Халим, шош артха бурулуп: «Ярабий, сау-саламат келгенмисе? Тапмыса?» – деп сорургъа нек жарамайды?» – деген акъыл бла къатынына къарап кёп турду да, сёз къайтарыгъа болмады. Аны жюреги, мудах да, жарыкъ да сагъышла бийлеп, бусагъатда Лейля бла бирге эди.

Халим, отоугъа кирип, кесини быстырларын жыйып, сумканы къолуна алып, босагъадан атлады.

Юйдегиси Халимни кирип, жатып къалгъан сунду. Болсада, жюрегин суууталмай, андан ары бюгечели хазырлап тургъан затларын барын да айтыр умут бла отоугъа суху кирди. Аны анда кёрмегинде, чабып, терезеге къалланды: Халим таксиге минип кетгенин эсledi. Не болгъанын алыкъа иги ангылаялмай, къатыны ауара болду, иги сагъыш этип, кесине келгенинде уа, Халим андан башын алып кетгенин ангылап, къычырыкъ этип жияды.

* * *

Халим туугъан жерине къайтды. Нальчикде самолётдан тюшгенлей, тюзюнлей элине атланды. Лейля бла барычу жолларын тансыкълай, элге киргенлей, таксиден тюшюп, эл ичи бла жаяу ёрге айланды.

Къалай хычыуундула бу жолла! Туугъан элини жолларын, юйлерин, тереклерин, хауасын, адамларын тансыкълай, Халим сумкасын жерге салды да, къолларын ёрге кётюрюп: «Я Аллах! Сен мени насыпдан юлюшлю эт Лейля бла бирге! – деп, терен ахтынды. – Мындады мени жашауумашауум, ажалым да. Мындады мени къадарым. Ажашхан къой киби, мынча жыл, къайдагъымы да билмей айландым, жюрюдюм. Аллахым, энди мени артдан онгнганладан эт. Мени мында анам сакълайды. Аны къууанчыны чеги боллукъ туююлдю...»

Элни ичи бла келе, къысха жол бла Халим Къасым-Къабакъгъа бурулду. Арлакда ийнеклени къыстап келген къоншусу Сагъитге тюбеди. Ол а, сейир-тамашагъа къалып:

– Ярабий, Халим, кёзюмеми кёрюнесе, огъесе керти да сенмисе? Къайдан чыкъдынг былай эртте? Ананг аурукъсунганын билип келе болурса? Ийнегин да эрттенли биздеги саугъанды. Келгенинги кёрсе, Халимат, харип, бусагъат аязыр, сау болур. Иги этдинг келгенинги...

Анасыны ауругъанын Халим билмей эди. Олсагъат терк-терк атлап, ахырында уа чабып окъуна, арбазгъа кирди. Сумкасын да арбаз ортасында атып, юй ичине суху кирди. Анасы, бети да азып, сыпхарылып тургъанын кёрдю. Келгенни эслеп, Халимат къарыусуз ауаз бла:

– Кимсе? – деп сорду.

Халим а, жилимукълары бара, анасына къапланып:

– Анам, менме, Халимме. Таныдыңмы? – деди.

– Оу кюнюм! Жашым, къайдан чыкъдың? Сен кетмегенмисе? Къалай келип къалдың? Мени ауругъанымы къайдан эшитдинг?

Жашы Халимни кёргенлей, ауругъанын иш да унутду жарлы Халимат.

– Жарсыма, анам. Энди мен сени биргенге турлукъма мында, элде. Къатынгдан кетерик туююлме.

– Ой, кюнюм болгъан, Халим, келчи, энтта да бир къучакълайым. Кеси кесиме ийнаналмай турама. Къобарчы кесими да былай ёрге, – деп, тиширыу, тёшегинден къобуп, аягъы юсюне туруп, жашын къатлап-къатлап къучакълады.

– Ой, Аллах алсын мени не уа! Кел, Халим, экибиз да, эртте замандача, бирге олтуруп, хапар айта, эрттен азыкъ ашайыкъ. Сора анда айтырса къайдан чыкъгъанынгы.

Ол экисине да эки аякъ айран къуйду. Сютно башын алып, къаймакъны Халимге тюртдю, гыржынны да, кесген этмей, сындырып-сындырып, столгъа салды. Ананы къууаннганыны чеги жокъ эди.

– Эсимде болмай тургъанлай... оу кюнюм болгъан, Халим, бюгюн сени кёрюрге деп, ёнге ёлмеги эдим, эсимде да жокъ эди, сен ёлмегин. Аша, бушто этип аша, буштону не заманда да суююучю эдинг. Айт энди, айт, къайдан чыкъдың? Сабийле, келин къалайдыла? Ала уа нек келмедиле? Танг атмай да къайдан чыкъдың?

Анасыны бу къуюлгъан сорууларыны бирине да жууап этмеди Халим. Халимат а къатлап-къатлап сорады, айтады, къууанады. Сёз къошар амал чыкъгъанлай, Халим:

– Анам, сорууларынга жууап берейим, тынгыла, – деди. – Мен элден кетгенли кёп болады. Жанынга тийгеними билеме, элде жашаргъа керек эдим. Жангыз бала болуп тургъанымлай, тышында къалып... Энди, анам, сени къатынгда турлукъма. Къарт болгъанса, санга да къараргъа керекди. Ол мени борчумду. Къайда турсам да, сени эсимден кетермегенме. «Аягъы юсюндеди, Аллахха шукур», – дегенлей тургъанма. Энди гузаба этме: къатынындан айырылгъан жангыз манга тёре туююлдю. Андан айырылып, юйюме, жериме жыйылама. Энди, тилейме, керексиз соруула бла кесинги, мени да къыйнама. Сабийле жетгендиле, юйленгендиле, хар бири кеси жашауун бардырады. Кереклерин тапдырып тургъанма, кирир жерлери бар: бирине юй, бирине фатар къурагъанма. Мен да энди кесим суйгенча жашаргъа сюеме.

Халим анасы не айтырыгъын сакълады. Ол а, тауукълагъа аш берген сылтау бла, шошчукъ тышына чыкъды. Халимат, къууаныргъа бла жарсыргъа билмей, ауарагъа къалды. Бир жаны бла, жашы орус къатын бла жашайды деп, бек къыйналыучу эди, айырылсын деп да кёп тилегенди.

«Ой, Халим, къарт болсанг, билликсе башха миллетли, башха динли адам бла жашагъан къалай татырыгъын. Ала, таулу тиширыуча, тынч, огъурлу болалмайдыла. Кеч болгъунчу, сагъыш эт», – деучю эди. Ана жүрек сезе болур эди, эртте-кеч болса да, Халим бу кюннге таянырыгъын. Эшикден юйге кире:

– Халим, не айтыргъа да билмейме мен санга, Аллах бирди. Амалсыз болдум, сагъышлы этдинг...

– Нек боласа сен амалсыз? Энди ол хапарны къояйыкъ. Мен элде не ишге кирирге, не бла кюреширге боллукъма, кел, аны юсюнден сагъыш этейик. Юйде олтуруп тургъандан хайыр жокъду, ишге кирирге керекме. Кече узуну кёзюме жукъу кирмегенди, бусагъат бир-эки сагъат тынчайым да, сора андан ары оноуму этербиз, угъай демей эсенг.

– Жер этейим, жаным, сени ачыуунгу кёрмей ёлейим, жер этейим, – деп, Халимат, отоуна кирип, жашына жер этип чыкъды.

– Халим, бар, солу, мен а сени жукъунгу сакъларма. Ауругъанымы иш да унутдум, асыры къууаннгандан сени келгенинге. Жат, Халим, жат, – деп, эшикни да этип, Халимни отоундан чыгып, арбазда олтурду да, кеси сагъышларына батды.

* * *

...Лейля да сагъышлыды. Халим аны бармагъын байлагъан къол жаулукъну жуууп, итиу уруп, хуржунуна салды. Ол кече Аслан юйге келмеди. Лейля ол затха юйренгенди: «Сау айлансын ансы», – деп къыйгъан болмаса. Соруу этген къылыгъы уа бир заманда да болмагъанды. Къайын анасы Аминат а, Лейляны мудахлыгъын эслеп, ол Аслан кече юйге келмегени ючюн бузулгъан сунуп:

– Жарсыма, келин. Бир жумуш чыгып, жашчыкъ андан къалгъан болур. Ары-бери кетип, билдирип онгу болмай турады, баям, – деп, жапсарыргъа кюрешди.

Кёп сагъыш этгенден сора, Лейля, суху узалып, кеси не этгенин да ангылаялмай, быстырларын жыйып башлады. Бирси отоуда дерсин эте тургъан жашчыгъы Къайсынны чакъырып:

– Хазырлан, китапларынгы жый. Биз энди башха жерде жашарыкъбыз. Болады тёзгеним, мен да адамма. Эндиге дери тёзгеним болады, – деп, ауазын да кётюрмей айтды.

Къайсын, анасыны айтханын ангылаялмай, кёзюне къарап:

– Неди ол айтханынг? – деди.

– Атангы сенден сора да барды сабийлери, къыйналлыкъ туйюлдю. Биз а бусагъатда мындан кетебиз.

Къайсын, чабып, тышына чыгып:

– Ынна, анам бла мен мындан кетебиз. Энди биз сизни бла жашарыкъ туйюлбюз, – деди.

– Оу кюнюм, неди ол айтханынг? – деп, Аминат, туудугъун да бир жанына тюрте, чабып, Лейляны отоуна кирди.

Лейля, быстырларын жыйып бошап, кеси да кийинип, отоу ортада сюелип тура эди.

– Келин, неди бу этгенинг? Къартлыгыбызда санга ышанып турабыз. Этме, къор болайым, былай.

– Анабыз, сизге айып салмайма. Сизни, кесими атамы, анамы сагышларын этип, кѐп тѐздюм. Эшитгеними эшитмегенча, кѐргеними кѐрмегенча этип турдум. Жашыгъыз кечеле бла юйюне келмей башлагъанда уа, ишдеди деп, кеси кесими алдап, этгенине ол уялыр орунуна, бу сабийден, сизден да мен уялып турдум. Ичип келип къыйнагъаны – бир жанындан, эки юйюр тутханы – экинчи жанындан. Кеси да къыйналады, ол жаш адам тюйюлдю. Кеси сайлау эталмай эсе, мен болушайым. Юй, хапчук, харекет да керек тюйюлдю. Жаланда кесими бла Къайсынны кийимлерибизни алама. Андан сора бир затха да ие болургъа суймейме. Сизге кѐлкълалдым жокъду. Атагъа да, санга да бек ыразыма. Бу сабийде кѐп къыйыныгъыз барды. Сау болугъуз. Эндиге дери кесими тѐздюреним да сизни ючюн эди, сизни, бу сабийни да жанларыгъызны къыйнамайым деп. Экиге бѐлюнюп турмасын жашыгъыз. Ол кечеле бла келмей къалса, сиз да, жукъугъуз къачып, эшикге чыгъа, юйге кире, къыйналып тургъаныгъызны кѐреме. Бирси юйдегисин келтирсин да, жашасын. Ол сизни жангыз жашыгъызды. Ол да, сиз да къыйналмагъыз. Мен а... Биз да, Къайсын бла мен, ач болмабыз, Аллах айтса.

– Аллах бирди, аллынга жатарыкъма, иерик тюйюлме, келин. Бизге сенден башха киши керек тюйюлдю.

Ол сагъатда эшик ачылды. Аслан босагъадан кирип келди да:

– Неди бу? Къайрыса? Не болгъанды, Лейля? – деп, юй адамыны кѐзюне къарады.

Барысы да Асланнга бурулдула.

– Оу кюнюм болгъан, Аслан, келин кетген этеме деп тебирегенди. Ол кетгенден эсе, сен кет мындан. Ол кетсе, атанг да, мен да къалмакъ бу юйде! Ансыз жашау бизге керек тюйюлдю!

– Ол айтханынг неди? Не болду, Лейля, ѐмюрде этмегенинги этип? Не дейди анам? Анам, барчы аш сал. Биз бир сѐлешейик келининг бла, – деп, Аслан, анасын тышына ашырып, отоуда Лейля бла къалды.

– Ишим бар эди да, мен андан келмедим кече. Аны ючюн былай этерсе деп эсимде зат жокъ эди. Аны билсем...

– Мен айтырыгъымы анабызгъа айтдым. Сен мени бла артыкъ оноулаша турмаучуса. Мен анга юйренгенме... Къайсын! Къайсын! – деп къычырды Лейля, жашын ашыкъдыра.

– Къайсын машинада ойнай къалгъанды. Ол айтханды манга сени бу акъылынгы да. Бир тохта, олтур. Былай олтур да, бир сѐлешейик. Суйгеними билесе. Мен иш бла къалгъанма кече келалмай ансы, башха сылтау жокъду. Сормагъанынга, сурамагъанынга юйренчек болгъанма да, сѐлешип, жарсыма деп да аны себепли айтмадым. Энди сабыр бол, Лейля, этме былай. Къайсынны да, къартланы да сагышларын эт. Мудах этме...

– Айтыр загларым кѐпдюле, алай мынча жылны ичинде айтханымы эшитмегенсе, ангыламагъанса, жашауунг кесинг суйгенча, алай баргъанды. Къартланы, артда уа сабийни мудах этмейим деп, кесими тѐздюрюп тургъанма... Узун сѐзню къысхасы – сен энди мени мында тыялмайса.

– Атам! Анам! – деп, сегизжыллыкъ жашчыкъ отоугъа чабып кирди да, – манга энтта да къарындашчыкъмы туугъанды? – деп сорду.

Аслан бла Лейля, селеше тургъанларын къоюп, Къайсыннга къарадыла.

– Атам, биягъында машинада телефонунга билдириу келгенди да, алып окъусам, ким эсе да: «Уллу жашларынг санга ушайдыла деп бош айтадыла. Ма буду санга ушагъан. Кеси айтхан болмаса, бир да аяма, эртгенли, сен кетгенли кюрешеме жукълаталмай. Не суюе эсе да, ай болмагъан сабий, айтханын а этдиреди. Мынга бир памперсле ала кел», – деп билдиреди. Аты уа къалайды къарындашчыгъымы? – деп, Къайсын, соруулу къарай, атасына телефонну узатды.

Лейля, Къайсынны къолундан тутуп, жилямукълары бети бла бара, кийимлерин жыйгъан сумкасын алып, арбазгъа чыкъды. Аны алай кѳрген къайын анасы, келинини аллында тобукъланыр умут этди. Лейляны бусагъатда анга сѳз табар къарыуу жокъ эди. Аны себепли, андан бир жанлы болуп, суху чыгъып кетди.

Башы-кѳзю тѳгерек айлана, аллын кѳрмей, аякълары бармай, Лейля, не этерин билмей, шашаргъа жетипди. Ол, хуржунундан телефонун чыгъарып, жашына узата:

– Сафиятны тапчы мында манга, – деди.

Къайсын, терк окъуна Сафият деп жазылгъанны табып:

– Ма, анам, бусагъат аллыкъды, – деп, телефонну Лейлягъа къайтарама десе, Лейляны бети кетип тура эди.

Аны жол жанында терекге таяннганын кѳрюп, жашчыкъны жаны кетди.

Аны гузабасына арлакъда бара тургъан уллайгъан тиширыу келди да, Лейляны шинтикге жатдырып, сумкасындан дарман чыгъарып, аны Лейляны тил тубюне салдырды.

Сафият, ол Лейляны тенг къызыды, не бола тургъанын ангыламай, телефонну бирси жанындан гузабаны эшитип, кеси къайтарып, Лейляны телефонун алды. Къайсын:

– Сафият, Сафият, анама не болгъан эсе да, бир зат болгъанды. Бир жет былайгъа! – деп, тургъан жерлерин айтды.

Къарап-къарагъынчы Сафият такси бла алайгъа жетди.

Ол болушлукъ берген тиширыу да, Къайсын да Лейляны къатында турадыла. Жашчыкъ, анама бир зат болуп къалады деп, асыры къоркъгъандан, къалтырагъан окъуна этеди. Сафият, жетип келип:

– Не болгъанды, Лейля? Къайсын, не болду ананга? – деп, гузабагъа къалды.

– Тапма энди, тапма, Сафият. Нек эсе да кѳзюм-башым тѳгерек айланып, къарыусуз болдум. Къайсынны да къоркъутдум, – деп, Лейля, жашын кесине къысып, жиляп къалды. Сора, эс жыйып, анга болушхан тиширыугъа: – Сау болугъуз, бек сау болугъуз! – деди.

– Лейля, не этесе? Не болгъанды? Сен тюз туююлсе, не эсе да...

– Сафият, мен Асландан кетгенме. Энди мен ары къайтырыкъ туююлме.

– Турчу бери. Кел, таксиге олтур да, бизге барайыкъ. Анда хапар айтырса, – деп, барысы да арлакъда сакълап тургъан таксиге олтуруп, Сафиятны фатарына келди.

Сафият терк окъуна азыкъ салды, ашатды. Сора Къайсыннга:

– Къайсын, сен ол отоугъа бар да, сүйсенг телевизоргъа къара, сүйсенг компьютерде ойна. Биз, уллула, хапар айтайыкъ, – деп, жашчыкыны бирси отоугъа ашырып: – Лейля, айт энди не болгъанын, – деди.

Сафият не заманда да Лейлягъа: «Нек тѳзесе бу артыкълыкъгъа? Нек айтмайса жукъ?» – деп айтычу эди. Ала бир бирге узакъ жууукълукъдан сора да, тенг къызладыла, эгечлеча сакъдыла бир бирге.

– Билмейме, Сафият, мындан ары тѳзюмюм бошалды. Мен билмегенме, ол экинчи къатынына ючюнчю да жаш туугъан кѳреме. Аны уа Къайсын, сабийликден ангыламай, ачыкъ этип кѳйду... Къыйналама. Мени къыйналгъанымы бир Аллахдан сора киши билмейди. Не этейим? Не болайым? Артха къайтмазлыгъымы уа билеме, унарыкъ тѳююлме...

Эки тенг къыз хар бири кеси сагъышлары бла кѳп оюм этди.

– Къайры барыргъады умутунг?

– Билмейме. Ишге чыгъайым (арт жыллада Аслан Лейляны ишден чыгъарып кѳйгъан эди). Фатар алайым, тѳлерме. Бир Аллах айтхан болур.

– Да сора сен сабий бла къайда болса айланма. Бир зат мадаргъынчы, сагъыш эт, менде тур. Мен да кесимме. Бирге турайыкъ.

– Сау бол, Сафият. Этген игилигинг игиликди. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын. Башха амалым болгунчу, сенде турайым. Сау бол.

* * *

Лейля Сафият тургъан юйден узакъ болмай школгъа устаз болуп ишлерге кирди. Къайсын да анда окъуйду. Эрттенликде экиси да бирге барадыла школгъа, ингирикде да бирге къайтадыла. Сафият да, кетеме десе, Лейлягъа ауузун ачаргъа кѳймейди.

– Сыйынмайбызмы бирге? Бек тап турабыз. Манга да сизни бла игиди, эрикмей турама, – дейди.

Аслан да, бир талай кере келип, Лейлядан ызына къайтырын тилегенди. Алай, аны болмазлыгъын билип, тохтагъанды. Ол бирси къатынын ата юйюне келтиргенин да эшитгенди Лейля. Атасы Къайсынны кѳре-кѳре турады, Лейля уа аны бла тѳбеширге да сѳймейди. Аны бла айырылгъанына шагъат къагъыт да алгъанды.

Халим элде орналгъанды. Ол элге келгенлей окъуна, эллилери тилеп, аны элге башчы этип салгъандыла. Халим не заманда да намысы-сыйы жѳрюген жаш болгъанды. Аны билип, ол кеси угъай десе да, эллилери аны унатхандыла. Ол, элни аягъы юсюне салыр муратда, къаты кѳрешип, молкю алчы жерге чыгъаргъанды.

Жылла озадыла. Элде Лейляны атасыны эгечи ѳледи да, Лейля ары къайгы сѳзге келеди. Ол да юй ичинде тургъанлай, аны бла экиге айланган къарындашы, келип:

– Лейля, сени Халим чакъырады, эл таматасы. Къайгы сѳз берирге сѳе болур. Кел, арбазгъа чыкъ, – дейди.

Лейля не айтырыкъ эди, босагъадан ары чыгъар-чыкъмаз Халимни эследи. Халим, аны аллына атлап:

– Да, Лейля, жаннетли болсун атангы эгечи. Жарсыдыкъ, бек огъурлу, иги адам болуучу эди, Аллах гоняхын кечсин, – деп, къайгы сѣз берди. – Сени мындагъынгы къарындашынг айтханды. Къалайса кесинг а, Лейля, не ишлеп тураса?

– Турама, турама, Халим. Кесинг къалайса?

– Да мен, элге келип, мында орналгъанлы тѣрт жыл да болады. Шахаргъа тансыгъ а болмайма, бир жумуш бла барыргъа тышмесе. Ол экибиз тубегенден сора, кетген эдим мен юйюмден, юйдегимден да. Андан бери мындама. Къаллай бир керек болса да, гым-гым къартчыкъла болсакъ да, мен сени мында сакъларыкъма, бизни ариу элибизде. Аллах алай буюрса, экибиз да мында жашарбыз.

Арбазда дууагъа келгенде бу экиси нени юсюнден сѣлешгенлерин билмейдиле, алай кѣрюб а турадыла.

– Халим, мен бюгюн ол къайгылы туююлме, алай а мен да ол кюнден бери Аслан бла жашамайма. Мен да кетгенме андан, – Лейля, къолунда къол жаулугъу бла бурун къыйырын сюрте: – Бу къол жаулукъну таныдынгмы? – деди.

– Угъай, не жаулукъду?

– Ол кюн, экибиз тубегенде, мен бармагъымы кесгенде, сен муну хуржунундан чыгъарып, бармагъымы байлагъан эдинг. Андан бери бу мени биргемеди. Сени юсюнгден эсима сала турады. Сау бол, Халим, келгенинге. Санга къууанча бара турайыкъ.

– Хау, хау, Лейля, бар...

Халим арбаздан чыгъып кетди. Ингир къарангысы болгъанда, ол, артха къайтып келип, биягы Лейляны эшикке чакъырды.

– Лейля, мен санга къалай туберге боллукъма? Телефон номеринги бер да, бу мында жумушла бошалсала, бир хапар айтыр эдик.

Угъай деп экинчи айтдырмай, Лейля телефонун Халимге айтып, артха кирип кетди.

Лейля къайгы сѣзге келгенлени эслемейди, кѣрмейди, эшитмейди. Аны сагъышын Халим алгъанды. Ата эгечини дууасы тохтагъанлай, Лейля артха шахаргъа жыйылды.

Ол кюн окъуна Сафият, Къайсын, Лейля да ингирде олтуруп, хапар айта тургъанлай, Лейляны телефону зынгырадады. Лейля, телефонун алып: «Алло! Алло!» – деди. Ол жанындан:

– Лейля, мен Халимме. Не ишлейсе? – деп сорду.

– Халим, сенмисе? Турама, игиме. Элден бюгюн жыйышханма. Олтуруп, хапар айта турабыз.

– Лейля, сен угъай демей эсенг, тамбла санга туберге шахаргъа барлыкъма.

Сафият бла Къайсын а Лейляны кѣзюне соруулу къарап олтурадыла. Лейля, уяла-уяла:

– Болсун, тамбла келсенг, сѣлеширсе, къайдагъымы айтырма, – деди да, андан ары, быладан уялып, зат айталмай, амалсыз болуп, телефонну салды.

– Анам, ким эди сёлешген?

– Сен танымайса. Танышым жумушу болуп сёлешеди, – деп жууаплады Лейля.

Сафият Лейляны хапарларындан Халимни юсюнден биледи. Къайсын жукъларгъа кетгенден сора экиси да кёп хапар айтдыла. Сора Сафият:

– Лейля, туугъан эгечимден башха туююлсе сен манга. Мынча жылны соймеген адамынг бла анга тёзюп жашадынг. Нек? Асландан кетгенли да бир талай жыл болду. Къайсыннга – ата, санга да сёз нёгер керекди. Кёремисе мени атылып къалгъанымы? Баш ием ауушханлы, кишиге да керек туююлме. Бир-бирледе, сагъыш эте келип, алай къыйналама. Къартлыгъымда уа не боллукъду манга, не кюн келликди? Ма аны сагъышын эт, Лейля. Халим да юйдегисинден айырылгъанды. Аны да болур бир мураты, умуту, бир эшит аны айтханын да. Турма былай жангызлай, суюноп айтама, эт башынга бир мадар...

Экинчи кюн Халим бла Лейля тюбешдиле. Экиси да кафеде олтуруп, кёп хапар айтдыла.

– Лейля, жууап берирге ашыкъма, сагъыш эт. Экибиз да бир оноугъа келишсек, иги болур. Мен элде орналганма. Элге барыргъа умутум эрттеден да бар эди, умутума жетгенме. Ишими да жаратама. Анам да кеси эди да, анга да тынгысыз болуп тургъан эдим ненча жыл. Энди тюзелгенме элде жашаугъа. Санга да иш табыллыкъды. Бир бирге узакъ адамда болмагъаныбызгъа кюнден-кюннге бекден-бек тюзеле барама. Лейля, сагъыш эт кесинги, мени юсюнден да. Сагъыш эт да, бир оноугъа келейик. Сенден сора сагъышым жокъду. Хар муратыма да жете барама. Бек уллу муратым а сенсе. Сени бла бир юйюр къурасакъ, артдан онгнганладан боллукъма...

– Халим... не айтыргъа билмейме санга. Мени да сагъышларым сени бла байламлыдыла. Алай а халкъ не айтыр? Къайсыннга уа къалай айтайым? Билмейме...

– Къайсын бла мен кесим сёлешейим, сен угъай демей эсенг.

– Угъай, угъай, мен кесим айтайым анга, сора...

– Лейля, сен эркин этсенг, эр кишича, Къайсын бла мен сёлешсем иги болур.

– Да, алай эсе, охо. Бюгюн ингир алада кел да, мен сени Сафият бла, Къайсын бла да танышдырайым.

– Сора ингирде келейим да, барыбыз да бирге бир жерде олтурайыкъ, хапар да айтайыкъ. Болсунму?

– Сен айтханлай.

Сафият бла Лейля, Къайсынны да биргелерине алып, Халим айтхан жерге чыкъдыла. Лейля Халимни машинасын узакъдан окъуна эследи. Халим да, машинасындан чыгып, была таба тебиреди.

– Халим, бу Сафиятды. Бу уа...

– Бу уа Къайсынды. Алаймыды? – деп, Халим Къайсыннга къолун узатды.

Къайсын да, уллу кишича, Халимни къолун тутуп, саламлашды.

– Къайры барабыз, Къайсын? Сен къайры десенг, ары барлыкъбыз.

– Ма анда – паркда, омакъ кафе барды. Анам бла бир кере биз ары баргъан эдик. Анам, эсингдемиди? Ары барайыкъ, – деп, Къайсын машина таба тебиреди.

Сора Къайсын, машинаны арт эшигин ачып, ары олтура тебирегенлей, Халим:

– Охо, сен эр кишисе, бери аллына олтур. Была артына олтурсуңла. Ма алай ансы. Кёргюзт бизге жол, къайры барабыз?

Кафеде олтуруп, ашай-иче, хапаргъа киришдиле. Сафият:

– Къайсын, мени бла келчи, мени барыр жерим барды, кесими ийме. Лейля, Къайсын бла мен артда юйге кесибиз къайтырбыз, – деп, Къайсынны биргесине алып кетди.

Лейля бла Халим, экиси кеслери къалып, кёп хапар айтдыла. Кечирек къалып, Халим Лейляны юйюне келтирип, кеси да элге кетди. Ол тамбла, бирси кюн, хар кюнден Лейлягъа жол ачарыкъды. Аны себеппи уа оноу этерге керекди.

– Анам, келдингми? Халим а не болду? Кетипми къалды? Юйге нек кирмедиди? Энди уа къачан келликди?..

Кёпдоле Къайсынны соруулары. Алагъа кёре, ол Халимни жаратханды.

– Ол юйюне, анасына барыргъа керек эди да, кетди. Ахшы жолгъа барсын. Къайсын, ол тамбла да келликди. «Къайсыннга жумушум, сёзюм барды. Бюгюн кеч болгъанды, тамбла келирме», – деп кетгенди.

– Не жумушу болур, анам, манга уа?

– Да билмейме, жашым.

– Мен а билеме. Билеме да, Сафият? Биз экибиз да билебиз Халимни не жумушу болгъанын.

– Билебиз, – дей, ич отоудан чыкъды Сафият. – Билебиз.

– Анам, Халим сени жаратады. Ол да – кеси, сен да – кесинг. Сора...

– Оу кюнюм! Не дейсе, Къайсын? Нек болама мен кесим? Сен а? Сафият а? Мен кесим туююлме, Аллах айтса, сизни блама.

– Угъай, анам, манга Сафият айтханды Халим сени суюгенин. Мен бек сюеме Халим мени атам болса. Тенглериме да айтырыкъма мени къаллай атам болгъанын. Мен элде жашаргъа сюеме. Сафият Халим элде ишлейди, аны анда анасы барды дегенди. Мен да, анам, элде жашаргъа угъай демейме.

Халим айтырыкъ жумушну Сафият табынлай ангылатханды Къайсыннга.

– Да, къарайма да, экигиз да мени оноууму этип турасыз. Алаймыды? – деп ышарды Лейля.

Сагъышлыды Лейля. Адамла да не айтырла, ол экинчи эрге барса? Ол бизни адетге, таулу тиширыугъа ушагъан иш туююлдю. Алай а Халимни да эсинден, кёз аллындан кетералмайды. Кече, кюн да олду аны сагъышы. Халим да жол ачды Лейлягъа.

– Энди, Лейля, биз сабийле туююлбюз. Суюгеними билесе. Анам да биледи мени умутуму. Кел, иги ишни болжалгъа салмайыкъ. Анам сени юйюне келин болуп келиринги жаш заманынгдан бери сакълайды. Артдан онгнганладан болайыкъ, бирге юйюр къурайыкъ...

Экиси да, андан ары не айтыргъа билмей, сагъышлы сюелдиле. Сора Лейля:

– Халим, эрикгенме хар неден да. Иги зат келмейди башыма, сагъышыма. Арыгъанма жашаудан, аны магъанасын да билмейме. Жалан Къайсын ючюндю жашауум-ашауум да. Хар неден да тюнгюлгенме. Аллымда Къайсынны кёрсем, кесиме бир кесек кёл этерге кюрешеме. Андан сора... билмейме... – деп, Лейля жиялап къалды.

Халим аны жиялгъанына мудах болду да:

– Лейля, сен жияласанг суймейме. Мен сени насыплы этерге сюеме, сен жашауунгдан къууансанг сюеме. Жиялама, Аллах бла тилейме, жиялама, Лейля. Сени былай кёрсем, сенден эсе мен бек къыйналама. Жиялама, Лейля, – деп, Лейляны къаты къучакълап, кесине къысды. – Лейля, тамбла мен сени тилерге адамла иеме...

– Халим, мени жашымдан сора адамым жокъду сора, кимге иериксе адамла? – деп, Лейля сёзюн башларгъа:

– Лейля, кеч мени. Тамбладан ары созмай, сени да, Къайсынны да анама элтеме. Хазыр бол. Энди мындан ары сен да, мен да бир бирни сынап тургъанны къояйыкъ.

Экинчи кюн, айтханыча, Халим анасыны эгечинден туугъан къызын да биргесине алып, Лейлягъа келдиле.

Лейля да кечени кече узуну сагъыш этип чыкъды. «Къартлыгъыма сёз нёгер болур. Анасына да къайгъырыу керек. Къысхасы, мен – алагъа, ала да манга керекдиле», – деп, тангын алай атдырды.

Халим келгенде, Лейля да, кёп селешдирмей, Сафиятны, Къайсынны да биргесине алып, машинагъа минди. Жашчыкъ, къууанч тыпырлы болуп, Халимни жанына олтуруп, жолгъа чыкъдыла.

Ала элге киргенде, кюн бата тура эди. Элни жашауу шахардан башхады. Кюнню бу заманында эллиле эшикде, кими малгъа къарай, кими тауугъуна къарай, хар ким кеси жумушун этедиле. Къарангы болуп къалгъынчы деп, къазауатдадыла. Ол заманда была да элге жетдиле.

Халимлары арбазгъа киргенде, анда къазанла да къайнай, келинле, киеуле да жумуш эте айлана эдиле. Нек эсе да, асыры сакълагъандан болур эди, биринчи болуп, Халимни анасы келди машинаны къатына. Машинада олтургъанла бары да чыгъып, Лейля уа андан чыгъаргъа уялып тургъанлай, Халимат Къайсынны эследи да:

– Ой, жашым, жашым! Къаллай уллу жаш болгъанса! Келчи былай, бир къучакълайым. Эндиге дери мен сени нек танымай тургъанма?! – деп, жашчыкъны къучакълап, уппа этди. Ызы бла, машина къатына келип: – Анангы уа сабийлигинден бери да сюеме. Бу кюнню кёп сакълагъанма. Чыкъ бери, къызым, чыкъ бери, – деп, къолун узатып, Лейляны машинадан тышына чыгъарып, къууангандан жиялгъан да эте, къаты къучакълады. – Къызым, кел, жууукъ бол, кир юйге. Халим суйгенни мен да сюеме, кир юйге.

Халимни атасыны эгечинден туугъан Зурум Лейляны къучакълап, къолтукъ тюбюне алып, бары да юйге кирдиле. Къонакъла, къоншу-тийре да – хант къангаланы артында олтуруп тургъанла, кёллери бирден кё-

тюрюлюп, Лейлягъа, Халимге да алгъышларын андан ары бардырадыла. Халимни къоншусу Сагъит уста алгъышчы кёре эдим. Ол:

– Халим да, Лейля да, артдан онгнганладан болугъуз! Насыбыгъызгъа къууана жашагъыз! Халимат да, сизге къууана, кёп жашасын! Жашчыгъызгъа Къайсын да сизге жарагъан улан болсун! Бу юйюрню къуралгъанына биз барыбыз да къууанабыз. Къууанганлай къалыгъыз! – деп, гоппан бла боза уртлады.

Къонакъла кечге дери олтурдула.

Андан бери иги кесек заман озгъанды. Къайсын аннасыны айтханьндан чыкъмайды. Уллу жаш болгъанды, школну айырмалы бошап, бийик билим берген окъуу юйде адамланы жүрек аурууладан бакъгъан докторгъа окъуйду. Лейля элде устаз болуп ишлейди. Халимни юйюрю юлгюге айтылгъан юйюрдю. Халимни анасыны къууанчыны чеги жокъду:

– Жашчыкъ доктор болуп келсе, сау элде бир адамы жүреги аурумаз. Мени уа – бютюнда! – деп къууанады ол туудугъуна.

ЖОЛДАШ ГЕНЕРАЛ

Белгили адамланы юсюнден жазган кыйын болуучуду. Аны сыйына, намысына келишкен сөзлени табалырмамы дегенден. Артыгыракда аскерчини юсюнден. Къагъытларына кьарасанг, бу жыллада анда къуллукъ этгенди, ол бу атха тийишли болганды дегенден сора жукъ табарыкъ тийюлсе.

Генерал Деппуланы Сафарны жашы Хакимни жашар жолуну юсюнден хапарлаган къагъытда да алайды. Алай кесгин жазылган сөзледен окьуна ангыларгъа боллукьду батырлыгы, ётюрлюгю болганын.

Хаким 1913 жыл никколо (июнь) айны 22-чисинде Огъары Холамда тууганды. Анга быйыл 102 жыл боллукъ эди.

Атасы Сафар Холам-Бызынгы ауузунда жангы властыны жакълаганладан бири болганды. Ол кезиуде кьырал турмуш жарлы халкъны кьайгысындан кери эди. Сафарны атасы Сокьур да аны толу сынаганладан бири. Не да этип, эркинликге чыгаргъа мадар излегенди.

Архивде сакьланган шагъат къагъыт 1866 жылда жарашдырылганды:

«Бийлик этген Суююнчланы Даулетгерийге, аны **чагарлары** ??? Деппуланы Омар бир ат, бир эшек, 13 тууар мал, 67 кьой, бир къама, бир ушкок берип, башына эркин болады. Аны бла бирге юй бийчеси Хайыржан, жашы Акьбаш, келини Жужит, кьарындашындан тууганла Сокьур, Акькёз, Дауум, аммалары Эркехан да ырысхыларындан юлюш чыгарып, башларына эркин боладыла. Ахча бла Акьбашха 150 сом, Сокьургъа да 130 сом. Жыл сайын экиси да 37 сом тэлеп туурургъа керекдиле». Бу къагъытха кёре, ала эркин болганлыкьгъа, къатларындагъыла кыйынлыкь сынап жашаганларын билмейми эдиле? Ала аны ючюн кюрешге чыкьгъандыла Сафар да, кьарындашы Хаматгерий да.

Энейланы Магомед, Асанланы Хаджи-Мурат, Кьалабекланы Солтан-Хамид эм башха революционерле бла бирге Кьабартыда бла Малкьарда Совет властыны орнатыугъа тири кьатышханды.

1912 жылда Кириют деген жерни юсю бла холамлыла бла бызынгылыланы арасында къаугъа болганды. Мечиланы Кязим, Ёлмезланы Махай, Датчиланы Батырбек бла бирге Деппу улу Сафар ортагъа кирип, сёз бла урушха атлаган даулашны тохтатханладан бириди.

Холамханланы Токайны эсгериулерине кёре, Сафар зулмучулукук-гъа сёз къарыу этгени ючюн тутмакда да олтургъанды. Орус революционерле-большевикле мени кёп затха юйретгендиле. Аладыла, артха туракыламай, халкыны эркинликке келтирликле. «Сафарны бу сёзлери эсимдедиле», – деп жазгъанды.

Сафар акъ аскерчилени кьолларына тюшгенден сора, аны 1918 жылда илишаннга салып ёлтюргендиле. «Бёркюнде кызыл быстыр болуучу эди», – деп, жаланда ол кьалгъанды атасыны юсюнден Хакимни.

Аны эгечи Фатимат сау болгъанда (жаннетли болсун), мен хапар соргъанда: «Не да этип, жашны окъуулу этерге кюрешигиз, билими болгъан халкыгъа кёбюрек хайыр келтирликди», – деп, анабызгъа айтхан сёзлери эсимдедиле», – деген эди.

Ол сёзле осуят этгенден башха туююл эдиле. Революционерлени сабийлерине деп, Нальчикде коммуна школ ачылгъанда, Хакимни ары жибередиле. Ленинчи школ шахарчыкда билимни жолунда биринчи атламла этген Хаким 1932 жыл педтехникумну да бошайды. Республикагъа миллет кадрланы къураугъа уллу эс бурулгъанды ол кезиуде, алайлыкъ бла Ростов шахаргъа келген жашланы арасында болады Хаким да. Инженер болургъады умуту.

«Кызыл Байракъ», «Кызыл Акъсай» атлы заводлада уруна, сайлагъан усталыгына юйренеди. Фахмулу таулу жашха комсомол организациягъа башчылыкъ этиуню да ышанадыла. Бир жол Совет аскерни кюнюне аталгъан жыйылыу болады. ВЛКСМ-ны шахар комитетини келечиси: «Танкчы болургъа суюген бармыды?» – деп сорады. Хаким, биринчи болуп, кьол кётюрдю.

Алай бла Фрунзе атлы бронетанк училищени курсанты болады. Ол кезиуде Испанияда уруш башланады. Хаким нёгерлери бла бирге интернационал борчун толтурургъа итинеди. Жашла барысы да ол борчну артдан толтурургъа керек болгъанын алыкъа билмей эдиле.

Аскер эм политика хазырлыкъны айырмасы Деппу улу 1938 жыл бошагъанды училищени.

Забайкалье аскер округда танк ротаны командири болады.

Импералист Япония Монголияны кюнчыгыш жанын кьолгъа этер мурат бла чабыуулукъ этгенде, Хаким кьуллукъ этген бёлюм монгол чеклени кьоруулайды. Халкин-Голда окъууда юйреннгенин сермешде хайырланыргъа тюшдю. Сынаулары болмаса да, танкчыла усталыкъларын кёргюзтгендиле. Бизни аскерчилеге от ачхан топну эслетди Хакимни танкы. Терк барсакъ, от ачар онг жокъду, шош барсакъ – душман илишаны боласа. Аллай болумда тактика амал бирди: атаргъа тохтагъанынг бла атханынг бир такъыйкъа болургъа керекди. Душман топну жокъ этген танкны башха жанындан атып урадыла. Юсюн от алып, жаралы болгъан Хаким къара тютюн этген танкдан чыгыып, юзmezде аунайды. Бакла, топ окъла чачылыргъа боллукъларын биле тургъанлай, жетип, нёгерин да чыгырып танк ичинден. Андан ары не болгъанын а билмеди. Эс жыйгъанда, медсанбатда байланып...

Урушну биринчи «саугъасын» ол кюн сынагъанды таулу жаш. 22-чи июнда 1941 жыл, фашист Германия уруш башлагъан кюн, танк-

ла жүкленген эшелон Конотоп шахардан орта станциягъа келип тохтайды. Къурч машиналары Лепель шахарны тийресинде душман бла сермешге хазырлагъан 5-чи механизацияланган корпусну 17-чи танк дивизиясыны 33-чю полкуну роталарыны бирине тамата лейтенант Деппулары Хаким башчылыкъ этеди. Къызыу сермешле башланадыла. Душманны кючю кёп эди, артыгыракъда урушну ал жылларында, аны алгъа барыуна чырмау жокъ эди. Совет танкчыла бегинген жерлеринде, фашистлени тохтатхан угъай, артха да сюргендиле. Сермешлени биринде Хаким ауур жаралы болады.

«Жыйырманчы армияны аскер бёлюмлерини араларында 5-чи механизацияланган корпус бла 17-чи танк дивизия артыкъда айырмалы болгъанды», – деп жазгъанды кюнбатыш фронтну башчысы маршал А. К. Ерёмченко. «Красная Звезда» газетде уа «Танкчы Деппулары Хаким» деген статья. Артдан ол статьяны «Социалист Къабарты-Малкъар» деген газет да басмалагъанды. Ол кезиуде уа республикагъа Москвадан белгили артистле, композиторла, жазычула, архитекторла келген эдиле. Къыйын заман болганлыкъгъа, алагъа ишлерге тынгылы болумла къуралган эдиле. Аланы арасында белгили композитор Сергей Прокофьев да болгъанды. Кюнлени биринде ол «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редакциясына келеди, урушну ал кюнлеринде чыкыган газетлеге къарай кетип, башда сагъынылган статьяны эслейди. Анга кёре «Танкчыны анты» деген жырны жазады, бир ауукъ замандан Къабарты-Малкъарны халкъы аны радио бла эшитедиле.

Госпитальдан чыкыгъандан сора, Хакимге танк аскерлеге механиклени хазырларгъа буюрадыла. Бир ауукъ замандан Деппу улу башчылыкъ этеди.

«...Тамата лейтенант Деппулары Хакимни аскер бёлюмню командирине чакъырдыла. Бёлюмлени командирлери бары да мында эдиле. Майор Малахов сермешни планын ангылатды. Фашистлени С. деген элден къыстаргъа керек эди. Анда душманны механизацияланган аскер бёлюмлери турадыла. Немислилени артха кетерик жолларын кесерге керек боллукъду.

Ол борчну толтурургъа Деппу улуна буюрадыла. Кече къарангысы бла аны танк ротасы гитлерчиле артха кетерик жолну къатында жипили агъачха келип тохтайды. Командир, ротаны тегерегине айланып, танкланы маскировкаларына къарайды, ахырыда эсленмезча букъдуругъуз деп эсгертеди...

Белги берилгенлей, бизни артиллерия фашистле турган элге кючлю от ачды. Артиллеристле танг аласына дери тохтамай атдыла. Топла тохтагъандан сора уа мотопехота чабыууллукъ этди. Немислиле артха кетип башладыла. Къараучу пунктдан Деппу улуна былай билдиредиле: «Таш жолда мотоциклчиле келедиле, аланы ызларындан а – танккла».

Ротаны командири хазыр болургъа белги берди. Мотоциклчиле бир километр чакълы келип, тохтадыла. Аланы ызларындан фашист танккла, рота чакълы бир, танкланы атыучу топла, юслеринде жаяу аскерчилери бла автомашинала...

Деппу улу, колонна жолну эки жаны терен индек болгъан жерине жетгинчи, сакълап туруп: «От ачыгъыз!» – деп, буйрукъ берди. Лейтенант Ненашевни танклары атып башладыла, олсагъат бир нечча фашист танкны къара тютюнлери чыкъды. Немислиле абызырадыла. Алгъа не артха барыргъа амал жокъду, жолну эки жанын да бузулгъан танкла бегитгендиле. Амалсызгъа къалгъан гитлерчиле, жолну топуракъ къуюлуп бийик этилген жеринден энишге тѳнгереп, къачаргъа кюреше, батмакъгъа тюшедиле. Деппуланы Хакимни ротасы душман танкланы, автомашиналаны аяусуз атады, жана тургъан автомашиналадан секиришип тюшген солдатланы къырады.

Сержант Сушков душман танкланы топ бла аяусуз атады. Фашист машиналаны ууалгъан кесеклери ары-бери чачыладыла. Алай аны танкыны къабыргъасын топ окъ тешиди. Сушков механик-водитель ѳлгенин, башенный стрелок жаралы болгъанын кѳрдю. Алай атханын тохтатмады. Аны танкына экинчи топ окъ тийгенде, дуниясы къарангы болду, эси ауду.

Лейтенант Ненашевни темир сыныкъ бутун юзген эди. Водитель Иванов аны машинадан тышына чыгъаргъанлай, кеси да окъ тийип жыгылды. Къаны саркъа тургъан Ненашев: «Къырыгъыз ит фашистлени, биз энтта да къайтырбыз», – деп къычырды.

Деппу улу, фашистлени танкланы мараучу топлары къалайдан атханларын билип, отну ары бурду. Гитлерчи топ тохтады, алай экинчиси аяусуз ата эди. Хакимни танкыны тѳгерегинде нарат терекле чыкъырдайдыла, асыры кѳп атхандан, танкны ичи къызыу печь кибик болгъанды, бензин эм ушкок от ийисден толуп, экипаж солууун кючден алады. Душманны экинчи тобу да жокъ этилди. Хаким энди отну танклагъа бургъанды. Фашист танкладан бири жанды, экинчиси да, бузулуп, тохтады. Автомашинала бир бири ызындан батмакъгъа кетдиле...

Тамата лейтенант Деппуланы Хакимни ротасы аскер бѳлум бла бирге фашистлеге чабыуулдукъ этди. Хакимни танклары душманны батареяларыны юслерине айландыла. Гитлерчиле топланы къоюп къачдыла. «Аллыбызда онг жанында пулемѳт барды!» – деп къычырды механик-водитель сержант Матросов Деппу улуна. Къачып баргъан фашистлени атханын тохтатмай, Хаким: «Пулемѳтну малтат!» – деп, буйрукъ берди. Матросов танкны бир жанына суху бурду эм фашист пулемѳт аны гусеницаларыны тюбюнде эзилди. Совет танкла элге кирдиле, немисли солдатла, къолларын ѳрге кѳтюрюп, кеслерин жесирге бердиле. Сермеш баргъан жерде гитлерчиледен 26 топ, кѳп топ окъла, мотоциклле, кѳп пулемѳтла, ушкокла, автоматла къалдыла. Тѳгерекде – душман солдатланы ѳлжюклери, бузулгъан топла, кюйген автомашинала...»

Батальонда аскер эм политика жаны бла хазырлыкъны алчысы болады. «Уллу Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени» бла саугъаланады эм майор чын да болжалдан алгъа бериледи.

Хаким фронтха танк полкну командири болуп къайтады, жигитча сермеше, Белоруссияны, Варшаваны, Белградны азатлау операциялагъа къатышады. 1944 жылны декабрь айында Деппу улун Москвагъа чакъырадыла. Шимал Кавказны бир къауум миллетлерини келечилеринден

жыйылган энчи команда берген эди. Комиссия тинтгенден сора, тау-лу жашны аскерде кыорганга оноу болду. Урал аскер округда 5-чи окьюу бригаданы 40-чы полкуну командирини экинчи уруш сынауу болган Деппуланы Хаким кесине тынчлык тапмайды. Уруш этген аскерге жиберигиз деп, жазмаган жери калмайды. «Угтай» дегенден башха жууап келмейди. Кечгончо халкъланы кеп келечилери сынагандыла учулук ол кезиуде. Ахырында Хаким бронетанк аскерлени маршалы Федоренкога жазады. Ол Деппу улун иги танып болганды. Аны болушлугу бла малкърлы анчар 1-чи Белорус фронтха келеди. Аны кыауумунда 344-чю гвардиячы танк полкуну командирини заместители Деппуланы Хаким кишиликни эм жигитликни юлгюсюн кергюзтгенди. Ол кесини танкы бла сермешни бек кыйын жерине арсарсыз киргенди. Немислиени кеп техникаларын жок этгенди.

Ол кезиуде жазылган характеристикада Деппу улуну юсюнден былай айтылады: «Гвардияны майору Деппуланы Х. С. ауур самоходный артиллерия полкуну командирини заместителини кыуллугунда кесин билимли, уруш этерге уста, батыр офицерча кергюзтгенди. Полкуну Одер черекден Эльба черекге дери бардырылган операцияларыны барына да жигер кыатгышханды. Кыйын халда, абызырамай, терк эм тюз оноу этеди. Кысыха заманны ичинде белюмню энчи составыны арасында даражасы бийикге кетюрюлгенди. Полкуну командирини кыуллугуна салынырга эм подполковник чыннга толусунлай тийишлиди».

344-чю гвардиячы полкуну командири Никонов. 1945.

Ол сермешледе кергюзтген жигитлиги ючюн Деппуланы Хаким Кызыл Байракны ордени бла саугаланганды.

Рейхстагны кыабургасында уа быллай жазуу калганды: «Тугуан журтубуз ючюн, кеп кыйынлык сынаган Кыабарты-Малкър ючюн, гитлерчилеге дерт жетдирдик.

Деппуланы Хаким».

Деппу улуга уруш хорламны байрагы Рейхстагны башында орнатылган кюн бошалмаганды. Берлинден кыбыла таба жанында фашистлени, кыршоуга тышюп, кеслерин жесирге берирге унамаган Губен группировкасы бла майны ахыр кюнлерине дери уруш этгенди.

Урушдан сора Деппу улу бир ауук заманны Москва аскер округда энчи окьюу танк полкуну командирини заместители болуп турганды. Белгилисича, аскерде офицерлени кайда керек болсала, ары жиберип кыоядыла. Деппу улун Бердичев шахарда орналган 52-чи энчи танк полкуну командирини заместителини кыуллугуна тийишли кереди. Артдан полкуну командири болады. Аскер кыуллугундан айырылмай, Сталин атлы академияда дивизияны командирлери боллук офицерлени курсларын бошаганды. 1955 жылны май айыны ахырында 32-чи гвардиячы механизацияланган дивизияны командирини заместителини кыуллугуна салынганды.

Улуу аскер биригуге уста башчылык этерге факмусу болганын эслеп, аны Москвага чакыргандыла – Кадрланы баш управлениясына. Деппу улун Забайкалье аскер округну 72-чи механизацияланган

дивизиясыны командирине салыргъа деп, умут алай эди. Ол кезиуде дивизияны бир полкун 8-чи механизацияланган аскерни командующисини заместители генерал Носов бардыргъан аскер юйрениулеге къатышыргъа къошханды. Суу туюбу бла ётген заманда Т-54 танк экипажы бла бирге батханды. Аны ючюн терслик генерал Носовда эди, Къоруулау министерствогъа уа, ол юйрениуледе болмагъанына да къарамай, Деппу улун терслепп, къагъыт жазгъандыла. Алай бла, Хакимни дивизияны командирине салгъан угъай да, аскер чынын тюшюргендиле. Болсада, ишге жангъдан къарап, хар затны терен тинтгенден сора, Деппу улуну терслиги болмагъаны тохташдырылгъанды эм аскер чыны къайтарылгъанды.

Хакимни ёсююне чырмаулукъ этген сылтаула дагъыда чыгъа тургъандыла. Бир кезиуде аны аскер чынын тюшюргендиле, командованияны буйругъун заманында толтурмагъаны ючюн. Абаданланы эслеринде болур, 1956 жылда Венгрия да къозгъалгъаны. Ол СССР-ни болушлугъу бла тохтагылгъанды. Ары Деппуланы Хаким башчылыкъ этген дивизияны кийириге оноу этилгенди. Танкла ётерик кёпюрню юсюне тишируула сабийчиклерин да коляскалагъа салып сюелгендиле.

Аскер къуллукъда болгъан кёп жылларыны ичинде ол биринчи кере буйрукъну толтурургъа унамагъанды. Ол аны терсге санагъанды. Армияда приказны сюзген тёре жокъду, аны алжаусуз толтурургъа керекди. Алай Хаким танк колоннаны кёпюрге жибермегенди.

Къалай-алай болса да, Хакимге бойсунган аскер бёлом борчун толтургъанды, кёпюрню санамасакъ. Геллерт тауну тийресин, Хорти дворецни, Буда деген патчах къаланы азатлагъанды. Аны ючюн Деппу улу Къызыл Байракъны ордени бла экинчи кере саугъаланганды. Холаланы Кесамны эсгериулерине кёре, Хаким Берия бла да жолукъгъанды. Нени юсюнден сёлешгенлери белгисизди, генерал аны сагъыныргъа сюймей эди, алай Кремльден чыкъгъандан сора, орамда шинтикге олтуруп, жарым сагъат тургъанды, мудах болуп...

Хакимге туугъан жеринден узакълада къуллукъ этерге тюшгенди, алай Къабарты-Малкъарны бир заманда да унутмагъанды. Къагъытларында жууугъун-ахлусун жокълагъанлай, ёз жерин тансыкълагъанлай тургъанды.

Эгечине жиберген къагъытындан: «Багъалы эгечим Надюша! (Намина) Фатиманы, къызланы, Мурадинни да къучакълайма, мен таныгъанланы барысына да къызыу салам. Бек тансыкъ болгъанма. Быйыл келалмадым Хасаниягъа, жангы жерге кёчюргенлери себепли. Солуугъа жиберселе, келмей къалмам. Анюта сени бек сюеди, Наташа да амманы бла татаны эсгергенлей турады. Светаны саулугъу къалайды? Бери Бердичевге келсин да, докторлагъа къаратайым. Томаны окъуу къалай барады? Баттал къалайды? Зухурагъа бла Нафисатха саламымы беригиз. Керек затыгъыз бар эсе, билдиригиз, посылка жиберирме. Надя, Мурадинге айт да, манга анда чыкъгъан газетлени жиберсин. Манга бойсунган аскер бёломде малкъарлы жашла къуллукъ этедиле. Къаллай къуанчды ол манга!»

Генерал-майор Деппуланы Сафарны жашы Хаким Туркестан аскер округну командуюшисини аскер хазырлыкыгъа юйретиу жаны бла заместителине салыргъа кѣргюзтюлген къагъытда айтылгъаны бла газет окъуучулары шагъырей этейик:

«Генерал-майор Деппуланы Сафарны жашы Хаким билимли, фахмулу, аскер ишни бек уста билген генералды. Кесини борчун толтуруугъа болмагъанча уллу жууаплылыкъ бла къарайды. Аскер хазырлыкы бийик даражадады, къураучу хунери бла айырмалыды. Кесине бойсунган биригиуледе бла бѣлюмледе аскер хазырлыкъ не халда болгъанына дайым эс бургъанлай турады, командирлеге не жаны бла да болушады. Совет аскерни уставларын иги биледи, аланы иште тап хайырланады.

Билимин тохтаусуз ѳсдюреди, партия-политика ишке тири къатышады. Аскерни управлениясыны партия комитетини членине, 1962 жылда уа Туркменияны Коммунист партиясыны Ара Комитетине членнге айырылгъан эди.

Аскер къуллукъну сюеди, ниети тазады, аскерчилени араларында намысы бийикде жюрюйдю. Кийик саурукълуду».

Деппуланы Хакимге генерал-майор деген чын 1963 жылда 23-чю февральда берилгенди. Генерал атны алгъаны бла алгъышлап, анга СССР-ни къоруулау министри Малиновский, айтхылыкъ аскер башчы, Совет Союзну маршалы Чуйков, Туркестан аскер округну командуюшиси генерал-полковник Лященко телеграммала жибергендиле.

1967 жылда СССР-ни Баш Советини Указы бла Хаким Ленинни ордени бла саугъаланнганды. «Аскер эм политика хазырлыкыда болдургъан жетишимлери ючюн эм жангы техниканы амалларына къысха заманга юйреннгени ючюн», – деп айтылады указда. Деппу улу генерал чынны кечигип алгъанын да ачыкъ этейик. Ол кезиуде СССР-ни Къоруулау министри Радион Яковлевич Малиновский эди. Хаким бла шуѳхлукъ жюрютген Къулийланы Къайсын, алгъадан окъуна келишип, аны бла тубешгенди. Ушакъны кезиуонде аны юсюнден сагъыннганды. «Да бек низамлы, ишин уста билген аскер башчыды. Ол жумушну узакъгъа созмазбыз», – дегенди.

Алтмыш тѳрт жылында отставкагъа чыгып, Нальчикге юйдегиси, жашы, къызы, туудукълары, жууукълары, шуѳхлары жашагъан жерге къайтханды.

Деппуланы Сафарны жашы Хаким 1981 жылда 30 майда ауушханды.

Бу назму-кюйню Къулийланы Къайсын Деппу улу дуниясын алышхан кюн – 30-чу майда – жазгъанды. Тау миллетини керти уланы, жигити, бачама жашы кетгени тыкъсытды назмучуну.

Адам эди ол, адам!
Деппуланы Хакимге
Бирден ауругъан эдик.
Къалмай Хакимге тѳзюм,
Ол кетгенди. Не да де,
Энди мениди кезиу...

Жалан ийнарал угъай,
Адам эди ол, адам!
Кёз жашларымы сыгъа,
Былай кюеме андан.

Жашау, ёлюм да барда –
Тохтамаз ёлюмге дау!
Талдым, къайгъым ауурдан, –
Ёлгенди иги адам.
Бюгюн бушуу, ауара –
Хар ауузда, хар элде...
Халкъым, киесе къара,
Хайт деген жашынг ёлдю!

Бюгюн кетди жигитинг,
Бир ахшынг, ийнаралынг,
Кишиликни жүрютюп,
Къыйын кюн эрлей къалып.

Уруш ичинде баргъан,
Эслилиги мол сала,
Жигит сыйлы Малкъаргъа
Къайтхан эди саулай.

Энди ансыз да къалдынг,
Халкъым, алай эрликсиз
Къалмазса, жолунг алда –
Къыйын болса да, чексиз!

30-чу май, 1981 ж.

Къыралны аллында аны къыйыны уллу эди, анга сый-намыс да берилгенди, тийишли багъа бичилгенди.

Бюгюн да унутмайдыла аны атын. Кёп болмагъанлай туугъан эли Бызынгыда аны намысына ат биатлон бардырылгъанды. Белгиленген жол бла сегиз атлы элни тёбен жанындан ёрге тебирегенди. Илишан да атып, элге байракъланы да кётюрюп киргенден сора, митинг къуралгъанды. Школчу сабийле да аппаларыны, аталарыны суратларын да алып, назмула, жырла да айтдыла. Элни намыслы къартларындан бири Аналаны Абдуллах, дууа да алдырып, урушда жоюлгъан эллилерин да эсгерип, бу ишни къурагъанлагъа ыспас этгенди.

Эришиулеге къатышханлагъа ахча саугъа эм генералны сураты берилгенди. Бу эришиулени жыл сайын бардырып турургъа оноу этилгенди.

ЖИГИТ ТАНКЧЫ

Жылла кете, бизден узая барадыла. Кёп зат унутулады. Алай заманны саркыуунда адамны эсинден кетмезлик загла да боладыла. Ол Уллу Ата журт урушду. Биз быйыл Хорламны 70-жыллыгын билгиледик. Айхай да, ол кюнню бизге келтиргенлени эсгермей болмайбыз.

Аладан бири Атмырзаланы Хажибекирни жашы Магометди. Ол эки урушха да кыатышхан, эки хорламны да белгилеген жашларыбыздан бириди. Быйыл кыркыаууз (сентябрь) айда анга 99 жыл боллукъ эди. Кенделенди тууган эли Магометни, мында бирсиледен башхалыгы болмай ёсгенди. Кыйла кютгенди, чалгы чалганды, юй жумушлагыа жараганды.

Бирде уа кыйланы мал оруннга жыйганлай, элде белгили кыобузчу Шахризагыа чабып жетер эди. Тепсерге кёл салган жашны биринчи устазы ол болганды. Андан сора да бар эди Магометни жюреги тартхан заг. Окьюу, билим алыу. Окьюган да кёл салып этгенди, жети классны айырмалы бошаганды.

Баям, андан болур эди комсомолну район комитетине ишге алганлары да. Школ бёлюмде кеси да юйрене, бирсилени да юйрете, кёл салып ишлегенди. Мында ВЛКСМ-ны Элбрус райкомуну секретары Залийханланы Магомет бла шагырей болады, ол шагырейлик уллу шуёхлукыга да жол салады.

1938 жылда экисин да аскерге чакырадыла. «Бир жерде кюллукъ этерге эркинлик беригиз», – деп тилейдиле жашла. Тилеклерин толтурадыла. Рязань шахарда жыллыкъ аскер школда да бирге окьюйдула, андан ары кюллукъ этгенлери да бир танк экипажда болады. Аскер кюллукъну жорукъларын билесиз, ала миллет адетлеге артыкъ бек келишмейдиле. Алай Атмырза улу, оноучуланы да сейирге кыалдырып, таулу адетни аскерде да ачыкъ эталганды. Эки Магомет да бирча окюп билим алгандан сора танк экипажгыа башчылыкъ этерге келедиле. Тилеклерине кёре бир танкга тюшгендиле. Ким этерге керекди башчылыкъ? «Атмырза улу Магомет тийишлиди, ол менден эки жылгыа таматады», – деп тилегенди полкнну командиринден. Алай бла танк экипажны таматасы болады Залийханланы Магомет. Бир бирге билеклик эте, кюллукъларын башлайдыла таулу жашла.

Алай фин уруш башланады. Кёп да турмай шуёхла душман бла бетден-бетге тюбешедиле.

Кёпюрюн чачдырып, бегиннген жерлеринден от ачхан акъ финлиле кёз ачдырмагъан кезиуде аскер бёлюмюне таматасы Магомедланы экипажгыа буйрукъ береди: душман топну жокъ этерге. Ол буйрукъ кыалай

толтурулгъаныны юсюнден 1940 жылда «Большевик» журнал хапарлагъанды.

«Залийхан улу бла Атмырза улу буйрукъну айыпсыз толтурадыла. Душман топну жокъ этедиле, бизни аскерчилерибизге алгъа барыргъа жол ачылады. Шуёхла уа чырмарча, темир чыбыкъла тартылгъанларына, урула къазылгъанларына да къарамай, танкны алгъа, душман таба сюргенлей барадыла...»

Танкны командири Къызыл байракъны ордени бла саугъаланган эди.

Къыш суукълугъу алгъадан бегинген душманнга окъ тапдырады. Бизни аскерчилерибизни акъыллары жалаңда хорлам бла байламлыды. Бирде урушну алгъа баргъан къызыуу сакълыкъны да унуттурады. Танкла, от ача, буз юсюнде барадыла. Бир кезиуде аланы ауурлукъларын кётюралмай сынады, алчы танк суугъа ташаяды. Тёрт танкчыны, танкны да суудан чыгъаргъанда, солууу чыкъгъан жалаңда Магомед болгъанды Залийхан улу. Бирсиледен къол жуугъан аскерчи нёгерлеринден бири Атмырза улу къымылдагъанын эслеп хахайлайды... «сауду, сауду, бери жетигиз» деп. Магомед тёрт ай бла жарымны госпитальда бакъдырады. Финляндия бла мамыр келишим этиледи.

Алай ол кезиуге Европаны от алгъан эди. Аны себепли Совет Союз кюнбатыш жанында чеклеринде бегиниу ишле бардырады, аскерчилени баш жумушлары да ол.

Экинчи уруш Магометге Рязань областыны тийресинде башланганды, Сено деген шахарны къатында. Танк взводха буйрукъ береди, алгъа ёшюн уруш этип келген душманны, бизни аскер бёломюбюз жетгинчи, тыргъа деп.

Танг аласында фашист танкланы гюрюлдeгeн тауушлары эшитиледи. Бизни аскерчилерибиз сагъайыпдыла. Тёрт танк кёрюндю, ызларындан мотоциклге къонуп келген жылу аскерчиле. «Жууукъ келгинчи атмазгъа», – деген буйрукъ бериледи. Бугъуп тургъан Совет аскерчилени кёралмайдыла фашистле. Ала жууукълашханлай, Магомет атып биринчи келген танкны кюйдюреди. Экинчисин, ючюнчюсюн... Танкны механиги ёледи, Магомед да ауур жаралы болады, алай танкга хата келтирмей, къоркъуусуз жерге чыгъарады.

Бир ненча айны госпитальлада ётдюреди. Магомет сау болгъанлай, биягъы фронтха 16 гвардиялы танк аскер бригаданы санында Ленинград шахарны тийресинде бардырылгъан сермешлеге къатышханды. Кеси да «КВ» деген танкны командириди. Кесини эсгериулеринде Магомет ол танкны бек махтайды. «Танкны тыш къабугъу къалын, кючлю болгъаны себепли фашист топла хата эталмагъандыла. Мени танкыма 129 душман топ тийген эди, бири да тешалмагъанды аны. Бизни танкла уа аланы шайтанлы этгенлерин кеси кёзюм бла кёргенме». Сермешлени биринде Магомет биягъы жаралы болады. Жарым жылны багъадыла госпиталда.

Аягъы юсюне болгъанлай, Волков фронтха жибердиле. Айхачы да, танкчыгъа танк керекди. Болсада бу жол Магомет айтхан болмады. «Алыкъа жараларынг сау болмагъандыла, къарыусузса. Танкны къоя турайыкъ, бронепоезд да уруш этеди, анда сауут, топ майданчыкъ сени оноунга ётеди деп, таулу жашны дыгаласын ангыларгъа суюмейди-

ле. Буйрукъну толтурмай а не амал. Бронепоезд темир жолда ары-бери жүрюп, душман бегинген жерге от ачып, болганны муру-чуру этеди. Улуу Эл Гитче Вишеры деген шахарланы тийресинде фашистле бронепоездни «саугъаларын» толу сынагъандыла. Уруш баргъан къадарда Магометни да аскер сынауу ёсе барады. Анга танк взводха башчылыкъ этиунно ышанадыла. 29 танк бригаданы санында болдургъан жигитлиги ючюн Къызыл жулдузну ордени бла саугъаланады. Алай жигит танкчы ючюнчю кере жаралы болады. Биягъы госпитальла, ёлюмню кёзюне биринчи кере къарамагъан таулу жаш бу жол да хорлайды.

Фронтха къатышхан Магомет аскерчи нёгерлери бла Польшаны азатлайды. Одер сууну къоргъашин отну тюбюнде жүзюп ётгенледен бириди, не жаны бла да кючленген Кенигсберг шахарны алгъан аскерчилени санында болады. Штрасбург, Трептов, Нойбранденбург, Демлин, Росток, Борта, Даберау, Бада, Нойбуков, Варен, Виттенберг эм башха шахарланы азатлайды.

Эльба сууну жагъасында америкалы аскерчиле бла тюбешип, урушну бошалгъанына къууана, автоматны кёкге буруп атады...

Ёшюнюнде уа Къызыл Байракъны, Къызыл жулдузну, Ата журт урушну биринчи даражалы ордени, майдалла. Аскер майдаллагъа мамыр майдалла да къошуладыла. Къазахстанны Жамбул областыны Къара къундуз элини Чапаев атлы колхозунда бухгалтер болуп ишлегенди. Малкъар халкъ туугъан жерине къайтханда да, Министрни Советинде къырал тасхаланы сакълау жаны бла управленияда пенсиягъа чыккыгъынчы урунганды.

Сау заманында Магометни кёп тюрлю тюбешиулеге да чакъырып тургъандыла. Окъуучуланы, студентлени да соруулары кёп болуучу эдиле.

«Сиз кесигизни насыплыгъа санаймысыз?» - деген соруугъа Магометни дайым бир жууабы болганды:

«Хау, биринчиден, кёп къыйын салып келтирген мамырлыкъда жашайбыз. Экинчиден а, таулулада «сабийлеринги насыпларын кёр деген сёзню кесим сынагъанма».

Бююнлюкде Магометни 7 туудугъу барды, туудукъладан туугъанла да 11 боладыла. Жашауунда туудукъларын эркелетирге Аллах берген насыпны да кёргенди.

Ол 1999 жылда ауушханды. Жууукъларыны, ахлуларыны эслериндеди. Быйыл 70 жыл болду къанлы уруш бошалгъанлы. Улуу къыралыбыз ол урушну жигитлерине баш урду. Магомедча къыралыбызны, халкъыбызны да алжаусуз уланларыны хайырындан жаннганды Хорламны жулдузу 9 майда. Ол жулдуз бюгюн да жолубузну жарытханлай турады.

ШУЁХЛУКЪНУ ЖОЛУНДА

1-чи майда Ростов областыны Мартынов району 80-жыллыкъ юбилейин белгилегенди. Айхай да, Къабарты-Малкъаргъа да чакъырыу къагъыт келгенди. Кесигиз билгенликден, Улуу Ата журт урушну кезиунде бизни республикада къуралгъан 115-чи атлы аскер дивизия бу

районну тийресинде уруш этгенди, асламысы жан бергенди, анда къарындаш къабырлада жагадыла. Байламлыкъла тохташханлы бери областьны Мартыновка району Къабарты-Малкъарны Терк, Чегем, Черек, Зольск, Басхан районлары бла шуехлукъ жюрютеди. Кёп болмай а анда жашагъанла бу административ-территория белюм къуралгъанлы

80 жыл толгъаны бла байламлы бизден къонакъланы сакълагъанларын билдиргендиле. Республикабызны маданият министри Мухадин Кумаховну башчылыгъында «Кабардинка» эм «Балкария» ансамбльледен Жанатайлыны Ирэна, Канукоева Ирина, Аскерланы Рамазан, Шауаланы Аскер, жырчыла Жаникаланы Эльдар, Ирина Ракитина, Тимур Гуазов, Терк районну администрациясыны башчысыны орунбасары Мухадин Керефов, Басхандан Атаккуланы Руслан жолгъа тебирейбиз.

Мартынов районну чегинде бизге жарыкъ тюбейдиле, төреде болгъаныча, туз-гыржын бла. Ингирде тийрени башчысы Анатолий Тесленко да келип жокълайды. Экинчи кюн эрттенликде «Шуехлукъну аллеясын» ачаргъа Уллу Мартыновканы (ол район арады) адамлары жыйыладыла. Бизден 9–10 кюн алгъа жолоучулукъгъа чыкъгъан атлыла да жетедиле. Митинг башланады. Былтыр Къабарты-Малкъардан эки уллу таш элтген эдиле да, КъМР-ны Башчысыны, ДОСААФ-ны эм «Юнистрой» компанияны болушлукълары бла аладан бирин сыйдамлап, Къызыл партизанланы паркына кирген жерде орнатхандыла.

Анатолий Тесленко: «1967 жылда бизни район бла КъМР-ни Терк району къарындашлыкъны жюрютюрге ант этгендиле, биз сёзюбюзге кертичи болгъанлай турабыз», – дегенди. Мухадин Кумахов да, районну 80-жыллыкъ юбилейи бла алгъышлап, КъМР-ни Башчысы Юрий Коков саугъагъа «Газель» автомашина бергенин билдиргенди. Басхан районну таматасыны экинчиси Залина Берхамова Басхан шахар округну ыспас къагъытларын уллу мартыновкачыланы бир къауумуна тутдурады.

Манга сез бергенлеринде, Альпинизм эм туризм жаны бла федерацияны жыйылыуунда тау төппеледен бирине «Большая Мартыновка» деп атаргъа оноу этилгенин айтама. Жыйылгъанла ыразылыкъларын къарсла бла билдиредиле. Ары атланырдан алгъа тау төппелени тинтип, Чегем ауузунда Къулийланы Къайсынны атын жюрютген бийикликден узакъ болмай 3 минг бла юч жюз элли жети метрге жетген төппени айыргъан эдик.

Алайдан «Махтаулукъну» мемориалына ётебиз. Кеп зат тюрленгенин эслейме. Мен 13 жыл мындан алгъа бу тийреледе уруш этген Залийханланы Магометни биргесине келип кетген эдим. Уллу Ата журт урушну кезиуюнде ёлген мартыновчулагъа энчи эсгертме, майданны онг жанында Афганистандан интернационал борчларын толтургъанлагъа,

аны кьатында Абхазияда, Чеченде жоюлгъанлагъа, сол жанында 115-чи Къабарты-Малкъар атлы дивизияны аскерчилерине эсгер-тмеле бардыла. Аны тѣбен жанында мермер ташда малкъар тукъумланы жазып алама. Ала быладыла: Аналаны А. Д., Бечелланы А. Х., Бийланы М. Т., Бозаланы Х. Т., Дебеланы Х. О., Жаболаны А. Х., Джабала-

ны И. О., Къудайланы И. Ж., Мамайланы А. М., Саракаланы М. К., Таукенланы К. К., Фрийланы Х. М., Энейланы З. И.

Былайда митинг да къуралады, оноучула, ветеранла, жамауат организацияланы келечилери сѣлешедиле. СССР-ны кезиуонде тыш къыралланы кюнбатыш жанында къуллукъ этген ветеранланы союзуну таматасы Беслан Гуляжинов кеп болмай район башчыгъа айырылгъан Анатолий Тесленкогъа Ростов областны былтыр Минги тауну башына чыгъаргъан байрагъын береди. Ызы бла КъМР-ни урушну, урунууну ветеран организациясыны башчысы Мухамед Шихабахов мартыновчуланы бир къауумун юбилей майдалла бла саугъалайды. Былайда мен тарыхчы, «Рубежи Родины» деген излеу къауумгъа башчылыкъ этген Александр Мартынов бла ушакъ этеме. Алгъадан окъуна хапар эшитгеним себепли: «Беш жюзден артыкъ аскерчибизни тукъумларын къалай тохташдыралгъансыз?»– деп сорама.

Бек къыйын иш болгъанын ангълатады. Москвада Подольскда Къоруулау министерствону архивинде, КъМР-ни архивлеринде кеп ишлерге тюшгенди. Районну адамлары да, ол кезиуде абаданыракъ болгъанла да болушхандыла. Ростовну архивинде да табылгъандыла аскер къагъытла, дейди.

Ол кюн менден сора да кѣпле ыразылыкъларын билдиргендиле бу жашха. Арымай, талмай, аз-аздан 115-чи атлы аскер дивизияны беш жюзден артыкъ аскерчисини тукъумларын тохташдыргъандан тышында, сюеклерин жангыдан асырап, жууукъларына да билдирирге кюрешгенди.

Былайда мен алгъадан окъуна табылгъан тукъумларын сагъыныргъа сюеме. Ала биз 2002 жылда баргъанда да бар эдиле музейде. Аппайланы Къурманбий (Къашхатау), Атабийланы Жамал (Огъ. Малкъар), Атабийланы Шакъман (Къашхатау), Атмырзаланы Магомет (Огъ. Малкъар), Атмырзаланы Локъман (Кѣнделен), Баккуланы Якъуб (Огъ. Малкъар), Беппайланы Шахым (Кѣнделен), Биттууланы Хажимурат (Огъ. Малкъар), Бѣзюланы Тенгиз (Огъ. Малкъар), Жаболаны Исхакъ (Огъ. Малкъар), Жаболаны Хызыр (Тѣбен Холам), Жангоразланы Мухадин (Огъ. Малкъар), Къазийланы Ахмат (Къашхатау), Кетенчиланы Даут (Холам), Кетенчиланы Зулкъарний (Къашхатау), Курданланы Суфьян (Кѣнделен), Кючмезланы Аздор (Холам), Кючмезланы Чепелеу (Акъ-Суу), Сабанчуланы

Хасан (Огъ. Малкъар), Саракаланы Магомет (Огъ. Малкъар), Селяланы Махти (Кёнденен), Таукенланы Къурманбий (Огъ. Малкъар), Улбашланы Мухадин (Огъ. Малкъар), Хоханаланы Хасан (Къашхатау), Хучуналаны Юсюп (Хабаз), Цийкъанланы Абу (Огъ. Малкъар), Чабдарланы Магомет (Акъ-Суу), Энейланы Залкъуф (Кёнденен).

Байрам программага кере, мында жашагъанла, эллени администрациялары да арбазла да къурагъан эдиле. Районну тийресинде 54 миллетни келечилери жашайдыла. Тюркюле, украинлиле, эрменлиле, азербайджанлыла, молдованла, удмуртла, чеченлиле, дагыстанлыла, белорусла. Месхетинли тюркюлени таматасы Хамит Репатов мында алагъа иги болушлукъ этгенлерин, жер юлюшле бергенлерин уллу хурмет бла айтдыла.

«Бизни 1944 жыл туугъан жерибиз Месхетиядан сюрюп чыгъаргъан эдиле. Кёчгюнчюлюкте тургъан жерибизде да тынчлыкъ тапмадыкъ. 90-чы жыллада миллет чюйреликлени хатасындан Узбекистандан да кетерге тюшдю. Мында да жерчилик бла кюрешебиз, сабийле школга, садиклеге барадыла, юйле ишлегенбиз. Жашым Шавкет докторду, район больницада ишлейди, кеси да районну депутатыды. 30 мингден аслам адам жашайды районда, андан 23 процент тутадыла тюркюле».

Чеченлилени таматасы Сулейман Лабазанов да: «Алыкъа бизге тюртдюм этген адам кёрмегенме, сабыр адамла жашайдыла районда, иш кёллю. Мени эки жашым да тутушуудан Россейни, Европаны, дунияны чемпионларыдыла. Ол да мында жюрюген тенгликни белгисиди. Чингизге уа бюгюн «Мартынов районну сыйлы инсаны» деген ат берилгенди», – деп къуанчын тыялмайды.

Дагыстанлыланы арбазына жууукълашама. Аланы таматарлары Таоев Нухрадин жарыкъ тюбейди. «Мен бюгюн эки байрамны белгилейме,– дейди.– Быйыл районнга 80 жыл болады, биз бери кёчюп келгенли да 30 жыл. Тынч жашау излеп келмеген эдик. Огъурлу жер эм халал адамланы табайыкъ деп. Тапханбыз. Малчылыкъда, жерчиликде урунабыз. Бир бирге терс къарагъан жокъду. Жер да, иш да, кюнню жарыгы да барыбызга да жетеркиди.

Валерий Стеблюк украинлилени таматасыды: «Мен бери юйюрюм бла 1994 жылда келгенме, Чернобыль атом станцияда авариядан сора. Биз минг бла жарым болабыз. Алай мында Сал сууну боюнунда ненча той этилгенин киши да санап бераллыкъ тойюлдю. Эки миллетни келечилери бир юйюр къурап, насып жашау этгенлерин барыбыз да кёребиз. Мында дин межамланы ишлейдиле, къабырланы, эсертмелени тап тутадыла. Мени къуанчымы жаланда бир зат бузады: «Ата журтубузда фашизм

кюч ала баргъаны, къарындаш къарындашха къол кётюргени, килисаланы бузгъанлары. Ахшы юлгю керек эсе, бери келсинле».

Гагик Солоян эрменлилени таматасыды. Ол да бу тийреде тенгликни, жарашыулыкъну энчи чертеди. «Эрмен тауланы келечилери, украинли аулакъланы жашлары, къызлары, Белоруссияны агъачларындан келгенле, Коми Республиканы сууукъ тылпыуун мында шуёхлукъну жылъуу бла эритгенле бир юйюрча жашайдыла. Бу тынгысыз дунияда андан уллу байлыкъ бармыды», – дейди. Аны айтханларына шагъатлыкъ этген кёп зат барды. 1993 жылда районнга газ келгенди. Южный, Центральный, Восход деген жангы элле къуралгъандыла. 112 км. узунлугъу болгъан Дон арыкъ ишленгенли уа пиринч, жюзюм ёсдюредиле. Къылкъылыланы сугъарылгъан гектарындан 35–37 центнерден аз алмайдыла.

Байрамны кезиунде ёхтемленип кёп жерлешлерин сагъынгандыла мартиновчула. 12 генерал, аланы ичинде белгили аскер башчы С. М. Буденный, Совет Союзну юч жигити, Социалист Урунуу эки жигити.

Байрам а кюч ала бара эди.

Жыйылыугъа Ростов областны вице-губернатору Игорь Гуськов келгенин эслеп, барып саламлашабыз, атымы да айтып, хапар сорама. Ол КЪМР-ни Башчысы Юрий Коковха ыразылыгъын билдиреди, урушну кезиунде жерлешлирибизни жигитликлерини юсюнден уллу хурмет бла айтады. «Бюгюн биз, урушну кёрмегенле, къазауатда башланган шуёхлукъну сакълай билирге керекбиз», – дейди.

Ингирде той-оюн къуралады. Бизни артистлирибизге гюрюлдеген къарсла бла тубейдиле.

Экинчи кюн атла, женгил эмда аякъ машинала бла уруш ётген жерлеге барыу къуралады. Махтаулыкъну майданында гюлле да салып, жыйылгъанла ёлгенлени шошлукъда эсгердиле. Андан сора «Пробуждение» деген элни къатында тохтайдыла. Жол жанында Тырнаууздан келтирилген ташда аскерчилерибизни былайда сермешгенлерини юсюнден жазыу барды. Ала мында къуршоугъа тюшген эдиле, эки кюнню ичинде хутор къолдан-къолгъа юч кере ётгенди, жети кере хаудан эм топладан атып, фашистле онгларын алгъан аскерчиле кеслерин жесирге бермей чыкъгъандыла. Асыры ачыудан, гитлерчиле жаралыланы къыргъандыла, бир къауумларын салам отда кюйдюргендиле.

Экинчи тохтагъан жерибиз Ново-Николаевка эл эди. Мында сермеш 31 июльда башланып 1 августда бошалгъанды. 30 июльда уа «Сын Отечества» деген газетде Аскер Советни 51 армиягъа (115 атлы аскер дивизия аны санында урушханды) чакъырыу басмаланган эди.

«Жолдаш аскерчиле, командирле эм политработникле! Фашист ууучлаучула совет аскерчилени ёлюклерини юслери бла атлап, Доннга киргендиле. Урушну ауурлугъу бери кёчгенди. Фрицле Бакуда нефтьни къолгъа этерге излейдиле. Шимал Кавказны байлыгъын тонаргъа сюедиле, Сталинград шахаргъа къоркъуу саладыла. Бюгюн сизге битеу къыралыбыз ышаныулыкъ бла къарайды. Ата журтубузну къадары сизни къолугъуздады. Душманны, не да этип, тыяргъа керексиз. Аны сизден совет халкъ, Коммунист партия эм Правительство излейди. «Къолугъуздан келликмиди?– деген соруугъа жалаанда бир жууап барды. «Келликди».

Автоматчыла, миномётчула, атлы аскерчиле! Жокъ этигиз фашистлени. Артха туракъламазгъа! Биз хорларыкътыз!» Аны атлы аскер дивизияны битеу аскерчилерине окъугъандан сора ант этип киришген эдиле урушха. Аскерчилерибизге 50 танк эм эки жаяу аскер полк чабыуулукъ этгендиле. Бек къаты уруш баргъанды, былайда 316-чы полккуну командири В.Захаров жигитча жан бергенди. Жерлешлерибиз 23 танкны кюйдюргендиле, кеслеринде къоранч да, жарсыугъа, бек уллу болгъанды.

Ново-Николаевскоеде эллиле бизни эсгертмени къатында сакълап тура эдиле. Кёп болмагъанлай излеу ишни бардыргъанла эки аскерчини сюеклерин тапхандыла, ол кюн аланы асырау да болду. Тукъумларын тохташдыралмагъанлары себепли къайсы миллетден болгъанлары да белгисиз, аны ючюн орус бабас да кеслерини дин адетлерине кёре окъуду, районну иймамы Абубекир Усманов да дин къарындашлары бла жаназыгъа соелди. КъМР-ни Парламентини депутаты Заур Апшев, Мухамед Шихабахов да сёлешдиле, ыразылыкъларын билдирдиле.

«От семьи Скорород» деген жазулары бла гюл къысымны эслеп, ким келген болур деп изледим. Ол а – 115-чи атлы аскер дивизияны командири генерал-майор Антон Скорородну туудугъуну жашы Роман Танышабыз. Александра Землянскаяны юсюнден сорама. Эсгералмады. Да аппасындан, атасындан эшитирик эди, ансы къайда...

Александра Землянская кеси Мартыновкадан болгъанды, тасхачылыкъ этип тургъанды бизни дивизиягъа, саулай 51-чи армиягъа да. 1967 жылда Нальчикге да келип, ызы бла Скорородну юйюнде бир ыйыкъ туруп кетгенди Иноземцевода. 2002 жыл биз ары баргъанда, чапханлай келгени эсимдеди. Бизни аскерчилеге жоралап назму да жазгъан эди:

*Кенг тангланы уруш ёртен аулагъанды,
Окъ-топ таууш тёгерекни алгъанды,
Жамычынгы байракъ этип учаса,
Тор атынг бла заман желни озаса.*

Айтханыбызча, Ново-Николаевское элде кёп адам жоюлгъанды. 5–6 жыл мындан алгъа гитче белги таш бар эди, энди уа мемориал ишленгенди. Мермер ташха жазылгъан малкъар тукъумланы жазып алгъанма: Абаев М. Ш., Айтеков Ж. Р., Алтуев А. А., Анахаев М. И., Атабиев М. Я., Атабиев Ж. О., Атабиев Х. К., Атмурзаев И. О., Атмурзаев Л. О., Атгаев М. Х., Байзуллаев А-К. М., Бапинаев Ибрагим И., Будаев М. Т., Габаев Таусолтан., Газаев Ж. О., Гижгиев М. Ж., Гижгиев С. И., Жабелов О. А., Жабелов А. Г., Дебеев Х. О., Таппасханов С. Ж., Таукинов А. М., Текеев М. Х., Теппеев М. Х., Ульбашев М. А., Холаев Х. Ч., Хоханаев Х. К., Циканов А. Т., Чабдаров М. С., Чеккеев С. А., Чеченов А. А., Чеченов Б. Б., Чеченов М. О., Шаутаев М. З., Шавает И. Б., Шавает Х. Ж., Шекеров М. Т., Эттеев Д. Х., Этезов Л. С., Этуев Н. Х., Отаров А. Г., Отаров М. М., Фриев Х. М., Созаруков А. А., Мечукаев Б. К., Мизиев М. М., Созаев А. К., Мирзоев Х. С., Аккаев А. Х., Аккаев М. О., Байказиев А. А., Беппаев Ш. С., Жабоев Х. Т., Жангоразов К. К., Жангоразов М. И., Жантуев А. О., Зашаев И. К., Зумакулов Т. О., Казиев А. О., Казиев М. Ж., Кейбаев Т. Т., Кетенчиев З. К., Кетенчиев Ч. К., Кубадиев Н. К., Кули-

ев З. К., Курманов М. Х., Курманов Р. Г., Курманов З. Х., Курданов Х. И., Кучмезов А. А.

Алайда хутор Московский деп барды. Аны школу 115-чи атлы аскер дивизияны атын жюриютеди. Былайда кьуралган митингде Мухадин Кумахов мектепге саугагъа уллу сураг да береди. Бу элде уруш эте жан берген Чемазоков Жумальдинни туудугъу да тукьумларыны атындан ыразылыгъын билдиргенди. Бу тийреде Емельяна Атрохова жашаган юйню бахчасында жан бергендиле топчула Хацу Гонов бла Жумальдин Чемазоков. Экисин да ёлген жерлеринде асырагъандыла. Тёгереге гюлледен , терекледен толу эсертмени кьатында биз да шошлукъда сюелдик.

Емельяна жашаудан кетгенди, сау заманында сорган эдим: «Къарындаш къабырлада асырайбыз дегенде, нек унамагъанса»,– деп. «Да адаммы кьалмагъанды, келип, была бла хапар айтсам, жюрегим тынчаяды. Мен ёлсем, ала анда экиси да мени кьол аязларында жюриютюкдюле- деп жууаплагъан эди, кёлю тола. Басханчыла мазия (туя) тереклени келтирип салгъандыла эсертмени кьатында, сора Емельянаны къабырында да.

Бу тийреде бек уллу сермеш болгъанды. Курган Лысый деп барды. Юч кюнню ичинде ол бийиклик эки кере ётгенди кьолдан-кьолга. Фашистле 15 танкны, 5 бронемашинаны, 16 миномётну, 13 пулемётну, юч батальонну тас этгендиле. Курганны кесинде да барды эсертме, Кьоншумас Кешоковну эм къарындашла Гуановланы атлары жазылып. Московский хуторда малкъарлы жашланы тукьумлары быладыла: Абайланы М. Ш., Хаджиланы М. Ч., Черкесланы Ш. Х., Чеченланы М. Г., Глашланы А. З., Биттирланы Ш. А., Бёзюланы А. Х., Къайгъырмаланы М. З., Чаналаны М. Ш., Отарланы Т. С., Бёзюланы А. Х.

Уллу Мартыновкада политрук Хажмудар Озов этген жигитликни билмеген жокъду. Жаралы болуп тургъанлай, Лидия Ситникованы юйюнден от ачып, бир танкны да кюйдюрюп, ахыр огъу бла кесин уруп жоюлгъанды. Элде аны атын жюриютген орам барды. Район музейде бизни аскерчилени юслеринден хапар да, сураг да, заман саргьалтхан къагъытла да бардыла.

Аллай музей Московский хуторну орта школунда да барды. Уллу Мартыновканы ара орамына Къабарты-Малкъар деген ат берилгенди.

Бизни дивизия юч атлы аскер полкдан кьуралгъанды. 278 полк Нарганда, 297 полк Басхан къалада, 316 полк Кахунда, 104 артдивизион 1-чи Чегемде, дивизияны штабы фронтха кетгинчи Долинскде тургъанды, байламлыкны жалчытхан эскадрон комендант взвод, энчи химэскадрон бюгюнлюкде «Горзеленхоз» болгъан жерде дивизияны 90 % бизни жерлешлерибизден кьуралгъанды.

Архив къагъытлагъа кере, дивизияны санында 4 минг 515 аскерчи болгъанды, аладан 3 минг 947 Мартыновканы тийресинде жан бергендиле. «Дивизия кюйгенди, салынган борчну толтуруп», – дерикди артда маршал С. М. Буденый.

Уллу Ата журт урушну кезиуонде Мартынов районну энчи атлы аскер корпус (командири генерал В. Погребов) 135-чи танк бригада (командири подполковник Н. Белочкин) 302-чи эм 91-чи мараучу, 115-чи атлы аскер дивизияла кьоруулагъандыла. Ала Сталинградха ёшюн ургъан, Кавказгъа

жол ачаргъа излеген душманны жолун кесерге керек эдиле. Къоранч кёп болгъан эсе да, ала борчларын толтургъандыла.

Бизни жерлешлерибиз Мартынов районну тийресинде 10 жерде асыралгъандыла. Ростов областьдан къайтханыбыздан сора мен «Заман» газетге материал жарашдырып берген эдим. Газетни окъугъандан сора Тёбен Чегемден Дебеланы Алексей сёлешгенди, атам Хаждаутну юсюнден толу хапарым жокъ эди, статьяндан окъуп билдик деп. Жашы Муслим да келип кетгенди. Атабыз Таусолтанны ёлген жери белгили болду деп Габаланы Тамара сёлешди. Тырнауыздан Бапыналаны Исмайыл атасы Ибрагимни юсюнден хапар билип. Баккуланы Якъубну жашы Татаркъан, кабинетимде жилягъан да этип, ыспас этип кетди. Газетден хапар билгенлей, жашы бла бирге Мартыновкагъа барып, ёлген аскерчилерибизге баш уруп келгенди. Алыкъа къанлы урушну белгисиз бетлери кёпдюле. Окъ-топ тийип чунгур-чунгур болгъан талала тюзелип бюгюнлюкде тирлик бередила, терек бахчалада чыпчыкъла жырлайдыла, мамыр жашауну белгилери. Ол мамырлыкъ ючюн жан берген жигитлерибизни унутмайкъ, сый берейик.

Энтта да жангы тёлюле къошулурла. Ала да билсинле «Зарауатлыкъны унутхан анга юйренчек болургъа боллукъду» дегенди бир акъылман. Ол сёзлеге сыйынайыкъ. Быйыл Мартынов районну келечилери бла «Уллу Мартыновка» деген бийикликге ёрлер муратыбыз барды.

БОТТАЛАНЫ Мухтар,
КъМР-ни сыйлы журналисти.

АЗАП ЖЫЛЛАДАН КЕЛГЕН АУАЗЛА

ШАМДА

Уллу кыйынлык сынаган адамларыбыздан бири Башийланы Солтанны кызы Темиржанланы Шамда 4-чю августда 1928 жылда Огъары Малкъарда Зарашкыда туугъанды. 11 жылында анасы ёлюп, ёксюз къалгъанды, кесинден сора да юч къарындашы бла ючжыллык эгечи бар эдиле. 1944 жылда кетген заманда къарындашлары, эгечи да юч тюрлю жерге тюшедиле.

– 8-чи мартда 1944 жылда эртгенликде сагъат алтыда солдатла келип, чалыны башы бла секирип, эшикни къагдадыла, – дейди Шамда, – юйге кирип, хар затны къармайдыла. Басхыч бла тюшюп, Башийланы Локъманны жашы Хусейлагъа барама. Анасына

солдатла келгендиле, бир затны кыймай къармайдыла дейме. Ол а:

– Бизни кёчюрген этедиле, не зат алала эсенг да ал, – дейди. Юйге келеме да, абери алыр эдим деп, кюбюрню ачхычлары излейме, алай тапмайма, асыры абызырагъандан. Солдатла кюбюрлени киртлерин ачхычсыз ачадыла, эт туурачу къаманы аладыла, дагъыда кеслери бюсюреген затланы барын да хуржунларына сугъадыла, жашланы уа тышына къыстайдыла. «Азыкдан кёп алыгъыз-мирзеуден, башха затладан да», – дейдиле. Алай юйде мирзеуден жукъ да жокъ, болгъанын атабыз Къашхатаугъа ташыган эди, элибизни сюгюсю ол жанында эди. Элде не арба, не ёгюз, не чана жокъ. 15 жылы болгъан сабий не кётюраллык эдим. Кётюралгъанчыгъымы алама, бираз къакъ эт бар эди да аны да, бир челек ун да алама. Эгешчигим а элекни алгъан эди. Къураным стол юсюнде эди да, солдатладан букъдуруп, аны сарафаныма сугъама. Ала кёрселе, алдырыкъ туююл эдиле, алайда окъуна жыртып къоярыкъ эдиле.

Танг атаргъа Зынагъа элтедиле бизни. Сыртыма кётюрюп жюкчюкню да энишге барама. Ол заманда хуржунуму бир зат энишге тартады, я Аллах, бу не зат болур десем, хуржунумда жюлгюч бла ачхычла. Асыры абызырагъандан, аланы юйде тапмагъан эдим. Уллу къарындашым Гожухха сабан сюрюрге кетип эди. Атам а ол заманда Тамакъланы къатында Гожух деген жерде иште болгъанды. Ол эки къарындашчыгъым бла эгешчигим биргеме. Юйде эки жангы къозлагъан ийнегиз, эки жыйырма кый, 2 иги эшегиз бар эдиле да. Ёмюрде не ырысхы жыйгъан эсек да, андан не кётюралгъан эсем да, аны алып чыкъгъанма юйден.

Тюзюн айтыргъа керекме, солдатла: «Малларыгъыздан соялгъаныгъызны союгуз», – дейдиле. Эки жыйырма кююбуз бар эди да, Зынагъа сюредиле солдатла. Бир жылдан бери бакъгъан акъ иригиз бар эди

юйде, аны да боюнуна бел бауун кысып, къарындашчыгъым элтип бара эди да бир, аны да сыйырып, алып кетедиле солдатла. Къарындашчыгъым артха беригиз деп тилейди да, сора артха къайтарадыла. Атамы къарындашыны къатыны къойлагъа бирер ат атаучу эди да, бир заманда ол айтып кычырады да, битеу къойла тегерегине жыйылып къаладыла. Жашла бу къойланы кесерге бичакъ излегенлеринде, жюлгючюмю солдатладан букъдуруп, къарындашыма береме. Аны бла юч эчки, эки кысыр къой да соядыла жашла. Юйлеринде эркегырыулары болмагъанлагъа да болушадыла. Юсюбюзде не кийим бар эсе да, андан сора абери жокъ, жаяулай барабыз Зынагъа дери. Къарасакъ, огъары малкъарлыланы машиналагъа миндирип алып барадыла. Бизни да миндиредиле тёртюшер, бешишер юйюрню бир машинагъа. Къашхатауда атабызгъа тюбейбиз. Ол бизни кергенлей, абери алалгъанмысыз дейди. Алалгъанымы кергюзтгенимде, атам эки къолу бла башындан тутуп, абери айталмай, арлакъгъа кетип къалгъан эди. Атам тилеп кюрешеди, алай аны биз болгъан, бизни уа ол болгъан машинагъа минерге къоймайдыла.

Ингир къарангысына Нальчикге жетебиз. Къуядыла бизни вагонлагъа, сыйындыралгъанларыча. Огъары Малкъар болсун, Чегем болсун, Кенделен болсун, Бабугент болсун толады бизни вагон адамладан, тыхъ болады, адам асыры кепден. Къойланы да атабыз вагоннга ичлери ариуланмай, къуруда боюнлары тартылгъанлай. Тюз биз да вагоннга миннгенлей, жаунчукъ жаууп башлайды. Ингир къарангы болуп, энди кез байлайды деген заманда тебирейбиз. 5 къой мыллык да вагонда, жашла жюлгючно алып ариулайдыла къойланы ичлерин. Бизни челекни да алып, хар поезд тохтагъан сайын, суу аладыла аланы жууаргъа. Къарындашларым къой ичлени атар умут этедиле, алай бир къашхатаучу киши атаргъа къоймайды. Иги жуусакъ не боллукъду, ашарбыз, ачдан ёлмей къутулурбуз дейди. Бир тохтагъан жерибизде къарындашым суу алыргъа чыккъанлай, поезд тебиреп къалады да, ол а эки челек сууну да къолуна алып, башха вагоннга тагъылып келеди. Ол заманда мен бек къоркъгъан эдим, къарындашым анда къалгъан сунуп. Бир жерге жетгенден сора Гылыланы Азамат деп бир жаш бар эди да, аны бизге тамата этип саладыла. Бир челек алыгъыз да, биригиз бизни бла келигиз дейдиле. Бизни бираз ётмекчик бла тюйден этилген шорпа бердиле. Тилибизге суу жетмегенди юч, тёрт кюн болгъанды, алай дагъыда жиргенип ашамайбыз ол шорпаны, бир харам зат болур деп. Алай эте барабыз дагъыда бир къауум кюн. Хар тохтагъан жерибизде бираз ашчыкъ бердиле. 15 кюн барабыз, вагонда ёлгенле боладыла да, аланы да атдырадыла, басдырыргъа къоймай.

Жетебиз 15-17 кюн баргъандан сора, вагонланы уа юлешип тебирейдиле. Биз Къыргъызстаннга тюшебиз. Бизни элтип, не эшиги, не терезеси болмагъан жарты ишленген бир клубха къуядыла, алайда эки, юч кюн турабыз. Вагонладан тюшгенден сора келедиле да, адамланы санайдыла. Колхозланы председателълери ишлерге жараулу адамланы айырадыла, сабийлени бла къаргъланы колхозлагъа элтирге унамайдыла. Бизни тукъумдан 5-6 юйюр бир колхозгъа тюшебиз. Эрттенликде чыгъарадыла да была ишге жарарыкъдыла дегенлерин тизгиннге сюейдиле. Экинчи кюн ёмюрге сюрюлмеген бир къыртиш талагъа элтедиле. Биргебизге

ашыбыз-суубуз болмай, кьуппа-кьуру жердебиз. Онгсуз болгъанбыз: кимибиз ары, кимибиз бери тѣнгереибиз асыры ачдан. Юч кюнден сора худар этип башлайдыла, кеси да артыкъ кьалын да тьойюл, кьышхырлары да башына келип. Аны да тойгунчу бермейдиле, марда бла бередиле. Бир кюн ишге бармай кьалсанг, экинчи кюн худар юлюшонгю бермейдиле.

Алай эте, атабызны кьайда болгъанын тапдыкъ. 4 юйюрню бир кьыргъыз юйчюклеге элтедиле. Жауун жауады, анда уа башы шифер болгъан юй жокьду, топуракъ бла жабылып. Аллай бир юйчюкню 5 юйюрге бере эдиле. Эшик артында жатхан бек алгъа тура эди, ол кийинип бошагъандан сора кьалгъанларыбыз алай кийинебиз. Жауун жауады да, ол юйчюкню башындан а бизни юсюбюзге тама эди. Атабызны кѣргенде, эгешчигим аны кьоюнуну секирип кетген эди. Ол аны бла кьалады, эки кьарындашчыгьым бла мен а бир жерге тьюшебиз. Тьюбюзге мулжар этип, ол юсюбюзде кийимлени уа жастыкъ орунуна салабыз. Былайда бир шартны айта кетейим.

Бир кьашхатагучу кьатындан машина тилейме да, чарыкъла этеме, алай алагъа олтан жокъ, сырыргъа машина жокъ, ол машинаны бермесе, аны да эталлыкъ тьойюл эдим. Чарыкъла этеме да, тьюбуне ол кьыргъыз кийизледен тилейме да, олтанла этеме. Аланы кийип жаяулай барады кьарындашым атабызгъа Къара-Суудан Къызыл-Къаягъа. Юч кюнню жаяу баргъан жерде жыртылгъан болур эдиле олтанла да, аякълары жарылып-жарылып кьюднен жетеди ары. Ол эки кьарындашчыгьым да мен да келебиз Къызыл-Къаягъа минип машинагъа, сора ол мындан элтип баргъан элегибизни уа унутханбыз да, аэропортдан элек ючюн артха колхозгъа кьарындашым кьайтады. Алайлай ары кетгенлей поезд келеди да, кетмей кьалабыз билетибиз да кьолубузда болгъанлай, аны кьоюп кьалай кетейик деп. Тьюш поезд бла кетмей, ингир поездге кьалабыз. Артда тьюш заманга жетемиз Къара-Суудан. Поезде таньшхан татарлыла бизни паспортубуз болмагъан ючюн, жюклерибизни кеслерине паспортла бла салгъандыла камера храненияыгъа. Кьарындашларым базаргъа кетедиле бир зат кьабайыкъ деп, мен а жюклени кьоюп кетерге болмайма да, камера храненияыны аллын сакълап кьалама, алайда туруп турама, кетмей. Къарасам, ол салгъан паспортла бла хапчукларымы ала турадыла. Ай, алай кьычырыкъ этип, халкъны жьыяма алайгъа. Энди ала аны алып кетселе, биз ѳлсек да, кебинсизлей кьаллыкъбыз, юсюбюзге салыргъа кебинлигибиз окъуна боллукъ тьойюлдю. Алада бизни тилибизни билгенле кѣп эдиле, тьюз бизнича сѣлешмеселе да, ангылагъан эте эдиле. Ол кьычырыкъгъа милиция да келеди, ол жашла да бир заманда аланы юслерине да атылама. Ол кюн да алай болмаса, хапчукладан кьурулай кьала эдик. Кеталмайбыз да, дагьыда экинчи кече да темир вокзалда кьалабыз. Анда уа чыракъ да жокъ, не милиция сакълагъан жокъ, ичи кьаппа-къара, вокзалны ичи уа топпа-толу адамдан, бары да андан-мындан келген жолоучула. Бир мьойюшге салгъандыла жашла хапчукланы, сора экиси да жукълагъандыла да кьалгъандыла жолда арыгъандан. Ол хапчукла да мени тьюбюмде. Келеди бир заманда бир адам тѣрт аякъланып, ол биз болгъан жерге. Хапчукланы марап тургъан болур эди, беш сабийи бла, кьарт анасы бла бир жууугъубуз келе тургъанны

аягъындан созуп, ортагъа чыгъарып, туйноп башлагъан эди. Узакъдан билеклеринден тартып кюрешеме, алай уяталмайма къарындашларымы. Эрттенликде танг атып къарасам, тешек тыш кесилип-кесилип тура эди, ичинден а абери чыгъаралгъан болмаз эди. Ол тешек тыш бау бла къысылып эди. Экинчи кюн Къызыл-Къаягъа жетдик атабызгъа. Биз баргъанда, къызчыкъ да, ауруп, больницада, Ибрагим да больницагъа тюшеди. Узун чачы бар эди да, ол да къырккылып. 1943 жылда атабыз ёледи. Мен заводда ишлейме, ол къызчыгъ а халек аурупду. Аны къоюнума алып барама, мынга иги болгъунчу, къояр адамым жокъду, эркинлик бер деп тамагъа. Казарнов хыликкя этип къояды ансы, бермейди эркинлик. Тутсанг, ёлтюрсенг да, бармам ишге дейме да келеме, сакълап турама. Ол тургъан юйчюгюбюзню туюбу уа цементди Къызыл-Къаяда. Мени жерге сал деп тилей эди ол къызчыкъ, сууукъ боллукъса, къалай жатдырайым дейме, къоймайды, харип, дагъыда. Салама ол салам тешекни да жерге, сора аны юсюне жатдырама. Тюз да жерге салгъанлай, жаны чыгъып къалады. Алай бла мен тамагъа баргъандан сора, эгечим жаланда юч кюн жашагъан эди.

Тамата къарындашымы жашчыгъы шёндю Хасанияда жашайды, эки жылында атасындан, анасындан ёксюз къалгъанды. Жети жылына дери менде турады, мен эрге чыкъгъынчыгъа дери, артда уа Ибрагимни къолунда къалгъанды. Ол да ауруйду да, сора аны алай къоюп кетерге амал тапмайма да, ишге бармай, тохтап къалама. Бир ай турама юйде, анга да дарман табылмайды. Бираздан сюдден повестка келеди манга. Мени сюдге береди ол ишлеген жеримде таматам. Сора бир таныш нарком оруслу къатын бар эди да, анга барама. Энди не этейим, Лариса, муну кимге къояйым, манга повестка келгенди дейме. Мен сени бла барырма, сени тутдурмам дейди. Ол жашчыкъны да алып, оруслу къатын бла сюдге барама, повестканы да алып. Манга статья чыгъарадыла беш жылгъа сюд этерге. Ол къатын, столну туйноп: «Советский властда закон бар эсе, быллай ёксюз сабий, быллай бир къыйынлыгъы болгъан, кёп адамы ёлгенди, бу сабий а мынга къалгъанды, шёндю уа ауругъанды эм ишге барыргъа амал тапмагъанды. Советский Союзда закон бар эсе, жаланаякълай Москвагъа барлыкъма, мынга шагъат болугъуз дейди ол къатын манга». Ол болмаса, манга беш жылгъа сюд эте эдиле ол кюн. Бираздан ол жашчыкъ да аякъланады. Атабыз ёлгенде, Къызыл-Къаядан къайгъы сёзге келген эдиле тукъум къарындашларыбыз. Ала ол заманда бир мирзеу алырбыз деп, ахча алып кетген эдиле.

Андан 17 жылымда эрге кетеме, бу киши тагъылады да. Къарындашларым да харам этедиле, ёлтюрлюкбюз дейдиле. Ол ахчаны орунуна мирзеу келтирмеген эдиле да, Ибрагим ол ахчаны артха алыргъа барады. Аны уа бир къатын барып тил этеди, Кавказгъа кетерикди деп комендантха къогъузтады. Сора аны тутадыла. Аны эшитгенде, ауруп, больницагъа тюшеме. Бу киши манга больницагъа келеди да, больница кёлегим бла простыняны да бутларыма чулгъап, аны бла юйге келеме. Азыкъ этип барама, темир бла бегитилген сехледен къарайма да, къарындашымы кёреме. Иги ач болгъан болур эди, ол харам этип

тургъан сёлешмез деп тура эдим да, сёлешеди. Мухаммат аны чыгъарама деп улутха элтип барады да, сора кесин да тутуп иедиле.

Мухамматха – улутха бергенге юч жылгъа сюд этиледи, Ибрагимге – ол пропускуз кетгенге уа эки жылгъа сюд этиледи. Къызыл-Къаядан да башха жерге алып кетедиле аланы экисин да сют этилгенден сора. Артда тюрмеде онгсуз боладыла. Была да анда болгъанлай, ары дагыда экеуленни келтиредиле атла юсюнде. Ол экиси ингушлула эдиле, кеслерини да ахчалары болгъанды. Къарындашларым аладан бираз ахча тилейдиле бир зат алыргъа, алай ала берирге унамайдыла. Ол заманда уа адамланы тутмакълагъа жаяулай сюрюп болгъандыла. Арып келгенле жукълайдыла, сора билеме, дейди ол гитче къарындашым, ахчасы кёнчегини хуржунунда болгъанын. Къарап турама да ол ахчасы болгъаннга, сора ол жукълагъанлай, мойка бла кёнчекни кесип, ол кёп ахчадан он сом алама дейди. «Асыры сабий эдим да, ангыламай эдим ол заманда, ол кёп ахчадан азчыкъ алып къоймай, кёбюрек нек ала болмаз эдим,»– деп айтыучу эди къарындашым. Сора ол жаш кёнчегини да кесилгенин, ахчаны да алыннганын кёргенде илинеди дейди бизге. Бу асыры тынчды, урлайлыкъ туююлдо, ахчаны сен урлагъанса деп урламагъан жашха айтады. Бер бери ахчамы деп илинеди. Да ма изле, тап, мен алмагъанма, букъдурургъа хуржунум неда башха жер жокъ дейди. Мен алгъан эсем, тапсанг, ёлтюр мени, алай туююл эсе уа, мен сени ёлтюрлюкме деп айтама дейди. Сора эшик сакълагъан комвойгъа айтадыла. Ахчаны уа аягъында ол мен кийизден этген аякъ кийимлери бар эди да, ол кийизни олтанни ортасын кесип, он сомну ары сугъады. Къармайдыла, дейди, къымыжа этип, ол биз жатхан тюрмени ичинде адамланы барын да. Быстырланы ичинде къоюп, аланы тышына чыгъарып, алай къармай эдиле. Ол ингушлуну кёнчеги да ичинде болгъанды, он сомну излегенде уа, кёнчекни хуржунунда ол къадар ахчаны табадыла да, сора милицияла кеслерине аладыла. Ол он сомгъа уа артда лепёшка алып къапхан эдиле. Алайлай бирге тура турадыла да, не ючюн тутулгъанларын сурайды бир оруслу киши. Уллу къарындашым мен былай тутулгъанма, бу уа мени къутхарама деп, улутха бергени ючюн тутулгъанды деп, болгъаныча айтады. Ол оруслу уа сора Москвагъа письмо жазады аны атындан. Ол письмо Карелинге баргъанды. Ибрагимни он айы болгъандан сора сюд этилип, ответ къайтады. Андан он айдан сора Ибрагимни чыгъарадыла тутмакъдан, Мухаммат а юч жыллай къалады. Улутха бергенни пропускуз баргъандан аманнга санап. Мухаммат юч минг берген эди да, юч жыл олтургъанды. Тутмакъдан чыкъгъанларындан сора экиси юйюрле къурайдыла.

Малкъаргъа бандитле келгенде, биз сизни сакълаяллыкъ туююлбюз кеси кесигизни сакълагъыз деп, эллилеге ушкокла юлёшедиле. Атам юйде жокъ эди, атам гитче къарындашы уа эллиле бла тенг ушок алады, алайлай а списокга тюшеди. Ол список а штабга тюшеди. Элге аскер киргенде уа, ол списокда болгъанланы барын да тутадыла он жылгъа. Сегиз жыл олтургъандан сора ауруйду да, бошлап иедиле эм больницагъа тюшеди. Тюрмеден чыкъгъанлай, ахчам, кийимим, азыгъым жокъ аберилен ийигиз деп, къагъыт жибереди. Бирлеге жаздыргъан болур эди, письмону

уа кьол салгъанындан таныгъан эдик. Къагъыт келгенден сора төрт ай болду, келмейди. Алийланы аталары тюрмени начальнигине къагъыт жазады да: «Къагъыт ийгенли төрт ай болады, алыкъа юйге келмегенди. Тюзюн айтыгъыз, саумуду огъесе ёлгенмиди?» Артда ответ къайтады, атамь къарындашы сауду деп билдиреди тюрмени таматасы. Алий атасы (Мухаммат) пропуск алады. Къайын анасы суймейди аны ары элтирин. Мухамматны юч сабийи барды: Алий, Руслан эм къызчыгъы. Мен да биргенге барлыкъма, сени кесинги иерик туйюлме дейме. Алим (жашым) къаты аурупду, онгсузду. Бу сабий былай къаты ауруп тургъанлай къалай келликсе дейди. Мен къайын анамы эгечлерине барама да, бир ыйых турлукъбуз андан сора къайтып келликбиз, бу сабийге къарагъыз деп тилейме. Ала унамайдыла, ёле тургъан сабийни кююп къалай айланырыкъса дейдиле. Болмагъандан сора Мухамматны кюгъузтама да, ол барып тилегенден сора мени иедиле, жашчыкъгъа да къараргъа айтадыла.

Атамь къарындашын алыргъа Къазахстаннга Чууский район Жанбовский область «Октябрь» колхозгъа барабыз. Анда уа бир малкъарлы да жокъ, къуруда къарачайлыла бар эдиле. Барабыз поездде, ол мирзеуле кеп битген жылды – 1954. Юйге терк къайтып келалмайбыз, мурат этгенча. Мухажирни да алып келебиз. Ол а жолда адам кёрсе тансыкълай эди, суюлип аны бла сёлешип башлай эди, жууукъланы кёрюрге термиле эди. Аны хатасындан ахыр поездге да кеч болуп жолда къалабыз, асыры сууукъдан а болалмайбыз. Ол заман кюз арты заман эди. Мухажир тюрмеден чыкъгъанда, ёпкелери ауруй эдиле.

Мухаммат атамь къарындашына пропускну алып ючюн Хакимни кёргюзтген эди, ол Мухажирни жашыды деп. Къызыл-Къаягъа келтиргенден сора дагъыда артха элтирге керек эди. Аны артха жибермес ючюн. Мухаммат докторлагъа улутха берип, Мухажирни ёлгенине себеплик этген къагъыт алгъан эди.

Мухаммат юйюне келтиргенден сора бир комнатаны къумач бла экиге бёлюп алай жашагъандыла. Бир төшекде Мухаммат бла Мухажир, бирсинде уа юйдегиси юч сабийи бла: бирине 3 жыл, бирине 2 жыл, гитчесине уа 4 ай бола эди. Бираз заман ётгенден сора Мухамматны къызчыгъы, ауруп, ёлюп къалады. Ол ёлюп 20 кюнден Мухаммат кеси ёледди. Мухажирни Мухаммат тута эди да, ол ёлгенден сора Ибрагим кьолунда къалады. Хакимни жети жылына дери мен тутханма, андан сора уа Ибрагим тутханды.

Хар ким бирер жерге кетгенде, мен а төрт сабийим бла станцияда кесим къалама. Атамь эгечинден туугъан келип, Шхапосха элтеди. Артда 1 апрельде 1958 жылда Ташлы-Талагъа келгенме. Ол заманда биргеме Алим, Фатимат, Фазий эм сегизайлыкъ Суфиян бар эдиле. Ма андан бери жашайбыз Ташлы-Талада. Мындан 9 адам болуп баргъанбыз, къайтхан а ючеулен къайтханбыз.

ГУМАЛАНЫ Марина.

МЕНИ АППАМ

Мени аппам – Мисирланы Къумукъну жашы Хусей, 1931 жылда Огъары Малкъарда Сауту деген элде туугъанды. Жашауда кѣп кыйынлыкъла сынагъанды. Алай ол кыйынлыкълагъа кесин хорлатмай, иши бла, хунери бла, кылыгъы бла кѣплеге юлгю бола, алай жашагъанды.

Аппам туугъанындан да ёксюз болгъанды. 1930 жылда, терслиги болмагъан Къумукъну, «тройка» сюд этип, сатхычха атын чыгъарып, Магаданнга сюрюн этедиле. Аны бла ол, жерге батханлай, жокъ болуп къалады. Аны бла анасы Фатиматны къарынында къалгъан аппам да, эгечи Келимат да ёксюз ёседиле.

Жылла ёте, аппам да эсли жашчыкъ болады. Кюнлени биринде, анасын тукъумда экинчи эрге берирге суйгенлерин эшитеди. Кесин андан да ёксюз къалгъан сунуп, эки къанаты да ууалгъан чыпчыкъча, тюнголеди жашаудан. Ары дери кѣрген кыйынлыкъларыны барындан да ауур эди ол ёксюзге.

Фатиматны эрге береди. Анасын арбала бла алып баргъанларында, жашы таш артына бугъуп, аны артха къайтырына ышанып къарай эди. «Анамы къайтмазын ангылагъандан сора уа, ызындан ташла атхан эдим», – деучю эди аппа.

Аналарыны жангы юйюне Келимат барыучу эди. Алай аппам а анасыны юсюнден сагъыннган да этмеучю эди. Жюрегинде ол бек ачы жаралай, ёлюп кетгинчи турду.

Фатиматны экинчи эринден да Аллахберди деп жашчыгъы болгъанды.

Ол кыйынлыкъла жетмегенча, 1942 жыл келеди. Сталинни керти итлери – НКВД-чыла, Саутуну къырадыла, сабий, къарт, тиширыу деп къарамай. Ёлюклени, юйлени уа, от салып, кюл этип барадыла. Ол кюн аппама дуняа къап-къара кийим кийгенча кѣрюндю. Топ-окъ атыла тургъанда, аппамы биргесине бугъуп тургъан жангыз эгечи: «Анабыз къалай болгъанын билирге керекбиз...» – деп, ожакъ бла тышына чыкъгъанлай, автоматла бла атып, Келиматны элек-элек этип къоядыла. Аны кѣрген аппам кесин тышына атды. Алай атасыны къарындашы Исмайыл аны артха тартып, кѣжюрегине къысып: «Барыгъызны да былайда къапсам, ол дунягъа атагъызны аллына не айтып барырма?» – дейди. Алай бла Исмайыл аппамы ёлюмден къутхарды.

Исмайыл кеси сабийлеринден артыкъ суймеген эсе, кем суймегенди аппамы. Ахыр къабыны болса да, аны аппама бергенди, ата-ана да анга ол болгъанды.

1944 жыл 8-чи март, кѣчгюнчюлюк кыйынлыгъы жетеди. Аппам Исмайылны юйюрю бла Къызыл-Къаягъа кѣжюредиле. Анда тузакъгъа

түшүп, сюеги да иги кыатмагъан 12-жыллыкъ жашчыкылай, шахтада ишлеп башлайды. Кече-кюн деп кыарамайды.

21 жылында ол Зокаланы Келлетни кызы Хомей бла юйюр кыурайдыла. Экиси да насыплы жашау сюргендиле.

1957 жылда ала да Огъары Малкыаргъа кыайтадыла. Аланы анда юйлери да оюлуп, болгъан чач-тук. Мында жангыдан жашау кыурап башлайдыла.

Аппам колхозда ишлейди. Бир кыауум замандан ГЭС-де да. Ызы бла геологоразведкада, пенсиягъа чыгъарыны аллында уа Чирик кёлде «Курортстройда» ишлегенди. Кысыхасы, аппам не ишден да артха турмагъанды, ауур, тынч деп да кыарамагъанды.

Аппам Хусей кыуру юйюрю ючюн угъай, эли ючюн, журту ючюн жанын берирге хазыр эди. Ол халал жүреккли, уллугъа, гитчеге да сыйнамыс бере билген, Аллахха ийнанган, анга кыуллукъ этген огъурлу адам болгъанды. Бюгюнлюкде да аны аты иги бла айтылгъанлай турады.

Мени аппам Хусей бла аммам Хомей уллу юйюр ёсдюргендиле. Аланы 3 жашлары бла 3 кыызлары бардыла: Хасан, Фаризат, Хадис, Аз-нор, Жансурат эм Асият. Дагъыда 14 туудукълары бла 11 туудукъладан туугъанлары.

Энди аппам дуниясын алышындыргъанлы 7 жыл болду. Аллай элде анны атын бюгюн-бюгече да иги бла сагъынадыла.

ЖАБОЛАНЫ Альбина.

ХАЛКЪ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕК ЭРТТЕГИЛИ ЖЫРЛАРЫ

Малкъарлыла бла къарачайлыла кеслерини бай фольклорларын, артыгъыракъда жырларын бек багъалайдыла десек, жангыллыкъ болмабыз. «Жырсыз къалгъан – юйсюз къалгъан кибикди», – деп жазгъанды Къулийланы Къайсын. – Таулула къачан да жыр этгендиле... не заманда да жырларгъа сойгендиле... Дунияда жыр айтмагъан халкъ жокъду. Нек

десенг, жырсыз халкъ сангыраугъа, тилсизге тенг болуп къалыр эди».

Халкъ ёмюрлени ичинде жырларында кесини тарыхын, ниетин, дуниягъа кёз къарамын, жюрек излемин суратлагъанды. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бек эрттегили жырларына урунуу жырла саналадыла: «Эрирей», «Доллай», «Инай», «Сабанчыланы жырлары», «Орайда». Белгилисича, таулу халкъны кёлден чыгъармасын элlege айланып жыйгъан бийле Орусбийланы Исмайылны жашлары Сафар-Алий бла Науруз болгъандыла. Ала билимли эм терен акъыллы адамла эдиле, дейдиле. Орус халкъны белгили алимлери бла шагъырей болуп, XIX ёмюрню экинчи бёлюмюнде фольклорну бир къауум нарт чыгъармаларын – жырларын, таурухларын жыйып, Москвада эмда Тифлисте басмалагъандыла. Биз алагъа жюрегибизден терен ыспас этебиз. Аланы хайырларындан орус композиторла уа бир-бир жырланы макъамларын ноталагъа кёчюргендиле.

Жарсыугъа, алимлени айтханларына кёре, малкъар-къарачай халкъ жырла иги тинтилмегендиле. Ол себепден ёсюп келген жаш тёлю аллай эрттегили ниет хазнабызны унута барады. Тойлада да «Орайда» деген жырны аз хайырланадыла.

«Орайда» деген жырны гитчеликден эшите келгенбиз. Сабий заманымдан бери тойда «Орайданы» жашла айтып башласала, сейирге къалыучу эдим. «Орайда» ол не деген сёздю? Аны магъанасы неди? Ол бизни тилге къайдан келгенди? Тойлада «Орайданы» нек айтадыла? Соруула асыры кёп эдиле, мени эсиме «Орайда» деген жырны тинтирге аны нючюн таукел болгъанма. Таулула аны келин алгъанда жырлагъандыла. Эртте заманладан окъуна бу жырны ата-бабаларыбыз жырлап башласала, сабийле да алагъа къошулуп жырлагъандыла. Алай аны магъанасын а киши билмей эди.

Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде «Орайда» деген сёз былай ангълатылынады: «Этническая народная песня, которая исполняется на свадьбе при провожании невесты в комнату родителей». Ол затланы

эсге ала Къарачайда, Кичибалыкъ элде Чочуланы Аслиханнга – 1920 жылда туугъан эрттегили къартларыбыздан бирине тюбеп, «Орайда» деген жырны юсюнден айт деп тилегенме. Ол манга ата-бабадан эшитген хапарын айтханды.

– Эртте заманда Къарачайда Уччулан деген элде Орайда деп, бир кыыз жашап болгъанды. Хар жылдан ол жашагъан элден арлакьда Дуут деген элде эришиуле болгъандыла. Уччуланны ёзенине дуня жыйылгъанды да, эм кючлю аладан къайсы болгъанын билир ючюн гёжефле чакъыргъандыла. Орайданы пелиуанлыгъын кёре туруп, аны ол гёжефлени эришиулерине ашыргъанды. Кёп кюрешгендиле. Жыйылгъанланы барын да Огъары Тебердиден келген Хасан деген жаш хорлагъанды. Узунбойлу, жигит, арый-тала билмеген, къаракъаш, къаракёз. Сора алайда жыйылгъанланы арасындан бетинде ауу бла бир субай адам Хасан бла жыгъышыргъа ыразылыгъын билдиргенди. Анга тебердичи гёжеф бла жыгъышыргъа эркинлик бергендиле. Экиси да, арагъа чыгъып, бири бирине бой бермей, кёп кюрешгендиле. Ахырында бетинде ауу болгъан, сермеп алып, тебердичи гёжефни сыртындан салгъанды.

– Ай, медет, мен жашагъанлы, бюгюнча кёлум сынмагъан эди, атынгы бир айт, бетинги да бир кёргюзт, ёле тебиресем, санга табынып ёлюрме, – дегенди жыгъылгъан жаш.

– Аперим! Машалла! – деп, ёзен бирден кюзгългъанды. Жыйылгъанланы арасындан бир жаш, чабып барып, бир хора байталгъа минип, Хасанны жыкыгъанды, аны хорлагъанны бетинден ауун сермеп алып, башында бёркюн тешсе, кюн таякъча бир сейир, ариу кыыз. Ол Орайда болгъанды. Жыгъылгъан гёжеф, Орайдагъа эси кетип, алайда анга бир алапат жыр этгенди.

Къыз да онгсунган болур эди, къатында жерленип тургъан хора байталгъа минип кетмегенди. Бурунгулу адетле бла жаш кесин кыызгъа алай хорлатханы бедиш эди. Нек дегенде, кыыз башха эр кишиге тиерге жарамай эди. Ол айып болгъанды. Ёзендеги бу ишни тышына чыгъармайыкъ дегендиле. Бу эки сейир сабий бир бирлери ючюн деп жаратылгъан болур эдиле. Бир юй болсунла дегендиле сыйлы къартла. Къыз бла жаш да, ыразылыкъларын билдирип, бир юй болгъандыла. Къызны нойге келтире туруп, жаш адамла кыызны ызындан «Орайда!» деп къычыргъандыла. Той-оюн бир ненча кюн баргъанды. Ол заманда тойда «Орайда» деген сёз къайтарылып айтылып тургъаны себепли, жыргъа айланып къалгъанды. Ол жырны асыры жаратхандан, башха тойлада да жырлап болгъандыла. Биз ата-бабаларыбыздан эшите келгеннге кёре, келинни келтирип, ат боюнундан тюшюре туруп, уллу Орайда айтылгъанды:

*Ой, Орайда, Орайда
Келгенбиз кѳууанч бла,
Келгенбиз алгѳыи бла.
Ой, Орайда, Орайда!
Келген келин, кел, кел,
Ой, Орайда, Орайда!
Тейринг сени сакѳласын,
Жууукѳ, ахлунг жокѳласын.
Ой, Орайда, Орайда!
Теринг сени юйлесин
Мирзеу кибики юйресин,*

– деп, келинни юсюне мирзеу чачхандыла.

«Орайда» деген жырны андан да иги ангылар ючюн, мен Кичибалыкѳ элде таулу тойгѳа барама.

Малкѳарлыланы адетлери бла шагѳырей болургѳа тау элге кѳонакѳча келген а айтхылыкѳ жырчы Фѳедор Шаляпин Малкѳарукѳлада баргѳан тойда кѳызланы тепсеулерин кюмюш жаууннга ушатханды. Жангы келинни некахдан сора жашар жерине киеу нѳгерле орайда айтѳып кийириу бюгюнлюкде да сакѳланнганды. Кѳуру «Келин орайда» окѳуна не багѳасы барды:

*Ой-й-и, келин ючюн
кѳууаныгѳыз,
Ахшылыкѳгѳа
ийнаныгѳыз, ой-й-и!
Орайда! Ийнаныгѳыз, ой-й-и!
Ой-й-и, биз чыкѳгѳанбыз ариу жолгѳа,
Келин ючюн жезик боза, ой-й-и!*

Боза дегенлей, киеу нѳгерге бу ичгиден толу аякѳ бла тубегендиле. Жарсыугѳа, энди эллерибизде боза эте билгенле алай кѳп кѳалмагѳандыла.

Келинни келтиргенден сора кыйын анасы аллына чыгып кыучаклайды. Босагыдан атлаганында уа, анга бал кыпдырадыла. Келинни жашауу бу балча татлы болсун деген магыанада. Шендю ол ишни этер ючюн, келинни юден чыгырыргыа керекди. Келинни баш ауун алгъан адет алгын заманладача сакланганды. Алайда болгъан сабийле жыярча, келинни башындан конфет, ача кыуадыла. Аны баш ауун тукъумдан энди жете келген жаш алады, башында жаулукъланы бирем-бирем алып, абадан адамлагыа береди.

Энди тойларыбызда жаш тѐлю тепсей башлагъанды. Аякъ бюгоуде уста жашларыбыз, кызыларыбыз да бардыла. Алай «Езден адетде» айтылгъаныча, алтынчы алгышны этип бошاپ, кыурманлыккыны келтиргинчи, таматала, бир бирге ѳтдюре, жыр айтхан тѐре унутулгъанды. Тойланы асламысы магнитофонда жырла бла чекленеди. «Иги шорпа – чырлы, керти кыуанч – жырлы». Бизни ата-бабаларыбыз ол сѐзлени бошундан айтхан болмазла, ала ангылагъандыла, тойда тепсеу, жыр, кыуанч да бола келсин дегендиле.

Кѐп заман кетгенди андан бери. Орайданы сыфатын адамла угъай эсенг, таула-ташла да унутхандыла, жигитлиги уа бюгон да жашайды. Тойда-оюнда, уллу кыуанчлада аны аты айтылмай кыалмайды. Орайда деп башлайдыла кыуанч атламны, Орайда айтылып келин юден чыгыады, Орайда айтылып киреди келин да отоугыа...

Малкыар халкы жырлада «Орайда» деп жырлагъандан сора да, «Орайда» деп жырлап болгъандыла. Байдаланы Фаризат аны юсюнден бизге бу хапарны айтханды.

Эртте, бек эртте заманлада бизни таулада адамла ийнанмазча сейирлик затла бола тургъандыла. Кыарт адамланы кыаядан энишге атып болгъандыла. Бир кере бир жашны атасын кыаядан атар кезиуу жетгенди. Жаш кесини атасын бек сыйгени себепли, ол аллай ишни этерге базынмагъанды. Атасы жашыны мудахлыгын кѐрюп, ол андан хапар сорады. Ол заманда жаш атасына болгъаныча айтды. Сора кыарт киши мени дорбунда букъдур деп юйретди.

Кѐп заманланы жаш атасына жюрюп, анга аш келтирип, ол халда бир кыауум жылы жашагъандыла. Бир кюн кыарт киши элден хапар сорду. Сора жаш атасына: «Элде адамла битеу кыойланы сойгъандыла, экинчи жылгыа тѐлю боллукы туююдю», – дегенди. Ол заманда кыарт жашына: «Битеу болгъан кыойланы баугыа жый», – дегенди. Жаш атасы айтханча этгенди.

Аны бла кыойладан экинчи жыл тѐлю алгъандыла. Экинчи жол жаш атасына кыургыакылыкы келип, мирзеу ѳсмей, элде адамла ашдан кыырыла тургъанларыны юсюнден хапар айтханды. Бу жол да кыарт былай айтханды:

– Жол жанлары бла тюзлени къазыгъыз, – дегенди. Элни адамлары къарт айтханча этгендиле. Экинчи жылгъа кѣп мирзеу жыйгъандыла. Ол заманда жашха бу затлагъа къайдан юйреннгенин соргъандыла. Жаш да, жашырмай, дорбунда бугъуп тургъан къарт атасы юйретгенин айтханды. Ма ол заманда ангылагъандыла, элде къарт адамла къаллай бир акъыллы болгъанларын.

Сора адамла жиберип, жашны атасын элге келтиргендиле. Ол заманда къартны ызындан «Орайра» деп кычыргъандыла. Ол кюнден башлап къарт адамланы къаядан атхан тѣре къалгъанды. «Ойрада» деген сѣз а жыргъа айланып къалгъанды. Бурунгу жырладан «Ойра» деген магъананы жалаңда «Тепена» деген жырда магъанасы тас болады.

Эртте заманладан бери «Тепена» малкъарлыланы суйген тепсеулеры болгъанды. Уллу отну къатында тепсеуню бардырыгъа биреу сюеледи. Къалгъанла, ненча болсала да, уллу отну тѣгерегине гюрен туруп барадыла. Сюелген, тепсеу башчы, жырны биринчи айтып барады, тѣгерек тургъанла уа экинчи тизгинин айтып, къатлап, кетип барадыла. Экилерини да ауазлары бирге келишселе, жыр да, тепсеу да бир бирге ушап, эшитгеннге, къарагъаннга да бек алапат кѣрюнеди. Аны тепсеп бошагъандан сора, жашла тутушургъа, кюч таш кѣтюрюрге, къурукъгъа минерге кѣчедиле. Аллай оюнла эки-юч кюннге дери да бошалмагъанлай барып болгъандыла.

*Тепена бу оюннга!
Ойра, ойра, Тепена!
Биз келгенбиз союмгъа!
Ойра, ойра, Тепена!
Тепена уа сыйлыды!
Ойра, ойра, Тепена!
Тепенаны кѣрюнюз!
Ойра, ойра, Тепена!*

Ол заманда шапа хант къанганы келтиредди. Юсюнде – уллу къара гоппан, ичи, сырадан, бозадан болса да, толу, аны юсюнде да эки-юч хычин, эт юлюшю. Олтуруп, жашла ашагъан, ичген да этедиле... Туруп, жангыдан «Тепенаны» тепсеп башлайдыла.

*Аш да, суу да бердиле!
Ойра, ойра, Тепена!
Адам кибик кѣрдюле!
Ойра, ойра, Тепена!
Тепенаны сордула!
Ойра, ойра, Тепена!*

«Ойра» дегенни «Чоппагъа барыу» деген жырда да хайырлангандыла. Чоппагъа барыу – тукъумлада бола келген адетди. Адамла Чоппаны ташына барып, къурманлыкъла этгендиле. Сабий керек – сабий тилегенди. Жауун керекде – жауун, кюн керекде кюн тилеп болгъандыла. Этилген къурманлыкъгъа этилген азыкъны ашагъандыла. Чоппаны юлюшю деп баш жарты, ашыкъ-илек, жан сюек, юч да зугул къалач

кьююп болгандыла. Мамукчукла да кьойгандыла. Ашалган этни сюеклерин а жерге басдыргандыла. Чоппагъа баргъанда этилиучю тилекледен:

*Сабий тилегенде
Ой, Чоппа, онг аякъ,
Ойра, Чоппа, сол аякъ,
Ойра, Чоппа, биз да юйюр болайыкъ.
Ойра, Чоппа, чомарт сен,
Ойра, Чоппа, онгар сен
Ойра, Чоппа, къарангыбызны жарыкъ эт.
Ойра, Чоппа, сени байлыгынг – тенгиз.
Ойра, Чоппа, биз тилеген а – эгиз,
Ойра, Чоппа, болуш сен!*

Бек магъаналы жерни бек эрттегили жырладан бири «Апсаты» деген жырды. «Орайданы» бу жырда да хайырланып болгандыла. Апсаты кийиклени иесиди. Къызны аты Байдыматды. Къарт анамы хапарына кёре, уучула жаралы этген жугьутурланы, кеси багып, сау этгенди. Юйю бир къаяны тешиги бла кирип, тегереги кёз тутмагъан таула болуп, ашы, суу аны ичинде болганды. Ма ол жеринде жаралы кийиклени дарман чапыракъла бла байлаганды. Ол чапыракъны атына ит тил неда башхасы – «жилян тили» дейдиле.

Ол кийиклени сюрюучюлерини оноучусуну уа къызы Байдымат болганды. Уучулукъ бла кийиклени кёп жаралы этген уучуну шибилы ийип да ёлтюргенди ол. Апсатыны къызы ариу болганды. Тауушу сыбызгы, суу тауушлу болганды. Байдымат жырласа, кийик сюрюуле тегерегине жыйылып тынгылагандыла.

Ожагы, от жагъасы уллу болгандыла. Ташдан болганды къазаны, сынжыры къызыл болганды, от къаралтмагъанды аны. Апсатыгъа ёллом жокъду, къызы, къатыны саудула, кеси да сауду. Бюгюн да кийиклени иесиди. Уучула Апсатыгъа баш уруп, аны сыйлы кёрюп, анга атап жырла кьурагандыла, алгышла этгендиле.

*Орайда, кюнюм къайнатхын,
Май къазанланы къайнатхын,
Бизге къан ырхымла чайнатхын.
Къошда жашлагъа чоюн эт,
Уллу жугьутурну союм эт.
Орайда, кюнюм къыйынды,
Берсин бизге базыкъ боюнлу,
Жау кекирген, семиз союмну.*

Былым элни къарты 91 жыл болган Афашокъаланы Амырханнга Апсатыны юсюнден билгенин айтырын тилегенме.

Бек алгъа айранны Апсаты чыгъарганды. Адамла кийик хайыуанланы этлери ючюн къырып, тауусуп баргъанларын кёргенде, сютюн жаратып, этинден эсе уллу хайыр андан чыгъарыгын билдиргенди.

Тапханын ёлтюрюп, кырып, таусуп барган бир ууучун тутуп, бир жол Апсаты кыошуна келтиргенди. Сора: «Ма, итден тууган, муну ич! Сен ашаган этден эсе, бу зат магъаналы туююлмюдю? Хайда, бар энди. Элингде айт. Муну аты айранды. Быллай этип ичигиз!» деп, ол адамны юйюне ашырганды.

Таулулада эрттегили жырла кёпдюле. Сёз ючюн, «Сабанчыланы жыры». Ол жалаңда сабан сюргенде жырлап кыоймай, сабаннга чыгъардан алгъа, сабан тойлада да жырланганды. Кюз артында уа ындыр басхан кезиуде, бурунгула ындыр агъачха байланган ёгюзлеге къатыла-къатыла, тегерек айлана, «Эрирейни» жырлагандыла. Ол кыуатны, бай тирликни, монглукъну да жырыды. Ишге, урунуугъа махтау салган жырды.

Эрирей сагъынылса, анга жыр айтылса, кёллери кётюрюлгенди, иш женгил баргандан сора да, тирлигибиз бай боллукъду, ырысхылы боллукъду деп ийнангандыла. Нек дегенде, Эрирей бурун заманлада тирликни тейрисине саналганды. Бай тирлики эт деп андан тилей эдиле.

Къарачай-малкъар халкъны жашауунда бек магъаналы жерни малчылык алганды. Ол себепден мал тутуу бла байламлы кёп тюрлю ийнануула, табынуула, тилекле, адетле, жырла, алгышла жюрюгендиле. Аллай жырладан бири «Доллайды». Ол кыошда жау чайкыай турганда айтылып болганды. Ол айтылса, жау терк тошерикди, кёп боллукъду деп, сёзню кючюне ийнангандыла. Доллайгъа юй хайыуанланы терисинеча табыннгандыла.

Малла жайлыкъгъа чыгъардан алгъа, къурмакылыкъла этип, уллу Тейриден, Доллайдан, эчкилени тейриси Маккурушдан, кыойла бла кыойчуланы тейриси Аймушдан жолубуз болсун, жаллы чапмасын, адам, мал чапмасын деп тилегендиле. Аймушну намысына жырла айтхандыла, тепсегендиле.

Чепкен сокыгандыла, кийиз, жамычы урганда айтылычу жырла да бурунгулу урунуу жырладандыла. «Ийнай» («Онай», «Анай») деген сёз, биз оюм этгенден, жюн ишни, чепкен согъууну тейрисини атыды. Баям, аны магъанасы артдан-артха унутулуп, сёз кеси уа эжиу орунуна кыалып кыалганды. Жырны тишируула айтып болгандыла. Ишни башлардан алгъа тишируулары бек таматалары алгыш этгенди.

Жюн ишни кыыйынлыгын, эригиулю да болганын жыр бла хорлай эдиле. «Ийнай» ишге кёллендирген, ишлегенлени кёллерин жарытып, болушуп турган, тилек да, алгыш да, дау да бирге этилген жыр эди. Бир иш эте, чепкен согъа неда жамычы ура туруп айтхан алгышлары, тилеклери кыабыл боллукъларына аланы аз да ишекликлери болмаганды. Андан сора да, «Ийнай» бла бирге этилген чепкенлери (кийизлери, жамычылары) агъачлары тутумлу боллукъду, аны жюрютген саулукълу, насыплы боллукъду деп ийнангандыла.

Малкъарда бла Къарачайда бек кёп тарых – жигитлик жырла айтылгандыла. Алада халкъ жашауда бола келген ишлени суратлап, алагъа кесини тарыхын аманат эте келгенди дерге боллукъбуз.

Фольклор илмуда тарых-жигитлик жырла эки кѳауумгѳа юлешинедиле: тарых жырла эм жигитлик жырла.

Жигитлик жырлары тематикаларына кѳре алимле бир ненча кѳауумгѳа юлешедиле: жортууул, чабыууллукъ бла байламлы жырла, байлагѳа, бийлеге, патчахны мыртазакъларына кѳажау жырла, Уллу Ата журт урушну жигитлерине аталгѳан жырла.

«Таулу халкъны тарыхлары кѳалам бла жазылмагѳанды. Аланы тарыхлары кѳамала бла, оракъла бла, атланы туякълары бла, сын ташла бла жазылгѳандыла. Таулуланы жырлары шакъы бла угѳай, жиялмукъ бла, кѳан бла жазылгѳандыла», – дегенди Дагъыстанны халкъ поэти Расул Гамзатов. Бу сѳзлени малкъарлыланы бла кѳарачайлыланы тарых-жигитлик жырларыны юслеринден да айтыргѳа боллукъду. Сѳз ючюн, «Ачей улу Ачемез» деген жыр бизни таулу халкъгѳа кѳрым хан чапханда болгѳан ишле бла шагъырей этеди. Жырны баш жигити мараучу Ачемез, кесини юйюрюню намысын кѳоруулай, битеу элни намысы, эркинлиги ючюн кюрешеди. Халкъ да, кесини уланыны жигитлигине аталгѳан жырында анга ыразылыгѳын, ыспасын билдире:

*Жаннетни жети эшиги бош болсун
Ачемезни бизге тапхан анагѳа,*

– деп айтады.

1790–1800 жылланы ичинде эмина ауруудан Кѳарачайда бла Малкъарда кѳп адам кѳырылгѳанды. 1808–1814 жыллада да Шимал Кавказгѳа биягѳы эмина киреди. Ма ол ачы жылланы юсюнден хапарлайдыла таулуланы «Эмина» эм «Экинчи эмина» деген жырлары.

Кавказ урушну юсюнден да (1817–1869 жыллада) халкълада бир кѳауум жыр жюриюдю. Сѳз ючюн, «Хасаука» бла «Умар» деген жырлада орус патчахны аскерлери бла кѳарачайлыланы кѳазауаты суратланады. «Уллу Хожда» уа патчахны кѳазакъ аскерлери адыгейлилени Хож деген эллерини адамларына жетдирген азаплыкъны юсюнден.

Таулуланы жыр хазналарында орус-тюрк урушну (1877–1878 жыллада), орус-япон урушну (1904–1905 жылланы) заманында этилген жырла да бардыла. XIX ѳмюрде малкъарлыланы бла кѳарачайлыланы Тюркге кѳчюулерин халкъ кесини «Стамбулгѳа кетгенлени жырлары» бла «Мухажирле» деген жырында кѳргюзтгенди.

Бу жырла халкъ мухажирликде сынагѳан ачылыкъны, жалангачлыкъны, ата журтсузлукъну кюйлери болуп кѳалгѳандыла.

Халкъыбизни жортууул эм чабыууллукъ бла байламлы жырлары да магѳаналарына кѳре эки бѳлюм боладыла: Малкъаргѳа, Кѳарачайгѳа этилген чабыуулланы бла тонауланы юслеринден жырла («Татаркъан», «Сарбий бла Кѳарабий», «Жандар», «Зауурбек», «Кѳобанланы кѳй бѳлек» д.а.к.); малкъарлыла бла кѳарачайлыла кеслерини кѳоншуларына этген жортууулагѳа, тонаулагѳа аталгѳан жырла («Чюелди», «Бекмырза», «Къайсынла», «Загъошток улу Чѳппелеу», «Жансохланы жырлары» д.б.).

Бу жырла феодализм заманда болгѳан ишлени юсюнден хапарлайдыла. Биринчи кѳауумгѳа кирген жырлада халкъны жесирге тюшген адамларын, сюрюлген малларын сыйырыргѳа кюрешген, кѳазауатлада

жоюлган жигитлеге бек уллу сый, ыспас бериледи. Экинчи кѳауум жырлада уа халкѳ алагѳа махтау салмайды. Бу иште ыразы болмагѳанын ачыкѳдан айтады.

Таулуланы бийлеге, байлагѳа, патчахны мыртакѳларына кѳажау сюелген жигитлени юсюнден этилген жырларында байла, бийле жарлыланы мал бла тенг этип, аланы даражаларын чѳкдюрюп, сыйсыз этген кезиуле суратланадыла. Бу жырлада халкѳ кесини чынтты жигитлерини адамлыкѳларына, батырлыкѳларына ѳхтемлене, алагѳа махтау салады («Атабийни жыры», «КѳанаMAT», «Баракѳ», «Азнор», «Абрек уланла», «Гапалау», «Бекболат»).

АХЫР СѳЗНЮ ОРУНУНА

Малкѳар халкѳ жырла миллетибизни чыгѳармачылыкѳ хазнасыны бир кесегидиле. Халкѳыбыз кесини кѳыйын кюнюнде сарынла, кюйле такѳгѳанды, кѳууанч кюнюнде уа жарыкѳ жырла, ийнарла этгенди. Аланы бийик суратлау кючлери бардыла. Тойда-оюнда, харкюнюлок жашауда да айтылган ол жырлада халкѳыбызны сѳзге усталыгѳы таньлып турады.

Жырчылыкѳ, назмучулукѳ ишни юсюнден айтханда, бир-бир назмула, барыбыз да билгенликден, адамны жюрегин жылытадыла, кѳайда жилиятадыла, бирлери адамгѳа эс тапдырадыла, асыу бередице, кишиликте, тазалыкѳгѳа чакѳырадыла, таянчакѳ боладыла, бирлери терсликте кѳажау турадыла, бирлери уа кѳууандырадыла, сейирсиндиредице, бир кѳауумлары уа, халкѳ ауузунда кѳала, бир ѳмюрден бир ѳмюрге нарт сѳзлече ѳте барадыла.

Бу затла барысы да фахмуну хайырындан туадыла. Бу мен башда айтханча шартла халкѳ жырлада кѳпдюле. Аланы иелери уа керти да шайырла болганларына ишек жокѳду. Бизни халкѳыбыз аллай фахму жаратхан сѳз байлыкѳланы ангылай да, жюрюте да билгенди. Жырла ѳмюрледен ѳмюрлеге халкѳ жюрегинден ѳте, элене, сюзюле, ийлене, ѳлмезлик кюч ала, бюгюнлеге алай жетгендице. Ала халкѳгѳа таянч бола, аны кѳарыуун кючлей, ахшылыкѳгѳа кѳуллукѳ эце, жигитликге чакѳырганлай турадыла. Ала кѳол кѳыйын бла жашау ѳтерге, эркинликни, тенгликни излерге болушадыла. Кѳыйынлыкѳ келген кюнде да белни бошламазгѳа, тобукѳланмазгѳа, зорлукѳгѳа бой салмазгѳа, тѳзюмлюк, керек жерде уа тѳзерге юйретедице.

Биз, жерибизден юзюлюп, тилибиз жутулуп, кѳолубуз-аягѳыбыз байланып, атлаялмай турганда да, адамлыкѳны тас этмей, намысны, адет-тѳрелени атмай, ол кѳыйынлыкѳдан саулай кѳутулуп, халкѳлай кѳалгѳаныбыз да андан болур.

Малкѳар халкѳ жырла магѳаналарына кѳре бир ненча кѳауумгѳа юлешинедице: мажюсю теирилеге табыныу жырла, урунуу жырла, уучуланы жырлары, тарых жырла, чабыуулну, жортуулгѳа барыуун юсюнден жырла, кюйле, сарынла, сюймеклик жырла (ийнарла), чам жырла, сабий, бешик жырла, орайдала. Бек эрттегилеге мажюсю теирилеге табыныу жырланы да санаргѳа боллукѳду. Ала бары да бурун

заманлада кѳуралгандыла эм жырлангандыла. Сѳз ючюн, «Апсаты», «Чоппа», «Элия» деген жырла.

Урунуу жырланы юслеринден айтсагъ а, бек белгилерине «Доллай», «Ийнай», «Эрирей», «Хуначыланы жырлары» дегенлени санаргъа боллукъду. «Доллайны» таулула жау чайкыгъанда айтхандыла, «Ийнайны» кийиз ургъанда, чепкен сокыгъанда, жамычы этгенде, башха жюн ишле бла кюрешгенде жырлагандыла. «Эрирей» ындыр басханланы жырлары болганды. Аланы юслеринден алгъаракъда да айтханма.

Малкъар халкъны эрттегили жырлары бир да болмагъанча алапат тап жарашдырылгандыла. Алада сѳз байлыкъ, суратлау кюч да, ѳмюрден ѳмюрге ѳте, сакъланганлай турадыла.

Ол жырлада дайым да жигитлик, тирилик, жигерлик, ата журтха суймеклик, зорчула, унукъдуруучула бла кюреш суратланадыла.

Халкъ жырла, таулуланы жашауларыны кюзгюсю болуп, бизни узакъ ѳмюрледе болгъан затлагъа жарсытхан да, кѳуандыргъан да этедиле.

Халкъ жыр бла бирге жашайды. Жашау тюрленгенча, ол да тюрленеди, эски, жангы да болады. Алагъа кѳошулгъан, кѳоратылгъан да этеди. Бек алгъа жырны бир адам этсе да, халкъ ол жырны жаратса, жыр кенг жайылады. Басмагъа тюшмесе уа, аны этген адамны аты унутулуп, жыр халкъ жыр болуп къалады. Малкъар халкъны «Сѳз – кюмюш, жыр – алтын» деген айтыу миллетибиз жырны къалай багъалай билгенин кѳргюзтеди.

Бек эрттегили жырланы жаратылыуларыны бла магъаналарыны юслеринден кѳп китапла, илму ишле жазылгъанлары белгиледи халкъгъа. Мен бу ишими жаза туруп, аланы бир кѳауумуна эс бургъанма. Сѳз ючюн, «Минги-Тау» журналны 1999 жылда чыкыгъан 1-чи номеринде, 2010 жылда чыкыгъан 2-чи номеринде басмаланган, «Эльбрусид» журналны китапларында тюбеген тарых магъаналы материалланы, «Къарачай-малкъар мифле», «Къарачай-малкъар фольклор» деген китапланы, кѳпню билген, жыл санлары келген адамланы – 1920 жылда туугъан Гогуйланы Фаризатны, 1929 жылда туугъан Боташланы Розаны айтханларын да хайырланганма.

Манга бу ишни юсюнден устазым Жанатайланы Адилгерийни кызы Лейла кѳюла бла болушханды. Къыйыныбыз зыраф болмагъанды: «Ана тилим – жаным-тиним» деген республикалы конкурсада биринчи жерни алгъанма.

ЖАНАТАЙЛАНЫ Джамия,
устазы **ЖАНАТАЙЛАНЫ Лейла** болушханды.

АТЛАРЫ

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАРГЪА – 80 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН.

Гуртуланы Элдар: аны чыгъармачылыгы. <i>Статья</i>	2
Жазычуну юсюнден эмда анга келген кыагытладан	13
ГУРТУЛАНАНЫ ЭЛДАР. <i>Хапарла</i>	20

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

ОМОР СУЛТАНОВ. <i>Назмула</i>	59
---	----

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жерни кёз жашлары. <i>Повесть</i>	67
---	----

ПОЭЗИЯ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. <i>Назмула</i>	117
---	-----

ПРОЗА

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР. <i>Эсгеруле</i>	135
---	-----

КЮЙ

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Сени жулдузунг батмаз. <i>Кюй</i>	156
---	-----

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ. Кеч тюбешиу. <i>Хапар</i>	162
--	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

БОТТАЛАНЫ МУХТАР. <i>Очеркле</i>	186
--	-----

АЗАП ЖЫЛЛАДАН КЕЛГЕН АУАЗЛА

ГУМАЛАНЫ МАРИНА. Шамда. *Ханар* 204

ЖАБОЛАНЫ АЛЬБИНА. Мени аппам. *Ханар*. 210

ХАЛКЪ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

ЖАНАТАЙЛАНЫ ДЖАМИЛЯ. Миллетибизни бек эрттегили
жырлары. *Илму оюмла* 212

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (182)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 25.06. 15. Подписано в печать 29.07. 15. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 129. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*